DIONYSIOS STATHAKOPOULOS

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN KISA TARİHİ

iletişim

DIONYSIOS STATHAKOPOULOS

Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi

DIONYSIOS STATHAKOPOULOS Bizans tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen tarihçi, King's College London'da Bizans Çalışmaları bölümünde öğretim görevlisidir. Doktorasını Viyana Üniversitesi'nde "Famines and Epidemics in late Antiquity" ["Antikite'nin sonunda kıtlık ve salgınlar"] adlı çalışmasıyla aldı. Bu çalışması daha sonra kitaplaştırıldı: *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: a Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*, 2004, Ashgate. Ayrıca Viyana Üniversitesi'nde ve Budapeşte'deki Central European University'de ders vermeye devam etmektedir.

A Short History of the Byzantine Empire
© 2014 Dionysios Stathakopoulos
Bu kitabın yayın hakları Akçalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
I.B. Tauris @ Co Ltd, London'dan alınmıştır.

İletişim Yayınları 2647 • Tarih Dizisi 133
ISBN-13: 978-975-05-2447-9
© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)
1. BASKI 2018, İstanbul

EDİTÖR Aybars Yanık
KAPAK Suat Aysu
KAPAK GÖRSELİ I. Justin'in *solidus*'unun ön-arka yüzü ve İmparatoriçe İrini'nin *solidus*'u
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Salih Kızıl
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

DIONYSIOS STATHAKOPOULOS

Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi

A Short History of the Byzantine Empire

ÇEVİREN ***Cumhur Atay***

iletişim

Bu kesinlikle *Konstantin için...*

Kitapta yer alan fotoğraflar aksi belirtilmedikçe yazara aittir.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11

KİTAP HAKKINDA 13

GİRİŞ

Bizans Nedir? 19

Fiziksel dünya 24

Krizden I. Konstantin'e 28

Zaman Cetveli 39

BİRİNCİ BÖLÜM

Doğu Roma İmparatorluğu Haline Geliş (330-491) 45

Bölünen imparatorluk 47

Bizans İmparatorluğu'nun başlangıcında toplumsal tabakalaşma 56

İstikrar ve ekonomik genişleme 57

Hıristiyan imparatorluğu haline geliş 59

Konstantinopolis'in önemi 62

İKİNCİ BÖLÜM
Akdeniz'in Efendileri (491-602) 67
Jüstinyen Çağı 69
Jüstinyen'den sonra imparatorluk 75
Merkezileşme süreci 78
İmparator ve seçkinler 80
Dünyanın sonuna hazırlanmak 81
Hıristiyan bir imparatorluk için binalar ve metinler 84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Geri Çekilme Pazarlığı (602-717) 89
Kısıtlı kaynaklarla en iyisini gerçekleştirmek 99
Kuşatma altında bir toplum 101
Felaketle baş etmek 104

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Hayatta Kalmaktan Yeniden Doğuşa (717-867) 109
İyileşme ve yeniden düzenleme 121
İmparator ve rahip 125
Kültürel diriliş 126
Misyonerlik 128

BEŞİNCİ BÖLÜM
Genişleme ve İhtişam (867-1056) 131
İmparatorluk karşı koyuyor 135
Toprak ve şan 141
İmparatorlar, patrikler ve papalar 146
Güçlü bir imparatorluğun sanat ve ideolojisi 148

ALTINCI BÖLÜM
Gücün Ortaya Çıkışı (1056-1204) 153
Ekonominin yeniden yapılandırılması 164
Merkezden kopuş 167
Baskıyla hümanizm arasında 168

YEDİNCİ BÖLÜM
Parçalanmanın Mirası (1204-1341) 175
Paleologların yükselişi 180
Toplumsal ve ekonomik koşulların çeşitliliği 187
Paleolog döneminin başındaki kültürel diriliş 191

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Çöküşe Doğru Gidiş (1341-1453) 197
Son nefes 203
Zengin yurttaşları olan zayıf bir devlet 207
Değişmek ya da değişmemek 210

DOKUZUNCU BÖLÜM
Akıbet ve Sonrası 217
Avrupa'daki Bizans 226
Bizans araştırmaları 230
Bugün Bizans 233

EK ***Bizans'ın Çevresindeki Halklar*** 237

Ek Okuma 245
Dizin 255

TEŞEKKÜR

Geçen üç yılda, hayatımın büyük bir bölümü bu kitabın etrafında döndü. Yolculuk uzundu ve her zaman kolay değildi, yoldayken de burada kabullenmekten çok mutlu olduğum birçok borca girdim.

I. B. Tauris'ten Alex Wright bu projede bana güvendi ve yol boyunca öncülük etti; bu kitap onsuz olamazdı. Üretim ekibi Lisa Goodrum ve Ricky Blue, ayrıca redaktörüm Stephen Cashmore ile çalışmak harikaydı. Bu kitabın ilk aşamasında Diana Newall ve Barbara Rosenwein organizasyon ve yapı sorunlarıyla ilgili paha biçilmez destekler verdi; kilit yapı sorununu bir fincan çay karşılığında, zahmetsizce çözmeme yardım eden Ludmilla Jordanova idi.

Bir bölümün ilerleyip ilerlemediğine bağlı olarak sırasıyla sevinçli ya da çaresiz bir şekilde hep bu kitap hakkında konuşarak etrafımdaki herkesi kesinlikle deli ettiğime eminim. Londra King's College'taki tüm meslektaş ve öğrencilerime, ayrıca dostlarıma ve aileme, alakalı alakasız tartışmayı hep bir şekilde Bizans'a getirdiğim gerçeğine ses etmedikleri için çok müteşekkirim.

Jannis Stouraitis, Kostis Smyrlis, Alicia Simpson, Thierry Ganchou, Alessandra Bucossi, Angeliki Lymberopoulou ve

Sharon Gerstel, hepsi de girdiğimiz birkaç tartışmanın kitaptaki bazı ana argümanları nasıl derinden şekillendirdiğini kabul edecektir. Vlada Stankoviç, Dhwani Patel ve Alessandra Bucossi müsvedde halindeki bölümleri okudu ve sayısız faydalı geridönüş yaptı. Averil Cameron, Ioanna Rapti, Angelina Chatziathanasiou, Judith Herrin, Vaso Seirinidou ve Solon Chouliaras, hepsi kitabın tam müsveddesini okudu ve değerli yorum, düzeltme ve önerilerini esirgemedi. Beni yalnıza sayısız dil sürçmesi ve hatalardan korumakla kalmadılar, daha mühimi, yola devam etmek için bana güven verdiler.

Bana bu kitap için fotoğraf veren tüm dost ve meslektaşlarıma teşekkür etmek isterim. Ayrıca Kay Ehling (Münih), Nadia Gerazouni (The Breeder Galerisi, Atina) ve Angeliki Strati'ye (Kesriye) koleksiyonlarındaki çalışmaların çoğaltılmasına izin verdikleri için teşekkürlerimi sunarım. Maria Cristina Carile bana Ravenna'dan resim tedarik etti, Petros Bouras-Vallianatos ise Athos Dağı Vatopedi Manastırı'ndaki fevkalade resmin alınmasını kolaylaştırdı. Ioanna Rapti bu kitaptaki resimlerin seçilip elden geçirilmesindeki paha biçilmez yardımı için minnettarlığımı hak ediyor.

Ancak bu kısa tarih Konstantin Klein'in destek ve sevgisi olmadan asla yazılamazdı. Olağan öfke nöbetlerime özellikle metanetli bir aziz sabrıyla dayandı; gelişmekte olan elyazmasının ilk eleştirel okuru ve en büyük hayranıydı, o yüzden tamamlanan çalışmayı ona adamak bana büyük zevk veriyor.

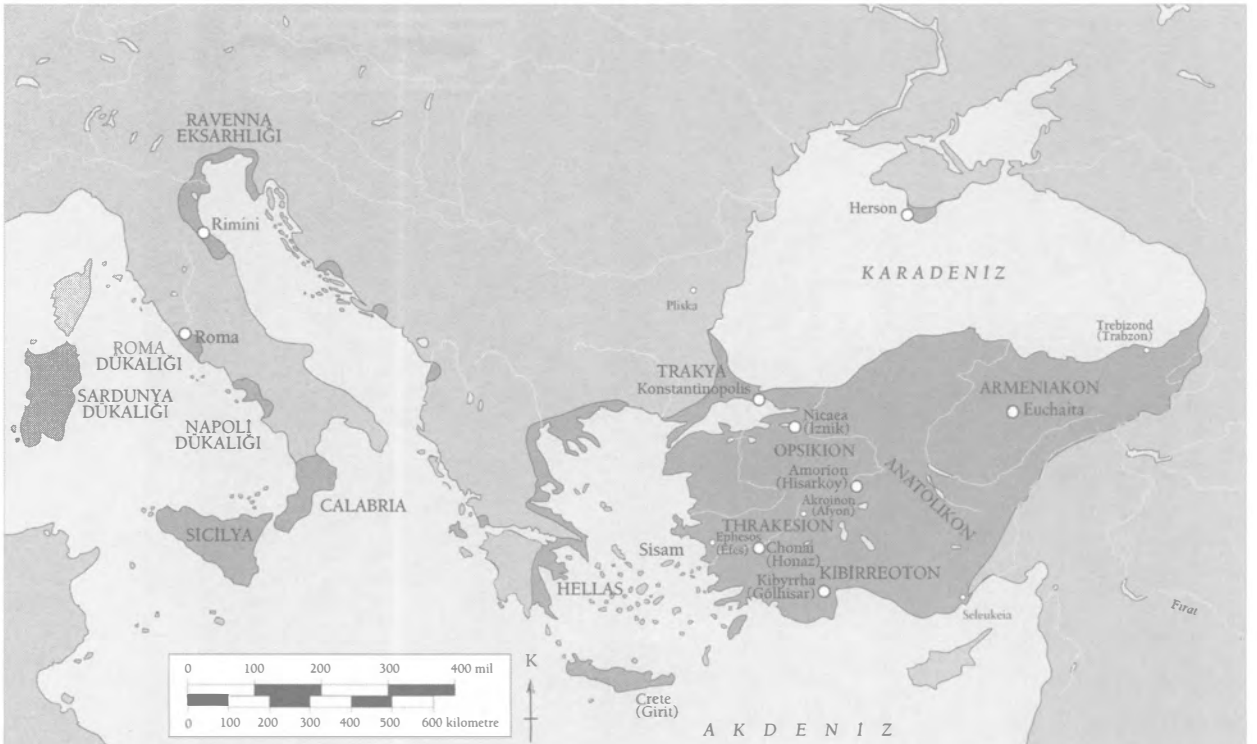
Kitap Hakkında

Giriş bu kitabın usulen başladığı I. Konstantin saltanatının gereken evveliyatını sunduğu kadar, Bizans dünyasını kronolojik ve coğrafi bağlamına yerleştirmeyi de amaçlar.

Sekiz ana bölüm aynı ilkelerle düzenlendi. Her bölümün yarısı *olaylara* (büyük ölçüde, Bizans'ta Kilise ve doktrin meseleleriyle ilgili konuları içeren siyasi tarihe) ayrılmış olup, diğer yarısı *altyapıların* (önemli ekonomik ve toplumsal tarih meselelerinin) ve *ortamın* (geniş anlamda hem maddi ortamla/koşullarla hem de her dönemin egemen entelektüel eğilimleriyle ilgilenen kültürel tarihin) araştırılmasını kapsıyor. Dokuzuncu Bölüm hikâyeyi Konstantinopolis'in 1453'te düşüşünü izleyen günden alıp bugüne getiriyor. Ek, yüzyıllar boyu ya Bizans'la birlikte ya da ona karşı çarpışan başlıca halklara dair faydalı bir genel bakış sunuyor.

Harita 1. 400'lü yıllarda Bizans İmparatorluğu.

Harita 2. Önemli askerî komutanlıklarıyla 8. yüzyılda Bizans İmparatorluğu.

Harita 3. 1050 yıllarında Bizans İmparatorluğu.

Harita 4. 1204 sonrası Bizans Dünyası.

Harita 5. Belli başlı Bizans ve Osmanlı anıtlarıyla Konstantinopolis.

Bizans Nedir?

Çoğu kimse için Bizans tanıdık bir dünya değildir. İngilizcede "Byzantine" kelimesi daima aşırı karmaşık bir şeyi nitelendirmekte kullanılırken, Fransızcada "c'est Byzance" muhteşem ve lüks bir şey anlamına gelir. Öyleyse kelimeler yanlış yönlendirici olabilir, peki ya tuğlalar ve taşlar? Mahallinde Bizans kalıntıları büyük ölçüde iki kategoriye ayrılır: kiliseler ve surlar. Kiliseler çok daha fazla olup çok daha fazla dikkat çekmişti. Bunların varlığı Bizans'ın Kilise ve inanç meselelerinin kesinlikle merkezde olduğu bir devlet olduğu fikrini onaylıyor görünür. Bu kiliselerin mozaiklerle, fresklerle, ikonalarla ve renkli mermerlerle şatafatlı bir biçimde süslü oluşu ziyaretçileri büyüler ve aşkınlığa odaklı neredeyse zamandan münezzeh bir mekâna alır götürür. Surlarsa tersine genellikle görmezden gelinir. Onlara pek fazla bakılmaz ve hemen hemen aynı görünürler. Oysa daha yakından incelenmeyi hak ederler. Surlar her yönden düşmanlara karşı sürekli savaş halinin belirleyici özellik olduğu çok uzun bir tarihe sahip bir devletin işaretidir. Bunlar önemli şehirleri korumak için inşa edilmiş, bu şehir merkezleri büyüdüğünde yer açılması için yıkılmış, sürekli tamir edilmiş ve bunları inşa edenleri anmak için yazıtlarla süslenmiştir. Surlar bize bir devletin ve onun sade-

ce ibadet etmekten çok daha fazlasını yapmış olan halkının tarihini hatırlatır.

Bu kitabın mütevazı amacı bu devlet hakkındaki temel bilgileri bir araya getirmek, dürüst ve ciddi bir anlatım sağlayarak stereotiplere meydan okumak ve onu sağlam bir şekilde hem Avrupa, hem de Ortadoğu Ortaçağ'ı bağlamına yerleştirmektir. Bizans, ayakta kaldığı sürenin büyük bir bölümünde her ikisine de iştirak ederek ama yine de farklı bir yol izleyerek Doğu ile Batı arasında bir konum işgal ettiği için onu görmezden gelmek kolay, hatta elverişlidir. Fakat göstermeyi umduğum gibi, Bizans Avrupa tarihinin vazgeçilmez ve şaşırtıcı bir parçasıdır. Ciddiye alınması gerekir.

Bu kısa açılış kısmında bile bir problemle karşı karşıyayız. Görenek ya da alışkanlık sonucunda bazen onları sorgulayamasak da isimler son derece mühimdir. Bizim meselemizdeki problem Bizantion (Byzantium) ismidir. Bu, eski bir şehre (Yunanca Byzantion), Atina yakınlarındaki bir Megara kolonisine atıfta bulunur. M.Ö. 7. yüzyılda Konstantinopolis'te, modern çağın İstanbul'unda* bulunmuştu. Asıl "Bizans" ("Byzantine") terimi 16. yüzyılda (bkz. Dokuzuncu Bölüm) bu kitaba konu olan tarihî devleti belirtmek için türetildi. Fakat bu, o devletin yurttaşlarının bırakın onunla özdeşleşmeyi, işitmedikleri bir addı. Bu, Fransa'ya Lutesya ya da Britanya İmparatorluğu'na Londinya demek gibidir. Bizans dediğimiz halk kendisine Romalı diyordu. Akıllarında Augustus'un imparatorluğuyla kendi devletleri arasındaki siyasi mevcudiyette kesinti yoktu; bu birçok yönden doğruydu. Bu adlandırma, örneğin 4. ve 5. yüzyıllar arasında devletin hükümdarlarının kesintisiz bir silsile içerisinde kendilerine Roma imparatoru demelerinde bulunabilir. Bu devletin doğulu komşu ve düşmanları terimi benimsemişti: Hem Selçuk, hem de Osmanlı Türkleri bu devletten ve topraklarından Rum olarak bahsetmekteydi. Modern Yunancada *romios* (Romalı, ama Yunan anlamında) en azından 20. yüzyılın

(*) İstanbul adı sur içine giderken "Nereye gidiyorsun?" diye sorulduğunda, Rumca "Şehre" anlamına gelen "Istin polis" cevabının Türkler tarafından da yaygın şekilde kullanılmasından gelmektedir – ç.n.

sonlarına kadar geçerliydi. Fakat hem Batı'daki hem da Balkanlardaki çok sayıda başka devletler İmparatorluğu "Yunan" diye adlandırıyordu. Batı söz konusu olduğunda, bunun nedenini anlamak kolaydır. 800 yılında Roma'da bir Roma imparatoru taç giyince (bkz. Dördüncü Bölüm) diğer imparatorluğa da artık Romalı denilemezdi; o nedenle Yunan ya da Konstantinopolisli denildi. Bizans İmparatorluğu'na "Konstantinopolisli" denilmesi gayet anlaşılırdı: Bu, onun potansiyel yetki ve etki alanını başkentine indirgemek ve Romalı sıfatının gerektirdiği daha evrensel iddiaları reddetmek anlamına geliyordu. "Yunan" tabiri çok daha sorunluydu. Doğuda Yunancanın hâkim dil olduğu doğruydu ama sözcüğün kendisi olumsuz bir çağrışıma sahipti: Pagan anlamına geliyordu. Bu yüzden Hıristiyan bir devletin kendisini küfür anlamına gelen bir sözcükle özdeşleştirmesi imkânsızlaşmıştı.

"Bizans" ("Byzantine") teriminin evrensel olarak kabul görmesi uzun zaman almıştı ancak gerçek alternatif olan Roma'nın, diyelim ki 300'den sonraki döneme hitap ettiğinde, yanıltıcı olduğu düşünülüyordu. Sıfatlar ayırımı daha açık bir hale sokmak için getirilmişti; mesela Doğu Akdeniz dünyasını ve Levant'ı ima eden, bu nedenle de İtalya'daki uzun Bizans varlığını dışlayan Doğu Roma. Daha yeni olarak, "Roma Ortodoks" (Roma Katolik benzeri) dinsel dogmayı vurgulayacak şekilde kullanılmıştı. Anakronik olduğundan değil ama terim sorunludur. Doğru inanç manasına gelen Ortodoksluk her Hıristiyan Kilisesi'nin kendisi için iddia ettiği bir özellikti. Büyük ölçüde Doğu Avrupa ve Ortadoğu'nun bazı kısımlarını işaret eden mevcut kullanım modern bir olgudur; bunun Ortaçağ'a uygulanması yanıltıcı olurdu. O nedenle, aşağıda geleneksel "Bizans" ("Byzantine") ya da "Bizantion" ("Byzantium") terimi karışıklığı önlemek için kullanılacak fakat okuyucular bunun sorunlu yapısının farkında olmalıdır.

İsim sorununu hallettikten sonra bir başka önemli sorunla karşı karşıyayız: kronoloji. Sondan başlamak daha basittir: Mayıs 1453'te Konstantinopolis Bizans İmparatorluğu'nun sonunu belirtecek şekilde Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş-

ti. Başlangıcı ise çok daha belirsiz olup hâlâ hararetle tartışılmaktadır. Uzun vadeli bir perspektifi benimseyenler (benim gibi) imparatorluğun başlangıcını I. Konstantin'in saltanatı (324-337) olarak belirler. Bunda Bizanslıların kendilerini algılama şeklini takip etmekteyiz. Konstantin, Konstantinopolis'i kurduğuna ve kent çabucak imparatorluğun başkenti olduğuna, 1453'te fethedilene kadar da bu rolü sürdürdüğüne göre Bizans tarihinin başlangıcını sonraki bir tarihe koymak için az sebep görüyorum. Bu, hiçbir şekilde bu 4. yüzyıl devletinin, bin yıllık varlığı esnasında değişmeden kalmış olduğunu ima etmez; hiçbir şey hakikatten bu kadar uzak olamaz. Yine de benim kafamda imparatorluğun geçirdiği değişiklikler asla tamamen farklı bir devlet oluşturacak kadar radikal değildi: Örneğin imparatorluğun sonuna kadar hukuk sistemi büyük ölçüde Roma'nın imparatorluk dönemine kadar giden hukuka dayanıyordu. Başkent, anıtları, imparatorluk makamı, kurumları ve törenleri, hepsi de onları geçmişe bağlayan asıl unsurları bilinçli olarak sürdürmüştü. Eğer I. Konstantin bir zaman makinesine girseydi ve son Bizans imparatoru, adaşı XI. Konstantin'i ziyaret etseydi kesinlikle devletin ve başkentinin üzücü durumundan tedirginlik duyardı ama yine de kurmuş olduğu şehirde özellikle birkaç işaret noktasıyla tanıdık birçok unsur bulabilirdi.

Devletler sadece zamanda değil, mekânda da var olur. Bizans İmparatorluğu'nun coğrafi kapsamı uzun tarihi boyunca önemli dalgalanmalardan geçmişti. Onun geniş dış hatlarını bir dalganın hareketiyle kıyaslayabiliriz. Neredeyse dört milyon kilometre kareyi kapsayan ve Britanya'dan günümüz Cezayir'ine, Portekiz'den Mezopotamya'ya kadar yayılan muazzam bir Roma İmparatorluğu iken, 395'te idari olarak doğu kısmı yaklaşık 1,4 milyon kilometre karelik bir alanı kapsayan ve kabaca Belgrat'tan şimdiki Libya'ya kadar giden bir çizginin doğusunda uzanan (bkz. Harita 1) doğu ve batı kısımlarına bölünmüştü. Siyasi gelişmeler nedeniyle bölünme kalıcı hale gelmişti fakat 6. yüzyılda I. Justinyen zamanında İtalya, İspanya'nın güney şeridi ve günümüzün Tunus, Cezayir ve Libya'sının tekrar alındığı fetih savaşları sonucunda Akdeniz'in bir kez da-

ha içdeniz haline geldiği kısa bir dönem için, bu tersine döndü. Doğu'da bu bir demografik ve ekonomik genişleme dönemiydi. Jüstinyen'in 565'teki ölümünü izleyen dönemde İtalya'nın büyük kısmı ve İspanya'daki topraklar, 7. yüzyılın ikinci on yılından sonra ise Mısır, Suriye ve Filistin önce Perslere, sonra da kalıcı şekilde Araplara kaybedilirken, güney Balkanlar, özellikle de Yunanistan Konstantinopolis'in fiilî kontrolünden büyük ölçüde çıkmıştı. 7. yüzyılın sonunda Kuzey Afrika da işgal edilmiş, imparatorluğa İtalya'da bazı yerler (Sardunya, Calabria ve Sicilya; iç bölgeleriyle birlikte Napoli ve Roma, ayrıca Rimini'den Dalmaçya kıyısına doğru dar bir toprak şeridi; bkz. Harita 2) ve açıkça Ege'nin iki kıyısına toplanma kalmış, imparatorluk topraklarının neredeyse yarısını fiilen yitirmişti. İzleyen üç yüzyıl boyunca Bizans, Arap saldırısını önce yavaş yavaş durdurup bir sınır bölgesini aşağı yukarı sabitleştirmeyi, sonra da Balkanlar'daki egemenliğini geri alıp nihayet Anadolu ve Suriye'de doğu ve güneye ilerlemeyi başarmıştı. Toprak kazançları ne gösterişli, ne de istikrarlıydı (bkz. Harita 3). 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki zorlu düşmanın, İtalya'da Normanların, doğuda ise Selçukluların ortaya çıkışı devletin sınırlarını kemirerek onu bir kez daha güney Balkanlar'a ve Anadolu'daki bir merkeze sıkıştırmıştı. Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) Levant'ın manzarasını değiştirdi ve onun kuyruğundaki Bizans Anadolu'da ve Suriye'de genişlemeyi başardı ama bu Dördüncü Haçlı Seferi ordularının Konstantinopolis'i ele geçirdiği ve Bizans İmparatorluğu topraklarını düzinelerce küçük devlete ayırdığı 1204'te kesinlikle kontrol altına alındı. Yeniden fetih 1261'de oldukça hızlı oldu, fakat varlığının son iki yüzyılında Bizans İmparatorluğu sürekli küçüldü. Çoğu 14. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Türklerince ele geçirilen Anadolu ilk elden gidecek olandı; bunu çabucak Balkan vilayetleri izledi ve varlığının son elli yılında Bizans ayrı ayrı ve birbiriyle ancak denizden bağlantılı birkaç şehir devletinden ibaretti (bkz. Harita 4).

Fiziksel dünya

Bazı yerler (modern Yunanistan ve Türkiye) devletin merkezine aitken diğerlerinin (güney İtalya) uzun dönemler boyunca parçalarını oluşturduğu ya da ilk dönemde kaybedildiği için (Mısır, Filistin, Suriye ve Kuzey Afrika) onun uzun tarihi içersinde önemsiz hale geldiği açıktır. Bu bölgelerdeki manzaraların Bizans devletinin ömründeki çeşitli yönleri, savunmasını, tarım ve üretim rejimini, alışveriş ve haberleşme şebekelerini şekillendirdiği bellidir. O yüzden bunların özelliklerinin kısa bir özette incelenmesi önemlidir.

Anadolu'nun tarım için su sağlayan birkaç nehre sahip batı ve güney kısımları çok verimli ve yoğun nüfusluydu. Kuzey ve güney kenarlarını uzun sıradağlar belirlemekteydi: sırasıyla Kuzey Anadolu Dağları ve Toroslar-Aladağlar. En geniş olan orta bölgenin, Anadolu platosunun çoğu kısmı yarı kuraktır; ancak bazı yerler (örneğin Kapadokya) yerleşim ve tarıma izin veriyordu. Güney ve kuzey sıradağlarla oldukça iyi korunmuşken, güneydoğudan İran'a giden bir koridor daha savunmasızdı; istilacıların çoğunlukla bölgeye giriş yolu budur. Konstantinopolis'in karşı kıyısındaki Bitinya ve başkentin Trakya'daki hinterlandı başkentin çekimi sonucunda geniş bir metropol sahasını oluşturuyordu. Bitinya Konstantinopolis'i platoya bağlıyor, Trakya ve Roma karayollarıysa onu Balkanların iç kısımları ve İtalya ile birleştiriyordu. İki Roma karayolu Konstantinopolis'i Trakya ve Balkanlara bağlıyordu. Makedonya'yı geçip Arnavutluk sahiline varan Egnatya Yolu, suyun ötesindeki İtalya'ya kolay bir bağlantı sağlıyordu. Askerî karayolu olan Traiana Yolu ise Konstantinopolis'i Adrianople'yi [Edirne], Sofya ve Belgrat'a bağlıyordu. Konstantinopolis, Ege'ye Marmara Denizi, Karadeniz'e ise Boğaz yoluyla olan bağlantılarıyla stratejik bir konumdaydı. Kırım'ın güney ve güneydoğu kısımları özellikle verimli olup, Karadeniz'in batı ve kuzey kıyıları Tuna, Dinyester, Dinyeper ve Don nehir sistemleriyle orta, Kuzey Avrupa ve İskandinavya'ya bağlantı sağlıyordu.

Yunanistan ve batı Anadolu kıyılarındaki Ege Denizi Bizans için her zaman bir iç göldü. Çok sayıda ada her iki yakada-

ki anakaralarla sıkı bağlantı sağlamaktaydı. Ege'nin batısındaki Yunanistan anakarası çok parçalanmış bir peyzajda bazı ovalar bulunan büyük ölçüde dağlık bir bölgedir. Kuzeye doğru sıradağlar (batıda Pindus ve Dinar Alpleri, kuzeydoğuda Rodop ve Balkan) arasında Macar ovalarına bağlantı temin eden geniş, oldukça savunmasız bir koridor vardır. Tuna, Roma topraklarıyla steplerin çeşitli göçebeleri arasında doğal bir sınır işlevi görüyordu. Adriyatik'in batı kıyısından güney İtalya'ya kolay bir bağlantı mevcuttu. Ekseriyetle Calabria ve Puglia olan bu topraklar 11. yüzyılın son çeyreğine kadar uzun bir dönem Bizans kontrolünde kalmıştı. Her iki bölge de eski bir karayolu şebekesi sayesinde Roma'ya bağlıydı. Tiren Denizi'ne erişimi olan Calabria'nın Sicilya'nın karşısında oluşu stratejik bakımdan önemliydi.

Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika sahilleri bazı ortak fiziksel özellikleri paylaşır: Yerleşimler ve tarımsal üretim sırtını çöle vermiş (Suriye'de 100-150 kilometre kadar genişleyen) kıyı şeritlerinde toplanır. Diğer taraftan Mısır ekonomik olarak Nil'i ve deltasını kuşatan bir çöldü. Nehrin zengin alüvyon birikintileri Mısır'ı en verimli Roma vilayeti yapmıştı: Konstantinopolis'in artan ihtiyaçlarını doyurmak için gereken muazzam miktarda tahıl dahil, yıllık gelirin üçte birinden fazlası bu bölgeden geliyordu. Nil ayrıca seyri boyunca modern Asvan kadar güneyden Akdeniz kıyısına değin siteleri birleştirirken, yan yollarıyla Kızıldeniz'e, onun vasıtasıyla da Hindistan'a bağlantı sağlıyordu.

Diğer topraklar ender olarak doğrudan Bizans hâkimiyeti altındaydı, fakat imparatorluk oralarda etkisini çoğunlukla diplomasiyi kullanmak ve vekil hükümdarlar tesis etmek yoluyla genişletmişti. Bu en çok, Bizans ile önce Persler, sonra da Halifelik ve nihayet Türkler arasındaki, Kafkas ötesindeki İberya (modern Gürcistan) gibi komşu bölgelerin yetki alanı ve kontrolüyle ilgili esas çatışma sahası olan Ermenistan ve Kafkaslar için geçerlidir.

Bizans İmparatorluğu'nun demografisine ve yerleşim yoğunluğuna gelindiğinde ancak tahmin yürütebileceğimizin baştan

vurgulanması önemlidir; varlığının herhangi bir zamanı için kesin rakamlar vermek mümkün değildir. Demografi elbette bölgesel dalgalanmalar geçirmişti, fakat her ikisi de doğrudan insan canı alarak, ayrıca kargaşa ve güvensizlik yaratarak nüfus artış oranlarını etkileyen ve göçleri kışkırtan veba salgınları (541'den 750'ye kadar ve yine 1347'den 1453 ve ötesine kadar) ve savaş gibi bunu etkileyen başka önemli faktörler de vardı. Kabaca Antik Çağ sonunda Doğu Akdeniz'de pozitif bir demografik eğilimin var olduğuyla başlayabiliriz: Kent merkezleri ve taşra gelişmekteydi. Vebanın yayılışına bağlı olarak 400.000'lik bir nüfusa ulaşan Konstantinopolis Avrupa'nın en büyük şehri haline gelmişti. Diğer şehirler de aynı şekilde kalabalıktı: Antioch [Antakya] (150.000-200.000), İskenderiye (200.000-300.000); Roma ise tersine 15. yüzyılda imparatorluğunun gölgesi şeklinde 100.000 civarında ama yine de Batı'nın uzak ara en büyük şehri olarak kalıp kesin bir demografik çöküşe uğramıştı. Veba ve savaş (Perslere, sonra da Araplara karşı) demografik azalmaya yol açmıştı; nüfus 8. yüzyılın sonunda büyük ihtimalle yarıya inmişti. 6. yüzyılın sonundan itibaren Tuna'nın güneyine yerleşen Slav halkları akını vardı; Bulgaristan dışında bu halklar yavaş yavaş asimile edildi (yani büyük ölçüde Hıristiyan oldular ve Yunan dilini benimsediler). Aynı dönem siyasi ya da askerî nedenlerle veya belirli bölgeleri yeniden iskân etmek için hareket eden bazı nüfus gruplarına tanıklık etti (örneğin Ermeniler ya da Slavlar). Aşağı yukarı 800 yılından sonra düzelme yavaş ama devamlı olup 14. yüzyıl başına kadar olumlu bir eğilimi sürdürdü. Toprak kaybına rağmen imparatorluk, şehirlerin çoğalmasıyla, özellikle 12. yüzyılda, belki de 6. yüzyıl öncesi koşullarla kıyaslanabilecek bir aşamaya erişen görünür bir demografik ve ekonomik büyüme yaşadı. Konstantinopolis kesinlikle tekrar büyük bir metropol haline gelmişti. 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi'nin sarsıcı hadiseleri bu olumlu eğilimi durdurmadı, ancak 14. yüzyılda vebayla savaşın (hem iç savaşlar hem de düşman istilaları) birleşmesi demografik çöküşe yol açtı ama o sırada devlet zaten hızlı bir gerileme içindeydi. İmparatorluğun son yüzyılları çeşitli et-

nik grupların gelişine şahitlik etti: 1204'ten sonra önemli sayıda Batılı (çoğu Fransız ve İtalyan) Yunanistan'ın çeşitli kısımlarına yerleşmişti ama 14. yüzyılın ortalarından sonra Yunanistan'a olan Arnavut, sonra da Türk göçlerine kıyasla varlıkları sönük kaldı.

İmparatorluğun dilsel manzarasında bu demografik değişikliklerin bariz yansımaları olmuştu. 17. yüzyılda doğu bölgelerinin yitirilmesine kadar, Bizans açıkça çok-etnili, bu yüzden de çok-dilli bir imparatorluktu. Yunanca Helenistik çağdan beri egemen dildi, fakat geniş alanların, Suriye ve Filistin'de Süryanice; Mısır'da Kıptice gibi yalnızca sakinleri tarafından konuşulmayıp envai çeşit edebiyat tarzı üretmekte de kullanılan kendi dilleri vardı. Batı'da Latince hâkimdi, ama Doğu'da da imparatorluk yönetiminde, özellikle hukukta ve orduda 7. yüzyıla kadar önemini sürdürdü. Aynı şekilde, Sicilya ve güney İtalya Yunanca konuşan önemli topluluklara sahip olsa bile, İtalya'da da başlıca dildi. İmparatorluk 7. yüzyıldan sonra giderek homojen bir devlet haline gelme yolundayken Yunancanın üstünlüğü neredeyse mutlaktı. Fakat bunda ince bir ayrıntı vardır: En azından 11. yüzyıldan itibaren çok sayıda yabancı Bizans'a, özellikle büyük kent merkezlerine, öncelikle de Konstantinopolis'e daimi şekilde yerleşmişti. Sayıları asla çok fazla olmasa da topluluklar (çoğunlukla kendi kilise ve camileri olan) kurmuş ve ikamet yerlerinin kozmopolit karakterine katkıda bulunmuşlardır.

Modern öncesi toplumların çoğunda olduğu gibi, Bizanslıların çoğunluğu toprakla geçimini sağlıyordu. Zirai üretim ve hayvancılık yiyecek ve devlet için hazine geliri sağlıyordu. Zirai rejimleri derinlemesine değil de, genişlemesine doğal kaynakların hakim olması belirliyordu; iklimsel dalgalanmaların, özellikle uzadıysa (yani, birden fazla hasat dönemini etkilediyse) ya da birleştiyse (örneğin kuraklığı izleyen aşırı yağmur) üretim üzerinde son derece olumsuz neticeleri olabiliyordu. Kabaca söylenirse Bizans dünyasında iklim koşulları bugünkünden çok farklı değildi. Kıyı bölgelerini sıcak, kuru yazları ve karsız, donsuz ılıman kışları olan mutedil iklimler tanımlıyorken, ço-

ğu yerde dağların denize engel teşkil ettiği anakara kar yağışlı ve daha yağmurlu, daha soğuk kışları yaşamaktaydı. Zamanla en yoğun şekilde yerleşilen alanlar zirai üretime uygun kıyı iklimlerine sahip olanlardı; daha fazla toprak ihtiyacının insanları daha zorlu çevre koşullarıyla uğraşmaya hevesli kıldığı demografik genişleme zamanlarında çorak alanlara yerleşilmişti.

Son olarak, Bizans dünyasının birtakım manzaralarının zamanımızda önemli ölçüde değişmiş olduğunu ve gayet farklı göründüğünü kabul etmeliyiz. Erozyon, ormansızlaştırma, limanların dolması ya da büyük ölçekli modern hidrolojik projeler (göl ve bataklıkların kurutulması veya baraj ve suni göllerin oluşturulması) önemli etki yaptı. Ravenna'nın limanı olan Classe 8. yüzyılda dolmuştu. Türkiye'nin güneyinde inşa edilen büyük ölçekli barajlar önemli birkaç Bizans sınır şehrini su altında bırakmış, gemi yapımı, madencilik, dökümcülük ve ısıtma için odun kullanılması sonucunda ormansızlaştırma Dalmaçya, Kıbrıs ve modern Lübnan kıyı bölgelerini değiştirmişti.

Krizden I. Konstantin'e

Bizans İmparatorluğu'nun araştırılması için seçilen çıkış noktası olan I. Konstantin'in saltanatı (tek İmparator: 324-337) ve yarattığı uzun vadeli gelişmeler ondan önceki dönemin bağlamı içerisine yerleştirilmelidir. Bu başlıca iki aşamaya bölünebilir: 3. yüzyıl "krizi" (235-284) ve bu krizin imparatorluğa birtakım temel dönüştürücü değişimler getiren başarılı son buluşu (284-337).

"3. yüzyıl krizi" tabiri geleneksel olarak 235 (süvari saflarından subay Maksiminus'un el koyması) ile 284'te (bir başka subay) Diokletian'ın tahta çıkış arasındaki sorunlu devir için kullanılır. Bu kısa dönem içerisinde çoğu ya savaşta ölen ya da, genellikle pusula rakiplerinden birine döndüğünde, kendi orduları tarafından öldürülen 51 kişi Roma imparatoru ilan edilmişti. Dönemi çoğunlukla aynı anda birçok cephede, doğuda Perslere karşı, güneyde Kuzey Afrika'da göçebe akıncılara karşı, ba-

tı ve kuzeyde ise Ren ve Tuna üzerindeki Cermen kabilelerine karşı sürekli savaş hali belirler. Çok sayıda düşmanla uğraşmak imparatorluğun kapasitesini neredeyse tüketmişti: Seferberlikler çok pahalıya mal olup hükümdarların sıklıkla vergi artırmasına neden oluyordu (bilindiği gibi, sevilmeyen ve fazlasıyla dirençle karşılaşan bir önlem). Sikkenin değeri sürekli düşürülüyor, bu da stokçuluğa ve enflasyona neden oluyordu. Dahası, bu kısa ömürlü imparatorların çoğu askeriyeden geldiği için neredeyse imkânsız bir görevle karşılaşıyorlardı: imparatorluğun sınırlarındaki düşman tehditlerine etkin şekilde karşılık verirken, güçlü merkez Roma'yı ve Senato'sunu ihmal etmemek. Şehrin hâlâ çok önemli olduğu açıktı; bininci yılı 246'da kutlanmıştı ve kural olarak imparatorlar şehri kontrol etmeye ve orada alkışlanıp tanınmaya çalışıyordu. Yine de sürekli seferberlikler savaş tehdidine çok daha yakın olan diğer şehirlerde kayda değer bir vakit harcamayı gerekli kılıyordu: mesela Tuna cephesi için Sirmium (kuzey Sırbistan'da) ya da Ren için Trier (modern Almanya'da) veya Pers cephesi için Antioch (Türkiye'nin güneyindeki Antakya).

Bu imparatorların çoğunun imparatorluğun problemleriyle uğraşmak ve güçlü bir monarşiyle yönetilen huzura kavuşmuş bir devlet haline dönmek niyetinde olduğu açıktır. Önceki yetersizliklere hitap etmek üzere tasarlanmış çok sayıda önlem alınmıştı. Bu önlemler iktidarı paylaşmak (çoğunlukla kendi oğullarıyla), daha esnek ordu komutanlıkları ve daha kalıcı sahra orduları oluşturmak kadar, imparatorun kişiliğine çoğunlukla iktidar ve güvenlik sağlamak üzere seçilmiş olan tanrısal konum ile bağlantılı olarak gittikçe artan bir vurguyu içermişti. Dönemi 250'lerden itibaren birçok kurban, hatta bazı imparatorları da alan bulaşıcı bir hastalık (belki çiçek) salgını da belirlemişti. Berbat olan genel askerî durum ve hastalığın tahribatı Decius gibi bazı hükümdarların bu kritik aşamayı metafiziksel bir şekilde anlamayı tercih etmelerine yol açmıştı: Mevcut sorunlara, geleneksel ibadetin terk edilmesinden hoşlanmayan öfkeli tanrılar neden oldu gibi bir algı vardı. Çözüm dinsel yeknesaklığın dayatılmasıydı ve bunun yan etkilerinden birisi bü-

yüyen Hıristiyan cemaate zulmedilmesi oldu. 250'lerde yaklaşık on yıl boyunca imparatorluk içerisinde Hıristiyanlar neredeyse her yerde hedef alındı: Bazı durumlarda bu, kitapların, kutsal nesnelerin ya da ibadet yerlerinin tahrip edilmesi; diğer durumlarda kilise hiyerarşisine mensup olanların ya da sıradan müminlerin işkence ya da idam edilmesi anlamına geliyordu.

Diokletian'ın iktidara gelmesiyle birlikte önemli bir değişiklik oldu. İlk başta bu, alışılmış şeklin tekrarı gibi görünüyordu: O, birlikleri tarafından imparator yapılmış bir subaydı. Ama bu defa o, geçmiş nesillerin kısır döngüsünü imparatorluğun işleyişinin bütün yönlerini kapsayan cesur bir tedbirler programıyla bozunca değişiklik oldu. Yaptıklarından bazıları yeniydi ama çoğunun kökü geçmişteydi; eski ve yeninin bileşimi doğru zamanlamaya sahip gibi görünüyordu ve doğru düzgün bir yönetim ivme kazanıyordu. Diokletian ancak kısa bir süre tek başına hüküm sürdü; 285'te Sezar'ı olarak, ertesi yıl Augustus adını verdiği Aurelius Maksimianus'u seçti. Her iki hükümdar da kendisini koruyucu tanrısal konum altına yerleştirdi: Diokletian için Jüpiter, Maksimianus içinse Herakles. 293'te hükümdar ekibi daha kıdemsiz iki üye olan Konstantius Klorus ve Galerius'u da alarak dönemi adlandıran Tetrarşi'yi (dörtlü hükümdarlık) oluşturdu. Topraklar bunlar arasında bölüştürülmüştü ve her biri imparatorluğun geniş bir kısmını kontrol ediyor, bu da düşman akınlarına daha hızlı bir şekilde cevap verilmesini ve idari sorunlarla vakitlice ilgilenilmesini mümkün kılıyordu: Diokletian Nikomedya'dan (İzmit) itibaren Doğu'yu kontrol ediyordu; Galerius, Sirmium ve Thessaloniki'de [Selanik] ikamet ediyordu ve Tuna sınırından sorumluydu; Maksimianus'un ikâmetgâhı Milano'daydı, bölgesiyse İtalya ve Afrika idi, Konstantius ise Trier'de oturuyordu ve Ren sınırı, Galya ve Britanya'dan sorumluydu.

Yeni üyeler eski imparatorlarla her biri onlardan birinin kızıyla evlenerek bağlantı kurmuş ve onlar tarafından kabullenilmişti. İktidar ilk defa birinin kan bağıyla ilgili değil, liderlik nitelikleri sebebiyle seçilmiş adamlarca paylaşılmıştı. Tabiatıyla Diokletian projenin itici gücü olarak kaldı ve programı

geleneksel Roma değerlerine olan güçlü vurgusuyla imparatorluğu hem dıştan, hem de içten güvenceye almaya odaklanmıştı. Sistem değerini çabucak kanıtladı: İmparatorluk Perslere karşı başarılı oldu, aynı zamanda da Ren ve Tuna sınırlarını korurken Britanya'da düzeni ve Roma hâkimiyetini geri getirmeyi becerdi. Askeriye, özellikle de imparatorluğun savunmasının güçlendirilmesi Diokletian'ın esas uğraş alanlarından biriydi: Kent surları ve kaleler inşa edildi, vilayet orduları büyütüldü. Yüzyılın sonundaki bu güvenlik molası Tetrarşi'nin iç değişikliklere odaklanmasına izin verdi. Devletin imparatorluk ve sakinleri üzerindeki kontrolü sıkılaştı. Vilayetlerin sayısı iki misline, yaklaşık 100'e çıktı, fakat bunlarla hükümet arasına yeni ara yapılar yerleştirildi: hepsinin amacı idari kontrolün ve vergi toplanmasının iyileştirilmesi olan on iki piskoposluk, bunların da üzerinde üç ya da dört *praetorian* [Roma yüksek muhafızı – e.n.] vali. Bu ikincisi devletin en önemli masraflarının, 400.000 adama ulaşan büyük ordulara ödeme yapılmasının finanse edilmesi için elzemdi. Diokletian İtalya ve Mısır'ın ayrıcalıklı mali statüsünü feshetti ve imparatorluğun her yerinde artık çoğu nakit ödenecek olan tek tip bir vergi uyguladı. Bu tür süreçlerin karmaşıklığı ve yerel seviyede işbirliğinin çoğunlukla eksik oluşu sayımların hiç de sık yapılmaması, vergi ka-

Konstantinopolis'te kucaklaşan Somaki mermer Tetrarklar heykeli, 4. yüzyıl, Venedik'teki San Marco'nun ön cephesine yerleştirilmiştir. (Fotoğraf: Nina Barbieri, *Wikimedia*.)

yıtlarınınsa genellikle hatalı olması anlamına gelse de, vergi kayıtlarının doğruluğunu sağlamak için önce beş, sonra her on beş yılda bir düzenli nüfus sayımı getirildi. Vergileri kaydetme ve düzene koyma dürtüsü umutsuzca değeri düşürülmüş olan parada reform yapılması (Diokletian basitçe bunun nominal değerini iki katına çıkardı) ile mal ve hizmetlerin azami fiyatlarının sabitlenmesi fermanıyla birleşmiş olup bütün tedbirler enflasyonu azaltmaya yönelikti. Tarım köleleri az, bu yüzden de pahalı olduğu için, gelirlerin ve üretimin mümkün olduğunca istikrarını temin etmek amacıyla serbest işgücü giderek toprağa bağlı hale getirildi (*kolonate*), bunlar yavaş yavaş toplumsal konum bakımından kölelerden farksız hale gelecekti.

İvmenin sürdürülmesi için ilahi lütuf elzem olup yıkıcı varsayılan doğulu mezheplere zulmedilmesi en iyi bu ışık altında anlaşılabilir: Önce düalist Maniciler, sonra da 303'te Hıristiyanlar, devletin selameti için tehlikeli kabul edildi. İmparatorluğun her yerinde aynı şekilde uygulanmasa da (Konstantius bunun Batı'daki uygulanışında oldukça ılımlı görünür) Büyük Zulüm diye bilinen şey hem Kilise'nin maddi varlıklarına hem de dindar bireylere saldırarak Hıristiyan topluluğunun kökünü kazıyıp yok etmek için toplu bir çabayı ifade eder. Bu dönemde çok sayıda şehit oldu ve şehitler Hıristiyanlar tarafından İsa'nın atletleri, yeni kahramanları diye selamlandı.

Başarılı Tetrarşik rejimi 305'te kıdemli imparatorlar için yirmi, kıdemsiz olanlar içinse on yıllık bir saltanata işaret eden önemli bir sınama noktasına gelmişi. Diokletian'ın düşündüğü gibi Roma tarihinde görülmemiş bir şekilde kıdemli imparatorlar istifa etti, kıdemsizler onların yerini aldı; kendi yerleriyse oğulları (Konstantius'un oğlu Konstantin ve Maksimianus'un oğlu Maksentius) tarafından değil, iki yeni kişi tarafından dolduruldu: Galerius'un yeğeni Maksiminus ve Severus. Tetrarşi'nin ilk yirmi yılı ondan önceki sorunlu döneme göre imparatorluğun düşmanlarına karşı mucizeye yakın etkinliğini ve dört hükümdar arasındaki uyumu kanıtlamadıysa da, sonraki yirmi yıl bunu değiştirmişti. Gerçekten de 305-324 dönemini anlamanın bir şekli bunu bir adamın, yani I.

Konstantin'in, imparatorluğun yönetimini tek kişiye verme çabası olarak görmektir.

O, Konstantius ile muhtemelen alt tabakadan, belki de bir cariye olan Helena adlı bir kadının oğluydu. Babasının ölümü üzerine babasının York'taki askerleri tarafından 306'da (bu noktada kıdemli ya da kıdemsiz oluşu çok önemli değildir) imparator ilan edildi. Severus'un 307'de öldürülmesiyle Konstantin, Maksimianus'un kızı Fausta ile evlendi ve Augustusluğa terfi etti. Bir sene sonra Tetrarşi'nin mevcut ve önceki üyeleri durumu görüşmek ve geleceği planlamak için Viyana dışındaki Carnuntum'da buluştular. Hükümdar ekibine Licinius eklendi ve bir süre sonra dört Tetrark'ın hepsine *augusti* adı verildi. Fakat imparatorluk heyetinin ikinci şekillendirilişi birincisi kadar istikrarlı olmayacaktı. Liderler arasındaki iç savaşlar yine yaygınlaştı: Önce Maksimianus kısa süreliğine yeniden göründü ve Konstantin'e karşı çıkıp çabucak yenildi. Onu oğlu çekingen Maksentius izledi ve kendini Roma'ya kapattı; Konstantin onu 312'de mağlup ederek şehirdeki Konstantin Kemeri üzerinde bugüne kadar korunmuş olduğu gibi halkın ve Senato'nun minnettarlığını kazandı. 311'de Galerius Hıristiyanlara zulmedilmesini resmen bitirdikten ve onlara ibadet özgürlüğü verdikten sonra öldü; sonraki kuşaklar bunu yanlış olarak Licinius ve Konstantin'in Milano'da yayımladığı varsayılan bir fermana yor-

Konstantin'in Roma Konstantin Bazilika'sındaki, belki de daha eski bir imparatorluk anıtından kesilen muazzam heykel başı (Capitone Müzesi, Roma).

dular. Maksiminus, Galerius'un Küçük Asya'daki topraklarını ele geçirmek için atılıp neticede Hıristiyanlara zulmü yeniden başlattı. 313'te, aynı yıl Konstantin'in kız kardeşi ile evlenen ve böylece kalan iki imparator arasındaki bağları güçlendiren Licinius tarafından mağlup edildi ve öldürüldü. Fakat aralarındaki barış devam etmeyecekti. 316 ile 324 arasında Konstantin Licinius'a karşı savaş açarak topraklarını iki kez istila etti ve her iki olayda da din kartını kullanarak başarılı oldu (Licinius Hıristiyanlara zulmetmişti, Konstantin ise kendisini onların kurtarıcısı şeklinde gösterdi). Konstantin'in Licinius'a karşı 324'te Boğaz'ın Asya yakasındaki Hrisopolis'te (şimdiki Üsküdar'da) kazandığı nihai zafer Tetrarşi'nin sonunu ve kendisinin tek başına hâkimiyetinin başlangıcını ifade eder. Bu mühim olaya işaret eden yeni ikamet tercihi Hrisopolis'in karşı kıyısındaki adı Konstantinopolis, yani Konstantin şehri olarak değiştirilen Avrupa ve Asya'nın çakıştığı, Bizans'ın Antik Yunan kolonisine düştü. İmparator şehri yeni törensel ve siyasi işlevine uydurmak için iddialı bir yapım (inşaat) programına başladı.

Konstantin, Diokletian zamanında başlatılan gündemi bir şekilde tamamlayıp ileri götüren bir dizi idari reforma girişti. Mali bakımdan para reformu en önemli ve kalıcı olanıydı. 309 ya da 310'da yaklaşık 4,5 gram ağırlığında ve (önemi hızla azalan) gümüş sikkeyle ve gündelik işler için kullanılan bronz sikkeyle sabit bir ilişkiye sahip yüksek saflıkta yeni bir altın sikke olan *solidus* kullanıma sokuldu. Bunun için gereken maden rezervleri daha önce artık feshedilmiş olan Tetrarklar tarafından yönetilen bazı yerlerden, ama ayrıca gözden düşmüş memur ve hükümdarların el konulmuş büyük mülkleriyle pagan tapınaklarının hazinelerinden (bir sonraki bölüme bakınız) geliyordu. *Solidus* daha baştan çok istikrarlı bir sikkeydi, 11. yüzyıla kadar da öyle kaldı. Vergi ve imparatorluk memurlarının ödemeleri artık bununla yapılmaktaydı ki bu, para akışının nasıl işlediğini gösterir: Devlet vergilerin altınla verilmesini talep ediyor, bu da ödemeyi hak edenler için kullanılıyordu. Bunun başarısı ve istikrarı Konstantin'in imparatorluğu kendi saltanatı altında birleştirme projesine olumlu yansıdı ve ticareti geliştir-

di. Bu dönemde ticari işlemlere yeni vergi olan *chrysargyron*'un konulması ticaret gelirlerinin önemli olduğunu gösterir. Devletin silah gibi elzem metalar için kendi fabrikaları vardı, bu da ya kendi mülkü üzerinde ya da bir şey eksik olduğunda vilayetlerde aynî katkılar ve zorunlu satın almalar yoluyla ham madde tedarikini sağlıyordu.

Ordu Konstantin'in reform yaptığı bir başka alandı. Orduyu büyüttü ama onu ayrıca gereken yerde müdahale edebilecek olan imparatorun kendisinin önderlik ettiği büyük bir sahra ordusu toplamak suretiyle yapısal olarak Diokletian zamanına göre farklılaştırdı. Dahası, örneğin terk edilmiş toprakları gazilere bağışlayarak ya da onlara vergi muafiyeti sağlayarak askeriyeye olan devlet desteğini pekiştirdi. Bu şekilde kesintisiz tarımsal üretim sağlayabilmiş ve asker saflarındaki herhangi bir memnuniyetsizliği engelleyebilmişti. Son olarak Konstantinopolis'te konumlanmış olan imparatorluk muhafızlarına bedava yiyecek karnesi aldırmıştı.

Fakat belki de Konstantin saltanatının en fazla dikkat çeken yönü onun Hıristiyanlıkla olan ilişkisi olmuştur. O kesinlikle bir Hıristiyan olarak ölmüştü (bir sonraki bölüme bakınız), fakat soru şudur: Bu dini tercih etmeye ne zaman ve neden başlamıştı? 303'teki Büyük Zulüm'ün başlangıcında o, küçük bir çocuk olduğunu iddia eden daha sonraki propagandanın tersine, 30 yaşında olup buna karşı çıkmak için hiçbir şey yapmamış gibi görünüyordu. Hıristiyan kaynakları belirleyici bir dönüm noktasını kaydeder ve bunu onun Maksentius'a karşı 312'deki zaferine bağlar: Konstantin, rivayet o ki, gökyüzünde Mesih'in Yunanca adı olan XPICTOC'un ilk iki harfi olan XP monogramı şeklinde bir görüntü görmüş. Diğer taraftan daha 310'da pagan kaynakları imparatorun güneşle ilgili Apollo bağlantılı bir tasvirinden bahseder. Büyük ihtimalle Konstantin, kısa zaman sonra Hıristiyan bir bağlamda yeniden yorumlayacağı, esasen Tetrarşi çevrelerinde çok geçerli ve babası tarafından saygı gösterilmiş bir Tanrı olan Apollo ya da *Sol Invictus* [Yenilmez Güneş] ile bağlantılı güneş halesi diye bilinen semavi olguyu deneyimlemişti. Şayet Konstantin bu yorumu kendisi getirme-

Ticinium'dan [Pavia'dan – e.n.], Konstantin'in 315 tarihli gümüş madalyası. İmparator üzerinde Mesih'in (XP) monogramı olan bir miğfer giyer. (© Staatliche Münzsammlung Münih. Fotoğraf: Nicolai Käster.)

seydi dahi, Hıristiyan yazarlar bundan kesinlikle emindi: Görüntü hakkında yazan Caesarealı [Kayserili] Eusebios buna Yunanca *En touto nika* (bunun [işaretin] içinde fethet) ibaresinin eşlik ettiğini kaydeder.

En geç 312'den itibaren Konstantin'in Hıristiyanlığa desteği gayet açık ve sürekliydi ve bu, başka şeylerle birlikte, onun özellikle Roma'da kiliseler kurup gelir sağlamasından anlaşılabilir. Konstantin'e Hıristiyanların yanıtı muazzamdı. Zulüm dönemlerinde Hıristiyanlar zamanın sonunun gelmesini hararetle beklemişti; zahmet ve ıstırapla dolu eski ve yıpranmış dünya Mesih'in ebedi saltanatına yol açacaktı. İmparatoru Deccal ile, kendisi ise Tanrı'nın en azılı düşmanı olan Deccal ile özdeşleşen Roma İmparatorluğu Konstantin döneminde radikal biçimde farklı bir şeye dönüştü: İmparatorluk ve onun evrensel barışı Hıristiyan inancının yayılmasını mümkün kılıp selâmet gemisi haline gelirken, imparatoru da Deccal'ın korkunç saltanatına karşı son siper olarak görüldü. Mesih'in saltanatıyla Hıristiyan Roma imparatorunun saltanatı yavaş yavaş kaynaştı.

Konstantin tek hakiki Tanrı'ya inanan bir Roma imparatoru olduğuna göre müminler cemaati içerisinde barışın sürdürülmesi çok önemliydi. Daha 310'larda zulmün baskısına boyun eğip dinden dönmüş rahipler yüzünden kesin bir şekilde bölünmüş olan Kuzey Afrika'daki Kilise'nin işlerine faal biçimde müdahale etmişti. 313'ten sonra bunların tazmin edilmesi ciddi bir anlaşmazlığa neden oldu ve imparator meseleyi tartışmak ve hizipleşmeyi sonlandırmak için piskopos konseylerini teş-

vik ederek bunu düzeltmeye çalıştı. Harekete verilen adla *donatizm*in uzun bir ömrü olacaktı. Fakat Konstantin'in, artık kendi kilisesi olarak gördüğü şeyin işlerine en dikkat çekici biçimde dahiliyeti 320'lerde gerçekleşti. Mısırlı bir rahip olan Arius, Teslis'teki kişiler arasındaki karmaşık ilişkiyi Mesih'in ilahiliğini reddeder görünen bir şekilde açıkladı: Oğul, Kendisi'ni O yaratmış olduğu için ezelden beri Baba ile eşzamanlı olarak var değildi. Arius'un yanında Arian denilen kimseler vardı, fakat İskenderiye'nin güçlü ve sözünü sakınmayan patriği Atanasius tarafından kâfirlik olarak görülen bu duruma karşı şiddetli bir direniş başlatıldı. Anlaşmazlık büyürken meselenin tartışılması için 325 yılında Nicaea'da [İznik] bir genel konsey toplayan yine Konstantin idi. Hıristiyan piskoposlar imparatorluğun lütfundan yararlanmanın ne demek olduğunu ilk kez öğrendi ama aynı zamanda imparator da Kilise konseyine katılmakla kalmayıp oturumlarda gayet aktif bir rol almak suretiyle imparatorla Kilise arasındaki özel bir Bizans iktidar dinamiğinin tohumlarını attı. Ünlü bir deyişe göre Konstantin toplanmış olan piskoposlara sözde kendisinin "dışarıdakilerin piskoposu" olduğunu bildirmişti. Nicaea'da Arius'un doktrini reddedildi: Baba ve Oğul aynı özü paylaşıyor sayıldı (*homoousios*; bu ilişkiyi ifade eden yeni bir terim). Anlaşmazlığın bittiği ilan edildi ama bu Hıristiyan siyasetindeki gayet çalkantılı bir dönemin başlangıcı olacaktı.

Zaman Cetveli

Bizans imparatorlarının saltanatları **kalın**, Batı Roma imparatorlarınınki ***kalın italik*** harflerle verilmiştir.

306-337	**I. Konstantin** (324'ten itibaren tek imparator)
324	Konstantinopolis'in yeni imparatorluk ikametgâhı olarak seçilmesi
325	Hıristiyan Kilisesi'nin Nicaea'daki (daha sonra Ekümenik denilen) ilk genel konseyi
337-361	**II. Konstantinus** [kardeşleri **II. Konstantin** (337-340) ve **Konstans** (337-350) ile birlikte]
361-363	**Julian** - Perslerle süren savaş ve pagan uyanış
363-364	**Jovian**
364-375	***I. Valentinianus***
364-378	**Valens**
367-383	***Gratianus***
375-392	***II. Valentinianus***
378-395	**I. Teodosius**
395	I. Teodosius'ün ölümü - imparatorluğun ikiye bölünmesi
395-408	**Arkadyus**
393-423	***Honorius***
408-450	**II. Teodosius**
410	Roma'nın Vizigotlar tarafından yağmalanması
425-455	***III. Valentinianus***
450-457	**Marcianus**

451	Kalkedon'daki [Kadıköy] dördüncü ekümenik konsey
453	Attila'nın ölümü (434'ten beri Hun önderi; 447'den beri tek önder)
457-474	**I. Leo**
467-472	*Anthemius* [472 *Olybrius*; 473-474 *Glycerius*]
474	**II. Leo**
474-754	*Julius Nepos*; *475-476 Romulus Augustulus*
474-491	**Zeno**
476	Batı Roma İmparatorluğu'nun sonu
491-518	**Anastasius**
518-27	**I. Justin**
527-65	**I. Jüstinyen**
537	Ayasofya Kilisesi'nin vakfedilmesi
541	İlk Jüstinyen vebası salgını
565-578	**II. Justin**
578-582	**I. Tiberius**
582-602	**Maurice**
602-610	**Fokas**
603-630	Bizans ve Persler arasındaki son savaş
610-641	**Heraklius**
622	Muhammed peygamberin Mekke'den Medine'ye göç etmesi (Hicret)
634	İslâmi genişlemenin başlangıcı
641	**III. Konstantin, III. Heraklius ve Heraklonas**
641-668	**II. Konstans**
661-680	Emevi hanedanının kurucusu Halife Muaviye
668-685	**IV. Konstantin**
685-695	**II. Jüstinyen** (ilk saltanatı)
695-698	**II. Leontios**
698-705	**II. Tiberius**
705-711	**II. Jüstinyen** (ikinci saltanatı)
711-713	**Filippikos Bardanes**
713-715	**II. Anastasius**
715-717	**III. Teodosius**
717-741	**İsaurialı III. Leo**
717/718	Arapların son Konstantinopolis kuşatması
732	Charles Martel'in Arapları Poitiers yakınlarında yenmesi
741-775	**V. Konstantin**

743-750	Jüstinyen vebasının son dalgası
750	Abbasilerin Emevileri devirişi - İslâm başkentinin Şam'dan Bağdat'a aktarılması
754	Hiereia Konseyi'nin yerleşik gelenek ve kurumlara karşı çıkmayı Kilise'nin resmî dinî doktrini haline getirmesi
775-780	**IV. Leo**
780-797	**VI. Konstantin ve İrini**
787	Nicaea'daki yedinci ekümenik konseyin yerleşik gelenek ve kurumlara karşı çıkmayı yasaklaması
797-802	**İrini'nin tek başına saltanatı**
800	768'den beri Frenklerin kralı olan Şarlman'a Papa III. Leo tarafından Roma İmparatoru tacının giydirilmesi
802-811	**I. Nikiforos**
811-813	**I. Mihail**
813-820	**V. Leo**
820-829	**II. Mihail**
829-842	**V. Teofilos**
842-67	**III. Mihail**
843	"Ortodoksluğun Zaferi", Bizans Kilisesi'nde tasvirlerin nihai olarak yerine konulması ve ikonoklazmın yasaklanması
858-867	Fotios Patriği (ikinci kez göreve gelmesi 877-886)
864	Bulgar önderi Boris'in Hıristiyan olması
867-886	Bizans'a 1055 yılına kadar hükmedecek olan Makedonya hanedanının kurucusu **Makedonyalı I. Basil**
912-913	**Aleksander**
913-959	**VII Konstantin Porfirogenetos (gerçek saltanatı 945'ten itibaren)**
920-944	**I. Romanos Lekapenos**
959-963	**II. Romanos**
961	II. Nikiforos Fokas'ın Girit'i geri alırken ertesi yıl Kıbrıs'ın yeniden fethi
962	Cermen kralı I. Otto'nun Roma'da imparator tacı giymesi
963-969	**II. Nikiforos Fokas**
969-976	**I. İoannis Çimiskes**
972	II. Otto'nun bir Bizans aristokratı olan Teofano ile evlenmesi

976-1025	**Bulgar katili II. Basil**
989	Kiev Rus lideri Vladimir'in II. Basil'in kız kardeşi Anna ile evlenip Hıristiyan olması
992	II. Basil'in Venedik'e ticari ayrıcalıklar vermesi
1025-1028	**VIII. Konstantin**
1028-1034	**III.** Romanos Argiros
1034-1041	**IV. Mihail**
1041-1042	**V. Mihail Kalafates**
1042	**Zoe ve Teodora**
1042-1055	**IX. Konstantin Monomakos**
1054	Papalık elçileriyle Konstantinopolis patriği Mihail Kirularios (1043-1059) arasında vuku bulan karşılıklı aforozun Roma ve Konstantinopolis kiliseleri arasında bölünmeyle sonuçlanması
1055-1056	**Teodora**
1056-1057	**VI. Mihail**
1057-1059	**I. İsaakios Komnenos**
1059-1067	**X. Konstantin Dukas**
1068-1071	IV. Romanos Diogenes
1071	İtalya'daki son Bizans kalesi olan Bari'nin Normanlar tarafından alınması; aynı yıl Bizans ordusunun Malazgirt'te Selçuklular tarafından ezici biçimde yenilmesi
1071-1078	**VII. Mihail Dukas**
1078-1081	**Nikiforos Bryennios**
1081-1118	**I. Aleksios Komnenos** - 1185'e kadar hüküm sürecek olan Komnenos hanedanının kurucusu
1082	Venedik'e önemli ticari ayrıcalıkların bağışlanması
1096-1099	Birinci Haçlı Seferi
1118-1143	**II. İoannis Komnenos**
1143-1180	**I. Manuel Komnenos**
1145-1149	İkinci Haçlı Seferi
1180-1183	**II. Aleksios**
1183-1185	**I. Andronikos Komnenos**
1185-1195	**II. İsaakios Angelos**
1187	Selahattin'in Haçlı ordularını Hıttin'de yenmesi ve Kudüs'ü ele geçirmesi
1189-1192	Üçüncü Haçlı Seferi
1195-1203	**III. Aleksios Angelos**

1203	**IV. Aleksios ve II. İsaakios Angelos**
1203-1222	**I. Teodor Laskaris (Nicaea İmparatorluğu)**
1204	**V. Aleksios Dukas Murzuphlus**
1204	Dördüncü Haçlı ordularının Konstantinopolis'i ele geçirip yağmalaması
1222-1254	**III. İoannis Vatacis (Nicaea İmparatorluğu)**
1254-1258	**II. Teodor Laskaris (Nicaea İmparatorluğu)**
1258-1261	**IV. İoannis Laskaris (Nicaea İmparatoru)**
1258-1282	**VIII. Mihail Paleologos**
1261	Konstantinopolis'in VIII. Mihail'in orduları tarafından geri alınışı
1274	İkinci Lyon Konseyi'nde Roma ve Bizans Kiliseleri arasında birlik kurulması
1282-1328	**II. Andronikos Paleologos**
1321-1328	II. Andronikos ile III. Andronikos arasındaki iç savaş
1328-1341	**III. Andronikos Paleologos**
1341-1347	**İmparatoriçe Anna, Patrik Kalekas ve Aleksios Apokaukos'un naipliği altında V. İoannis Paleologos;** naiplikle VI. İoannis Kantakuzenos arasında iç savaş
1347-1354	**VI. İoannis Kantakuzenos**
1347	Konstantinopolis'te Kara Ölüm'ün [Büyük Veba Salgını'nın] patlak vermesi
1354-1391	**V. İoannis Paleologos**
1372-1373	Bizans imparatorlarının Osmanlılara bağımlı hale gelmesi
1376-1379	**IV. Andronikos Paleologos**
1390	**VII. İoannis Paleologos**
1391-1425	**II. Manuel Paleologos**
1396-1402	I. Bayezid'in uzun Konstantinopolis kuşatması
1425-1448	**VIII. İoannis Paleologos**
1438-1439	Bir Bizans delegesinin (daha sonra Floransa'ya aktarılan) Ferrera'daki genel konseye katılması. İki Kilise arasında birlik ilan edilmesi.
1448-1453	**XI. Konstantin Paleologos**
1451-1481	Osmanlı Sultanı II. Mehmed [Fatih Sultan Mehmet]
1453	Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethedilmesi
1460-1461	Son özgür Bizans hâkimiyet noktalarının Osmanlılar tarafından fethedilmesi

BİRİNCİ BÖLÜM

Doğu Roma İmparatorluğu Haline Geliş (330-491)

Mayıs 330'da Konstantinopolis, Konstantin'in Licinius'a karşı nihai zaferini belirtecek şekilde resmî törenle açıldı. Bu şehir ve imparatorun Hıristiyanlığı benimsemesi onun en kalıcı miraslarındandı. Konstantin'in son seneleri nispeten daha az hadiseliydi. Tek bir çetin imparator olma mücadelesinden sonra iktidarın tek bir varisin eline geçmesine niyetli olmadığı açıktı. Bunun yerine iktidarın, üç oğlu II. Konstantin, Konstans ve Konstantius ile kıdemsiz konumdaki iki yeğeni Dalmatius ve Hanibalianus arasında paylaşıldığı yeni bir tetrarşi tahayyül eder gibiydi. İmparator sefer yapmaktan çekildikçe yavaş yavaş hepsi sahaya gönderiliyordu. Tuna sınırında Gotlara karşı birtakım başarılar elde edildi. Doğuda Hıristiyan Ermeni kralının yerine Sasani bir vekil getirildiği için doğrudan bir Pers kışkırtması vardı. Savaş ufuktaydı, gerçekten da Konstantin Perslerin üzerine kendisi sefere çıktı. Seferin daha başında, Mayıs 337'de Nikomedya'da [İzmit], şehrin Arian eğilimli [Ariusçu – e.n.] piskoposu Eusebios tarafından ölüm döşeğinde vaftiz edilmiş olarak öldü.

Konstantin'in ölümünün sonrası kanlı oldu: Üç oğlu ve o sırada daha çocuk olan diğer iki yeğeni Gallus ve Julian dışında tüm erkek akrabaları öldürüldü; böylece 338'de üç varis derhal imparatorluğu kendi aralarında bölüştüler. Bunu izleyen

353'e kadarki dönem, kuzeni Julian, Galya'da önemli bir askerî komutanlığa sahipken II. Konstantius'un hayatta kalan tek varis ve tek imparator olmasıyla biten iç savaşlar ve çok sayıda el koymaya şahit oldu.

Julian'ın artan askerî başarısı onunla, muhtemelen en yakın akrabalarının ölümünden sorumlu kabul ettiği Konstantius arasında bir hesaplaşmanın kaçınılmaz göründüğü anlamına geliyordu. 360'ta orduları tarafından imparator olarak alkışlanan Julian, 361'de Perslere karşı seferdeyken ölen kuzenine karşı yürüdü. Yeni imparator eski dine olan desteğini açıklayıp Hıristiyan horgörüsünü ve "dinden dönmüş" lakabını kazanarak beklenmedik ve gösterişli bir kamusal geri dönüş yaptı. Julian'ın paganlığı benimsemesi beklenen bir şey değildi ve kesinlikle tamamen kişiseldi. Ancak imparator bir derecede pragmatizmden de yoksun değildi: Hıristiyan başarısının (örneğin yardımsever davranış) esas yönlerini teşhis etti ve önemli pagan dinî önderleri bunları taklit etmeye zorladı. Dahası iki selefi tarafından Hıristiyanlığa bağışlanan ayrıcalıkları kendi dinine döndürmeye uğraştı.

Maiyetindeki ve ordudaki temizlikten sonra Julian, Pers seferine çıktı ve 362'de ordusunu Antioch'ta topladı. Şehirde yaklaşık bir yıl geçirdi ve dolaylı olarak gıda kıtlığına yol açıp Antiochluların nefret ettiği bir alay konusu olmayı başardı (onun nükteli yanıtı, *Sakaldan nefret eden* [*Beard-hater*] cevabı, Antikite'nin sonlarının en canlı ve mizahi metinlerinden biridir). Kentten ayrıldıktan bir ay sonra, Hıristiyan efsanesine göre ölmüş bir kutsal kişinin mızrağıyla savaşta öldü. Halefi, bir yıldan az hüküm süren Jovian, kalan birlikleri alelacele geri çekti ve Romalılar için tamamen olumsuz koşullarda Perslerle barışa razı oldu; 364'te Konstantinopolis yolunda öldü. Jovian'da olduğu gibi, kardeşi Valens'i derhal Doğu'da eş-imparatorluğa yükseltirken Batı'yı Milano'dan yöneten I. Valentinianus'u yeni imparator ilan eden yine orduydu. İzleyen yıllar el koyma ve ayaklanmalar kadar barbar halklar tarafından sık sık tehdit edilen Tuna sınırını kısmen başarılı bir istikrara kavuşturma çabasıyla geçti. 375'te I. Valentinianus ölünce, her ikisi de daha kü-

çük olan oğulları Gratianus ve II. Valentinianus imparator ilan edildi. Ertesi yıl, arkalarındaki Hunlar tarafından batıya gitmeleri için baskı gören büyük bir grup Got, Tuna'yı geçip imparatorluk sahasında yerleşme izni istedi ve izin verildi. Bu muazzam halk hareketi kötü yönetildi ve açık düşmanlıklara sebep oldu. Valens bunları zapt etmek için ordusuyla koşturdu, fakat 378'de Adrianople'deki savaşta büyük bir hezimet yaşadı: Ordunun üçte ikisi yok olurken imparatorun kendisi de öldürüldü; 251'de ölen Decius'tan beri muharebede ölen ilk Roma imparatoruydu. Birkaç ay sonra İspanyol bir askerî komutan olan I. Teodosius 379'da tahta çıkarıldı ve Batı İmparatoru Gratianus tarafından tanındı. I. Teodosius Gotlara karşı önce 380'de yenilgi yaşadı ama 382'de önemli sayıda Got'un kendi hükümdarları yönetiminde Tuna sınırı üzerindeki imparatorluk topraklarına yerleştiği bir barış antlaşması yaptı.

383'te Gratianus, 388'te Teodosius tarafından bastırılan bir isyanın ortasında askerler tarafından öldürüldü. İmparator aynı sırada Konstantinopolis'te oğlu Arkadyus'u eş-imparator yaparken, küçük oğlu Honorius da 393'te imparatorluğun batı bölümü için aynı konuma yükseltildi.

Bölünen imparatorluk

395 yılında Teodosius Milano'da ölünce iktidar iki oğlu arasında kıdem Doğu'ya verilecek şekilde paylaşılacaktı. Gerçekleşecek olan bu bölünmede buna niyet edilmemiş, sadece yüzyılın çoğunda yürürlükte olan iktidarın bölünmesi uygulaması sürdürülmüştü.

Askeriyedeki önemli birçok makam giderek Cermen subaylar tarafından işgal edilmekteydi. Etnik kökenleri ve Arian inançları (aşağıda bahsedilecek) sonucu imparatorluk tahtını kendileri için talep etmesi engellenen bu kişiler Romalı birkaç kukla yoluyla iktidarı sürdürmek zorundaydı ki, bu beşinci asrın neredeyse tümünü nitelendiren bir gelişmedir. Bu nedenle iktidar yapılarının, özellikle de ordunun Cermenleştirilmesinden bahsedilmesi uygundur. I. Teodosius yönetiminde çok başarılı

Konstantinopolis'teki Teodosius Forumu'nda bulunan Arkadyus büstü; yukarıya, Tanrı'ya doğru bakış dindarlığı ima ediyordu. (Arkeoloji Müzesi, İstanbul.)

bir kariyere başlayan, imparatorun yeğeni Serena ile evlenen ve böylece Romalı olmayan biri için imparatorluk merkezine olabildiğince yaklaşan bir Vandal olan Stilicho böyle bir kişiydi. Babalarının tersine, hem Arkadyus, hem de Honorius olağanüstü imparatorlar değildi (Arkadyus zamanın bir filozofu ve piskoposu olan Kireneli Sinesius tarafından denizanasına benzetilmiştir), fakat başkaları egemen olsa da saltanatları uzundu: Arkadyus'ta bu, güçlü *eunuch minister* [hadım devlet bakanı] Eutropius veya Got komutan Gainas iken, Honorius'a bariz şekilde Stilicho egemendi. Yüzyılın son yıllarını imparatorluğun iki parçası arasındaki husumet, hatta düpedüz çatışma nitelendirmişti. Bu politik gelişmelerin arka planı imparatorluğun Tuna ve Ren sınırları ötesinde gerçekleşen nüfus hareketleriydi. Domino taşları gibi, Hunların Don ve Volga bölgesinden batıya doğru hareketi diğer halkların (örneğin Gotların) zorunlu kitlesel göçünü harekete geçirerek onları kaçınılmaz olarak imparatorluk topraklarına ittiriyordu. Bu halkların hiçbiri o zamanlarda birleşik bir etnik bütünü temsil etmiyordu (o nedenle Gotlar dediğimizde Gotlardan değil, *bazı* Gotlardan söz ediyoruz demek daha uygundur), fakat sınırları aşan düşmanların sayısı arttıkça imparatorluğa karşı baskı da yavaş yavaş artıyordu. Bazı durumlarda seçilen strateji bu gruplardan bazılarının imparatorluk içerisine yerleşmesine izin vermek ve orduda onlardan faydalanmaktı. Yine de hizmetleri kendilerine hem ekonomik, hem de toplumsal bakımdan önemli yararlar sağladığı için onlar memnundu. Ayrıca imparatorluk yeni gelen

Cermenlerden bazılarını teslim olmaya zorlamak için kimi Hun kabilelerini kullanabiliyordu. Bu dönem boyunca imparatorluğun ücret ödediği Romalı olmayanların diğer Romalı olmayanlarla savaşmak için kullanılması çarpıcıdır.

Bu belalı dönemde Alarik figürü imparatorlukla yeni gelen Cermenler arasındaki karmaşık etkileşimin açıklayıcı bir örneği olabilir. Alarik önde gelen bir Got ailesindendi ve siyaset sahnesinde 390'ların başında, 395'te Konstantinopolis'i tehdit ederek görünür oldu. Ordusu kuşatma için donatılmadığından Yunanistan'a dönüp, Atina ve Korint dahil birkaç şehri harap etti ve yağmaladı. Stilicho iki kere onun ordusunu yok etmeye yaklaştı, ama ikisinde de Alarik kaçarak Cermen komplosu dedikodularına neden oldu. Kaynaklarımız onu, bu dönemde ortaya çıkan ve önde gelen iki Got grubundan biri olan Vizigotların kralı olarak adlandırıyor. Vizigotlar 408'den itibaren İtalya'da bir dizi sefere başladı. Bu, aynı yıl Stilicho'nun idam edilmesiyle çakışır. Güçlü bir askerî savunmacısı olmayan Roma tehdit altındaydı ve üç kez kuşatıldı. 410'daki üçüncü kuşatmada Roma ele geçirilip yağmalanarak tüm Akdeniz'de panik dalgalarına neden oldu. Vizigotlar güney Galya'ya, oradan da sonunda fethedecekleri İspanya'ya gitti.

Doğu'da Arkadyus 408'de, varis olarak bebek oğlu II. Teodosius'u bırakarak öldü. Babası yaşıyorken Teodosius eş-imparator yapıldığı için hanedan duygusu güçlenmişti. Teodosius'un yerine naip olarak başkalarının yöneteceği açıktı: Ablası Pulcheria kesinlikle önemli bir iktidar simsarıydı fakat gerçek iktidar hem sivil, hem de askerî birkaç memurdaydı. Teodosius saltanatının ilk yıllarına Doğu'nun *praetorian* yüksek memuru Anthemios egemendi. Güvenlik son derece önemliydi ve Konstantinopolis ve Selanik'in (ikisi de hâlâ duran) etkileyici kara surları bu döneme aittir. Konstantinopolis'in büyümesi yiyecek güvenliğine olan giderek artan baskı anlamına da geliyordu, Anthemios da kıtlıktan kaçınmayı sağlamak için tedbir aldı. Roma yağmalanınca Doğu, Batı İmparatorluğu'nun yeni başkenti olan Ravenna'ya asker gönderdi ki bu, gelecek on yıllarda da izlenecek olan bir uygulamadır.

414'te Pulcheria'ya Augusta adı verildi ve kardeşinin naipliğini üstlendi. Onun iktidar üzerindeki gerçek hâkimiyeti çoğunlukla abartılır ama konumunu üstlenmesinin vasıtası bakirelik yemini etmesi, böylece olası bir koca tarafından kontrol edilmeyi reddetmesiydi. Teodosius babasının izini takip etti ve saltanatının belirleyici özelliği açıkça kamusal sergiler ve kilise kurulması ve kendisinin, karısı Evdokia'nın ve ablasının kutsal emanetlerle gelir sağlamaları yoluyla imparatorluğun dindarlık ve hayırseverliğinin ifade edilmesinde yatıyordu. Maiyetteki etkili hadımların ve birkaç yabancı komutanın, özellikle de Alans, Ardabur ve oğlu Aspar'ın birbirini izlemesi gibi, hâkimiyetin daha dünyevi yönleri başkalarına bırakılmıştı.

Honorius 423'te ölünce Batı İmparatorluğu kargaşa içine girdi ve yine Doğu gereken şekilde ordu gönderip meşru varis III. Valentinianus'u getirdi. Fakat tahtın ardındaki gerçek iktidar barbar akınlarını bitirmekte gayet başarılı bir Romalı komutan olan Flavius Aetius idi. Oyuncular biliniyordu, ancak 420'lerde Hunlar yine yavaş yavaş batıya, Tuna'ya doğru harekete geçince iktidar grupları değişti. 420'lerin başında İtalya'daki gaspçılara karşı saldırılardan ve ittifak görevlerinden sonra, Rua'nın yönetimindeki Hunlar 434'te Konstantinopolis'in hinterlandı Trakya'da şiddetli bir taarruz başlattı. Kaynakların bize anlattığına göre öndere Teodosius'un duaları sayesinde yıldırım düştü. Rua'nın yerine yeğenleri Attila ve Bleda geçti ve onların liderliğindeki Hunlar çok daha pekiştirilmiş iktidar yapıları ve daha açık siyasi amaçlarıyla kendi tarihlerinde yeni bir döneme girdi. Hunlar Tuna üzerindeki istilalarının zamanlamasını, Doğu ve Batı'nın birleşik kuvvetleri önemli Kuzey Afrika vilayetlerini on yıl içinde (429-39) ele geçirmeyi başaran Vandallara karşı önemli bir sefere girişmesine denk getirmişti. Doğu kuvvetleri çekilmek mecburiyetindeydi, Doğu İmparatorluğu on yıldan fazla bir süre Hunlar tarafından birkaç kez yenilip, güvenliğini haraç biçiminde çok pahalıya satın almak zorunda kalınca Afrika'daki Vandal işgalinin kabul edilmesi resmileşti. Bleda 447'de öldükten sonra Attila tek lider olarak kaldı ve akınlar sürdü.

II. Teodosius 450'de erkek varisi olmadan öldü ve halefi, yaşlı bir subay olan Marcianus'u seçen yine ordu, daha doğrusu güçlü Aspar idi. Pulcheria onunla bakirelik yeminine uygun iffetli bir evliliği kabul etti ve böylece iktidar dönüşümüne bir nebze hanedan sürekliliği temin etti. Doğu İmparatorluğu Attila'ya uyum sağladı, Hunlar da 451'de batıya yöneldi. Batı İmparatorluğu politikasını ayarlamak zorundaydı: Hunları Cermen ve diğer saldırganlara karşı kullanmak yerine tersini yaptı, Attila'nın İtalya'daki önemli birkaç kenti ele geçirip yağmalamasını engelleyemese de direnmeyi başardı. Hun İmparatorluğu'nu oluşturan halklar yığını bağımsızlığa ulaştığı için, bu imparatorluğun on yıldan az bir sürede çöküşüne yol açan şiddetli veraset çatışmalarını doğuran Attila'nın 453'teki ölümünün bir nimet olduğunu ispatlamıştı. Bu olayın yankıları Kuzey ve Cermen mitolojisinin köşetaşı olan popüler *Nibelungen Destanı*'na girmiştir. Öncelikle Cermen halkları bu krizden güçlenmiş olarak çıktığından dolayı Batı'da bunun önemli neticeleri oldu. Onları iktidardan dışlamak giderek imkânsızlaştı ve bunun anlaşılması Batı İmparatorluğu'nun azalan kaynaklarıyla birleşince yeni bir yaklaşıma yol açtı: İmparatorluk bundan böyle faydalanılabileceği için korunmaya değer bir şey olarak görülmüyordu. Tersine, işgal edilmiş topraklara gerçekten kendilerinin hükmetmesi Cermen askerî liderlerine artık olağandışı gelmiyor, geriye kalan büyük toprak sahiplerinin birçoğu da Cermen bir hükümdar ihtimalinden dehşete kapılmıyordu. İktidar rekabeti şiddetliydi ve izleyen yirmi yıl içinde bu, Batı İmparatorluğu'nun gerçekten çözülmesine yol açtı.

Doğu'da Marcianus ve Pulcheria'nın saltanatı, etkileri bugüne yansıyan bir hadiseyle, 451 yılındaki Kalkedon konseyi ile bağlantılıdır. Bu ekümenik kabul edilen, yani Evrensel Hıristiyan Kilisesi'ni temsil ediyor görülen, bu nedenle de inanç konularını duyurabilen ilk konseydi. Takibat durduğu andan itibaren Kristoloji tartışmaları Hıristiyan Kilisesi'nin başlıca konusu olmuştur. Nicaea'da mahkûm edilmesine rağmen Arianlık Konstantius ve Valens zamanında Kilise hiyerarşisinin bir-

çok üyesinin Nicaea Ortodoksluğuna bağlılığı yüzünden sürgün edilmesiyle sonuçlanarak geri dönmüştü. Bir başka önemli yan etkiyse Gotlara İncil öğretmeye gönderilen Arian piskopos Ulfila'nın kutsanmasıydı. Onun İncil'i Gotçaya çevirmesinin kalıcı etkisi oldu: Cermen halklarının çoğu onun Arian Hıristiyanlığını benimsedi.

Dindarlığını ve Ortodoksluğa desteğini artırmaya hevesli olan I. Teodosius, zamanın en bilgili ve en tanınmış teologlarından birisi olan Nenizili Gregorios'u Konstantinopolis patriği olarak seçti ve 381'de şehirde Arianlığa bir kez daha hitap edecek yeni bir genel konsey toplanmasına yardımcı oldu. Konstantinopolis'te toplanan bu konsey çoğunlukla Kutsal Ruh'un tanımıyla ilgili önemli eklemeler ve bazı çıkartmalarla Nicaea öğretisine açıklık sağladı. Ayrıca imparatorluk başşehri ve Yeni Roma olan Konstantinopolis'i Hıristiyanlığın önde gelen iki şahsı Petrus ve Pavlus'un kabirlerine ev sahipliği yaptıkları için şeref üstünlüğüne sahip olan İskenderiye ve Antioch'un daha eski olan piskoposluklarının önüne ve sadece Roma'nın arkasına koyarak Evrensel Kilise içindeki kurulu öncelik sıralamasına müdahale etti. Bu adım gelecek yüzyıllarda bitmeyen düşmanlıklar yaratacaktı.

Nicaea ve Konstantinopolis konseyleri Arius'un oluşturduğu tehlikeyi ortadan kaldırmış olsa da çatışmalar durmadı. Yalnızca aynı problemin farklı yönlerine yayıldı: Düalizmin tehlikeli sularına sürüklenmeden Mesih'te insanla Tanrı nasıl uzlaştırılmalıydı? *Homoousios* teriminin temsil ettiği uzlaşma imparatorların arzuladığı evrensel kabulü sağlayamadı. Baba ve Oğul arasındaki özdeşliği izah etmek için her yol izlendi: Oğul aynı ya da benzer öze sahip Baba'ya benziyor ya da hiç benzemiyordu. Dönemin meşhur bir piskoposu ve teologu olan Caesarealı Basil bu tartışmaları geceleyin fırtına eserken deniz savaşı yapmaya benzetiyordu. Açıklık sağlamak için yeni bir terim olan *hypostasis* (pratikte *ousia*, yani öz ile neredeyse eşanlamlı) oluşturuldu, ama boşuna. 428'de Antiochlu Nestorius Konstantinopolis patriği seçildi ve kısa zamanda Meryem'in Christotokos ya da Anthropotokos (Mesih'in ya da insanın ha-

milesi) diye adlandırılmasında ısrar ederek, Theotokos (Tanrı hamilesi) unvanını reddetmek suretiyle ihtilaf oluşturdu. Bunu hemen ardından İskenderiye'nin sert cevabı izledi ve eski ve güçlü Doğu piskoposlukları (İskenderiye ve Antioch) ile görüşleri geleneğin vakarına sahip olmayan bir yenilik olarak görülen Konstantinopolis arasında mevcut olan geri plandaki iktidar siyasetini açığa çıkardı. 431'de Ephesos'ta [Efes] yapılan üçüncü genel konsey beklendiği gibi Nestorius'u suçladı ve Meryem'in konumunu Theotokos olarak pekiştirdi. 449'da Ephesos'ta ikinci bir konsey toplandı ve bu kez tamamen İskenderiye tarafı egemen oldu: Konsey Antioch'un Mesih'te iki ayrı tabiat olduğunun ima edilmesi şeklinde sunduğu şeyi şiddetle mahkûm etti. Romalı Papa I. Leo bu Kristolojik sorunlara kesin bir açıklama olarak gördüğü *Tome* metnini gönderdi ama dikkate alınmadı.

Marcianus ve Pulcheria'nın düzenlediği ekümenik konsey Kalkedon'da toplandığında durumun tehlikeli biçimde hararetli ve ihtilaflı olduğu açıktı. Kalkedon ikinci Ephesos konseyini geçersiz kıldı ve Mesih'in tanrısallığı bakımından Baba ile özdeş, insanlığı bakımındansa insanlarla özdeş olduğunu açıkladı. Geçmişi kapsayacak şekilde Nicaea, Konstantinopolis ve Ephesos konseyleri de ekümenik sayıldı. I. Leo'nun *Tome*'si okunup kabul edildi, Nestorius bir daha mahkûm edildi, fakat razı olunan formül aslında İskenderiyelilerin tek-tabiat uyarlamasından çok Antioch ekolünün savunduğu iki-tabiat çözümüne çok daha yakındı. Konsey sonrası, kiliseler arasında bir daha hiç köprü kurulamayacak derin bir uçurum oluştu. Nasturiler olarak bilinen grup iki-tabiatın daha fazla vurgulanmasını istedi ve İran'a göç etmeye başladı, oradan da Hindistan, Orta Asya ve Çin'e yayıldı. Bugün bu, Doğu'nun Süryani Kilisesi'dir. Gerçek doktrinin insan ve Tanrı'nın karıştığı yalnızca bir tabiatı içerdiğine inananlara Monofizit denildi. Terim Yunanca iki kelime olan *monos* (tek, yalnız) ve *physis*'ten (tabiat) türemiş olup tartışmalıdır (Mesih'in *yalnızca* bir tabiatı vardı); daha yakın senelerde tarihçiler bunun yerine miafizit (mia = tek) terimini kullanmayı tercih etmektedir ki bu tanımlayıcı

ve tarafsızdır (Mesih'in tek tabiatı vardı). Mısır'daki Kıptiler, Suriyeli çoğu Hıristiyan ve Ermeni Kilisesi'nin tamamı bu yorumu benimsemiştir. Bugüne kadar hem Nasturi hem de Miafizit Hıristiyanlar Kalkedon kararlarını kabul eden Yunan ve daha sonraki Slav Ortodoks, Roma Katolik, sonra da Protestan kiliselerinin çoğuyla bir cemaat içerisinde olmamıştır. Pentarşiyi, yani beş patrikliğin (mevcut olan dört tanesine Kudüs de eklenmişti) hepsinin hükmünü Hıristiyan inancının bütün meselelerinde rehber ilke olarak belirleyen konseyin Evrensel Kilise'nin kalıcı olarak bölünmesinden önceki son konsey olması müstehzidir.

Kalkedon imparatorluğun dinsel hayatına çalkantı getirmişti ama siyasi meseleler de aynı şekilde sıkıntılıydı. Marcianus yönetimi ağırlıklı olarak Aspar ve oğlu Ardabur'a dayanıyordu. Arian oldukları, bu yüzden de Konstantinopolis'te çok sayıda insan tarafından hor görüldükleri halde bu komutanlar, bu görüşleri önemli hayır işleriyle yatıştırmayı başardı (örneğin 459'da bugüne kadar su temin etme sorunu olan bir şehirde fazlasıyla ihtiyaç duyulan Aspar sarnıcının inşası). Sonraki imparator, Marcianus'a sempati duyan ve Balkanlar'dan gelen tecrübeli eski ordu komutanı I. Leo'nun (457-474) saltanatında Alan hâkimiyeti sürdü; Leo, Aspar için çalışmıştı, onu kral yapan da yine Aspar'dı. Ancak Leo kısa zamanda kendisini Aspar'ın hâkimiyetinden kurtarmayı denedi. Bunu, karşı ağırlık olarak başka güçlülere, kendi aile üyelerine ve bir İsaurialıya [Konya'daki Bozkır], Kodissa'nın oğlu Tarasis'e yatırım yaparak sağladı. Küçük Asya'nın güneyindeki dağlık alanların bir halkı olan İsaurialılar yontulmamış eşkıya olmakla nam salmıştı. Tarasis rütbeleri sayesinde 460'ların sonunda yükselişe geçmişti: Perslerle bir olup sözde bir komployla ilişkilendirerek Ardabur'u perişan eden yolu açmış, İmparator'un kızı Ariadne ile evlenmiş, Yunan ismi Zeno'yu almış ve bir dizi önemli komutan tarafından imtiyazlı kılınmıştı. 468'de Vandallara karşı ciddi bir seferin Aspar'a mal edilen maliyetli fiyaskosundan sonra (bir yıllık devlet gelirlerini neredeyse bitirmişti) onun bertaraf edilme vakti gelmişti. 471'de hem Aspar hem de Arda-

bur sarayda öldürüldü; I. Leo da 474'te ölünce, Zeno ilk önce onun bebek olan ve kısa zamanda ölen oğlu II. Leo'nun naibi olarak da olsa onun yerine geçti.

Zeno'nun iktidar hâkimiyeti, saltanatı sırasında bazıları hemşerisi İsaurialılar tarafından yapılanlar dahil, birkaç isyanın üstesinden gelmek zorunda olduğundan dolayı dirençliydi. İsaurialıların genel yükselişi artan bir hoşnutsuzlukla karşılandı ve onlara karşı yüzyılın son on yılında üst noktasına ulaşacak şiddetli dönemler yaşandı. Bir doğu Cermen kralı olan Odoacer'in 476'da son Batı Roma İmparatoru Romulus Augustus'u tahtından etmesi ve İtalya'da imparator adına hükmetme vaadinde bulunması Zeno zamanında oldu. Fakat Odoacer menzilini Dalmaçya'ya kadar uzatmaya ve böylece Doğu topraklarını tehdit etmeye başlayınca Zeno ona karşı Teoderik'i gönderdi. Teoderik Ostrogotların kralıydı ve 480'lerin başında tüm Ostrogotları yavaş yavaş kendi hâkimiyeti altında birleştirmeden önce Konstantinopolis'te rehin olarak yetiştirilmişti. 489'da İtalya'yı başarıyla fethedecek, kısa zamanda Odoacer'i tahttan indirecek ve bölgede çok başarılı bir saltanat başlatacak, Ostrogotlar da Balkanları terk edip Doğu sınırlarını daha emniyetli hale getirecekti. Daha batı ve güneybatıda imparatorluk antlaşmalar yoluyla statüyü kabullenmek zorundaydı. Roma'nın kontrolü tamamen elden kaçmıştı: İspanya ve Galya'nın büyük kısmı Vizigotların kontrolündeyken, Kuzey Afrika Vandallar tarafından zapt edilmişti.

Teolojik konularda Zeno, Kalkedon'un 482'de *Henotikon*'u (Birlik Amentüsü) yayımlayarak yaratmış olduğu yarılmayı düzeltme çabalarında bulundu: Nasturiler mahkûm edildi, ancak Mesih'in tabiatıyla ilgili herhangi bir tartışmadan kaçınıldı ve buna Leo'nun *Tome*'sinin göz ardı edilmesi de dahildi. Kısa vadede Doğu kiliseleri bu düzenlemeden daha az memnuniyetsiz göründü fakat Roma Kilisesi, öğretilerine (dolayısıyla da tüm patrikliklerin başı konumuna) karşı çıkıldığını gördü ve bu Konstantinopolis ile 491'e kadar süren bir ayrılıkla sonuçlandı. 491'de Zeno erkek varisi olmadan öldü.

Bizans İmparatorluğu'nun başlangıcında toplumsal tabakalaşma

Roma imparatorluk toplumu genellikle piramit şeklinde betimlenir: İmparator bunun zirvesini temsil eder, onun altında rütbe, makam, servet, itibar ve siyasi nüfuzu paylaşan seçkinler yer alırken, piramidin geniş temelini yukarıdakilerin hiçbirisine erişimi olmayan büyük çoğunluk oluşturuyordu. Bu dönemde biçim aynı kaldı fakat seçkinlerin yapısı değişti. Konstantin Konstantinopolis'te bir senato kurduğunda amacı eski senato aristokrasisini yeni ikametgâhına çekmekti. Bu olmadı, onun yerine Konstantinopolis senatosu yavaş yavaş Yunan Doğu'nun vilayetlerinden gelen yeni adamlarla doldu. Yerleştiği şehir gibi bu Senato'nun da asıl Roma kurumuyla ortak olan az şeyi vardı, her şeyi onu oluşturan imparatora borçlu olduğu için de tarihi ve bağımsız bir gücü yoktu. Tetrarşiyle hatta daha önce başlamış ama Konstantin ile kristalleşmiş olan gelişmeler imparatoru özellikle yüceltilmiş bir konuma getirmişti. Hıristiyanlık imparatorların epeydir süregiden tanrısal konumuna engeldi (Hıristiyanlara göre yalnızca *bir* Tanrı olduğu için gerçekten kısıtlamış olabilir), fakat saray ayinlerinin törenselleşmesi Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan imparatorla tebaası arasında engel teşkil ediyordu.

Hanedan devamlılığı birkaç durumda kesinlikle önemli bir rol oynasa da, neredeyse tüm dönem boyunca ordu imparator olabilmenin ardındaki başlıca faktör olarak kaldı. Her yeni imparator alkışların ve dalgalanan bayrakların ortasında bir kalkanın üzerinde havaya kaldırılırdı. Roma'nın tersine, Senato bu süreçte ilk önceleri pek rol oynamadı; Konstantinopolis halkıysa hiç. Fakat yavaş yavaş imparatorlar artık kenti bırakıp askerî seferlere önderlik etmemeye başlayınca sahadaki ordulardan uzak, maiyete ve Senato'ya ise yakın olmaları bu iktidar dinamiklerini etkilemeye başladı. Güç simsarlığında senatonun payı çok ani bir biçimde ortaya çıktığı halde, oluşumu yavaştı: Marcianus'un seçilip alkışlanmasında yine ordu etkili olduysa bile, halefi I. Leo Senato tarafından seçilmiş, sadece bu seçim için ordu tarafından alkışlanarak onay almıştı.

Bu dönemde seçkin oluşumunda yeni bir unsur mevcuttu: Kilise ve onun önderleri olan piskoposlar. Konstantin'in saltanatının ilk döneminden itibaren bunlar yalnızca ruhani lider olarak değil, giderek artan ve çeşitli piskoposluklar arasında bariz şekilde farklılaşan mülklerin de yöneticileri olarak ortaya çıkmıştı. Çoğu toprak sahibi sınıftan geliyordu; Kilise kariyeri saraydaki bir makama geçerli bir alternatif yol olmuş olabilir. Kilise bu dönemde hem imparatorluğun lütfu, hem de kişisel bağışlar neticesinde en büyük toprak sahiplerinden biri haline geldi. Bu nedenle kilise ve senato elitleri ortak gelir ve statü kaynaklarına sahipti; 5. yüzyılda bunlar yavaş yavaş Kalkedon ortodoksisini yükseltme ve savunma projesinde birbirine yaklaştı. Bu da yalnızca teolojik değil, toplumsal bir kutuplaşma da getirdi ki bu, Miafizit görüşlerin egemen olduğu bölgelerde papazların zulmeden ve vergi alan devlet temsilcilerine karşı alt sosyoekonomik tabakaların desteğinden faydalanıp bunu araçsallaştırması anlamına geliyordu.

Ölçeğin en altında kentsel ve kırsal halklar olup kaynaklarımızda ilki çok daha görünür haldedir. Konstantinopolis halkı, yine uzun siyasi gelişmelere katılım tarihine dönüp bakabilen Roma halkının tersine, törenlerde, çoğunlukla da Hipodrom'da imparator huzurunda alışılmış tezahürat yapan meydan güruhu şeklinde ancak ufak ve oldukça dekoratif bir rol oynamıştı. Halkın senaryoyu takip etmeyip tatminsizliği ya da muhalefeti seslendirdiği ve bunu tiyatro gösterileri, iki tekerlekli araba yarışları ya da yiyecek kıtlıkları ile bağlantılı şiddet dönemlerinin izlediği durumlar da vardı. Fakat böyle durumlar kural olarak I. Teodosius'un 390'da Selanik'teki popüler bir araba yarışçısının tutuklanmasının fitillediği bir isyanın şiddetle bastırılmasını emretmesi gibi, özellikle haşin misillemelerle karşılanmıştı.

İstikrar ve ekonomik genişleme

Bu dönemde Doğu'da ekonomik ve toplumsal yaşamı nitelendiren baskın eğilim genişlemeydi. Bunun şehirlerin (hem mutlak sayı olarak, hem de mevcut olanların boyutu olarak) büyü-

mesine ve toplulukların, daha kolay işlenen toprakların zaten dolmuş olduğunun bir göstergesi olarak, kenar bölgelere yayılışını belirten arkeolojik araştırmaların işaret ettiği gibi kırsal yerleşimlerin çoğalmasına yansıyan demografik yönü en bariz ve kolay teşhis edilenidir. Bazı yerler doğal olarak barbar istilaları sırasında oluşan kargaşada diğerlerine nazaran daha çok zarar görmüştü, bu yüzden de daha fakirdi ama neticede Doğu bölgesel farklılıklarla en azından 6. yüzyılın ortasına, hatta bu tarihin de ötesine kadar sürecek bir büyüme yaşadı.

Bu genişlemeden en çok kâr edenler toplumun seçkinleriydi. Bunlar, şimdi imparatorluk yönetimine artan (yavaş yavaş eski senato aristokrasisinin yerini alan) hizmet aristokrasisini, Kilise ile bazı manastır ve türbeleri, ayrıca bizatihi imparatorluk hazinesini (imparatorluk gelirlerinin toplamını) içeriyordu. Çalışan nüfusun çoğu toprağı işliyordu. Rollerini giderek *koloni*ye, yani 4. yüzyıldan beri işledikleri toprağa bağlı olan bağımlı çiftçilere bırakan köleler artık işgücünün önemli bir kısmını teşkil etmiyordu. Aynı şekilde küçük toprak sahibi özgür köylüler ve orta büyüklükte toprak sahipleri, kuşkusuz en büyük mülklerin en önemli rolü oynadığı, oldukça çeşitli görülmesi gereken karışımın parçalarıydı.

Diokletian ve Konstantin'in vergi ve sikke reformları sağlam bir vergi sistemini; *solidus* sayesinde ise alışverişi düzenleyen istikrarlı bir altın sikke oluşturmuştu. Oyuncular ve parametreler bu şekilde tanımlanmış olabilir, fakat yine de bu iki yönün nasıl etkileşime girdiğiyle ilgili canlı bir tartışma mevcuttur. Devlet, mesela Konstantinopolis'in artan nüfusunu ve orduları beslemek için muazzam miktarda tahıl talep ederek üretimi teşvik ediyordu. Bu da karşılığında bu amaçlar için gereken malların üretimini teşvik ediyordu. Ancak büyük toprak sahiplerinin yalnızca bu işlem ve kendi tüketimleri için gerekeni üretmeyi tercih edip, gelirlerinin büyük bir kısmını toprak kiralayarak elde edip etmedikleri ya da başka istismar araçlarıyla (örneğin üzüm gibi para getirici ürünlerden) ilave gelir peşinde olup olmadıkları hâlâ tartışmalıdır. Islah projelerine (örneğin su tedarik etmek) ya da tarım makinelerine (su değirmen-

leri gibi) yatırım meselesi ve bunların üretim üzerindeki potansiyel tesiri, yine seçkinlerin tarım üretimine yatırımlarının miktarını sorgulayan bir başka konudur. Çok kabaca anlatırsak, mesele, bu büyük mülk sahiplerinin tutucu rantiyeler mi, yoksa ileri görüşlü ön-girişimciler mi olarak görülmesi gerektiğidir. Ticaretin, özellikle uzak mesafeli olanının önemi başka bir tartışmanın konusudur. Devlet tahıl ticaretini sübvanse etmişti ama bu başka yüklerin taşıma maliyetlerinin üstlenilmesi anlamına da gelmişti (Konstantinopolis'e tahıl getiren gemiler Mısır'a boş dönmeyecekti). Seçkinlerin, özellikle de geniş anlamıyla Konstantinopolis'teki sarayın tüketimi bu süreçteki asıl itici güçtü. Elbette şehirlerle bunların hinterlantları arasındaki yakın ilişkileri ve imparatorluğun her yerindeki, hem deniz hem de karadaki haberleşmenin durumunun iyi olduğunu kanıtlar nitelikte yerel ve bölgesel ticaret de vardı. Konstantinopolis bu anlamda etkileyici bir örnektir: Julian ve I. Teodosius zamanında şehrin güney kıyısında tahıl ambarları ve diğer depolama tesisleriyle iki büyük yapay liman inşa edildi. Şehrin limanlarının toplam kapasitesi 400 yılı civarında dört kilometrelik rıhtımla zirvesine çıkmıştı ki bu, şehrin başarılı bir ticaret merkezi olduğunu gösterir.

Hıristiyan imparatorluğu haline geliş

4. ve 5. yüzyıllar imparatorluğun –en yaygın ve kalıcı olanı kesinlikle Hıristiyanlaşması olan– birkaç şekilde dönüştüğüne şahit olmuştu. Süreç elbette 313'te takibatın sona ermesiyle daha görünür biçimde başlamış ve müthiş hızlanmış, öyle ki 4. yüzyılın sonunda Hıristiyanlık devlet dini haline gelmişti. Julian dışında bütün imparatorlar Hıristiyan olduğundan yeni dine ayrıcalıklar verilmişti ve bunun hayatın görünümünü hem (Hıristiyan kiliselerinin ortaya çıkması ve hâkimiyeti, halka açık Hıristiyan sanatı ve törenleri gibi) dıştan, hem de (bedene karşı tutum, aile, yaşam idealleri ve nihayet kâinat görüşü gibi) içten değiştirecek bir kültürel egemenliğe yol açması kaçınılmazdı. Hıristiyanlık lehine yasa çıkaran imparatorlar diğer

tüm dinlere, özellikle o zamana kadar egemen olan eski mezheplere karşı şüphe yok ki bunu kasten yapmıştı. Hukuksal kanıtlar pagan mezheplerine olan imparatorluk desteğinin çekilmesi, tapınakların mülksüzleştirilmesi, önce kamusal sonra özel alanda kurban yasakları, tapınakların tüm törensel etkinliklere kapatılması gibi sürekli ama yavaş yavaş yoğunlaşan bir dizi yasaklama ve dışlamayı gösterir. Yasanın lafzının dayatılması pratikte imkânsız olduğu için sahadaki gerçeklik daha karmaşıktı. 389'da şehirdeki Hıristiyanlarla paganlar arasındaki (ilki tarafından kışkırtılmış görünen) kamusal çatışmaların birçok kurban verdiği ve sonunda meşhur Serapis Tapınağı'nın yıkılmasına yol açan İskenderiye vakasında olduğu gibi şiddet dönemleri vardı. Bu hadiseden bile önce Antioch'taki ünlü hatip ve öğretmen Libanios tapınakların ateşli bir savunusunu çok pratik bir şekilde yazmıştı (tapınaklar yıkılmalarına izin verilmediği takdirde devlet tarafından farklı kullanımlara sunulabilecek güzel binalardır). Bir nesil sonra 415'te filozof ve matematikçi Hypatia'nın Hıristiyan bir çete tarafından İskenderiye'de vahşice linç edilmesi ve kentin piskoposunun bu olaylara dahil olması kentin bir dinsel şiddet yatağı olduğu izlenimi bırakır ama ayrıca paganların tedricen önemsizleştirilmesinin sonuçlarını da gösterir. Ancak böyle olaylar bize imparatorluğun her yerinde paganlar üzerine toptan ve örgütlü bir saldırı olduğunu değil, antik dinin törenler yoluyla kamusal yaşam içindeki rolünün ve bunların sağladığı anlam ve yapının fiilen yavaş yavaş aşındığını kanıtlar. Antik kurumlar ölmekteydi: Olimpiyat Oyunları 390'larda kısmen Teodosius'un pagan faaliyetlerini yasaklaması nedeniyle ama ayrıca Yunanistan'ın Alarik tarafından harap edilmesi sonucunda bitmişti. 4. yüzyılın sonu ve 5. yüzyılın başına doğru kamusal yaşamda bunun onların kariyer olanaklarını ya da görünürlüklerini azaltmadığı, su götürmez biçimde pagan olan birçok kişi vardı. 4. yüzyıl sonu ve 5. yüzyıl başı Roma'sındaki senato aristokratları arasında uzun zamandır pagan dirilişi olduğu düşünülen şey artık ikna edici bir şekilde yeniden değerlendiriliyordu: Roma seçkinleri giderek Hıristiyanlığı benimsiyor-

du; bunu kabul etmeyenler için ibre tersine dönmüş olup, onlar en fazla hoşgörü ve birlikte var olmayı umabilirdi.

Hıristiyan Kilisesi'nin artan güveni ve ekonomik zenginliği ile piskoposlarının önderliği piskoposların yaşamında da rol oynamaya başladı, ayrıca yeni birkaç kentsel bina biçiminin, hasta, yaşlı, yetim, fakir ya da dullar için hayır evlerinin ortaya çıkışına ön ayak oldu. Hiçbiri arkeolojik bakımdan ayakta kalmasa da, varlıklarının ve son derece popüler olmalarının hem Kilise'nin artan varlığının görsel kanıtları şeklinde, hem de dönemin ekonomik büyümesinde payı olmayan kentli fakirler ve muhtaç kitleler için gerçek bir ferahlık kaynağı şeklinde yeterince kanıtı mevcuttur.

Kent manzaralarına giderek Hıristiyan binaları egemen olduysa, kırsal kesim de Hıristiyan manastır sisteminin ortaya çıkışıyla aynı şekilde dönüşüme uğradı. İlk baştan yalnız, karizmatik, sofu, münzevi denilen kişiler Mesih'in kırk günlüğüne çöle çekilme örneğini izleyerek Mısır ve Suriye'deki çöllere çekilirdi (*hermit*, yani münzevi kelimesi çölün Yunancasından gelir). Böyle kişiler onları arayan ve sıklıkla uygar dünyanın daha da uzağına çekilmelerine yol açan takipçi ve müritleri cezbediyordu. Sayılar arttıkça münzevi sofuların hayatlarını örgütleme dürtüsü de arttı ve ilk cemaatler 4. yüzyıl ortası Mısır'da Pachomius liderliğinde, ama pek de çölde değil, onunla meskûn dünya arasında ortaya çıktı. Pachomiusçu cemaatler çok başarılıydı ve zorluk, el emeği, dünyevi mal ve değerlerin reddedilmesi, bekârlık ve toplu ibadetin tanımladığı bu hayat modeli kısa zamanda ivme kazandı ve Roma dünyasının sonuna yayıldı. Öyleyse çölün içinde veya yakınında (ya da en azından dağ, orman ve genelde iskân edilmemiş bölgelerdeki çöl benzeri yerlerde) inşa edilen bu kırsal manastırlardan bunların nasıl köy ve şehirlerin yakınındaki ya da içindeki yerlere nakledilebildiğini anlamak zor değildi. İçerisinin dış dünyadan duvarlarla ve aralarındaki temas ve erişimi düzenlemesi amaçlanan kurallarla ayrılması yoluyla sembolik bir çöl unsuru yaratılmıştı.

Fakat eski ideallerin Hıristiyan ideallere dönüştürülmesi de özümsenmişti. 2. yüzyıl civarında ortaya çıkmış olan bedene ve

ailelerin şekil ve işlevine karşı yeni tutumlar artık egemen hale gelmişti. Konstantin, iffet, bakirelik ve perhizi toplumsal bakımdan kabul edilir kılarak çocuksuzluğa karşı cezalandırıcı Augusta yasasını lağvetti. Sofu ve keşişlerin yaşadığı gibi tenin ve dünyanın hor görülmesi, dua ve şefaatleri sadık cemaatler tarafından istenen bu özel yurttaşların yeni kahraman ve rol modeli konumuna yükselmesine yardım etti. Takibatın bitiminden sonraki on yıllarda doğan Hıristiyanlar giderek imparatorluk yönetiminde ve Kilise hiyerarşisinde kilit konumlar üstlendi ve Hıristiyanlar tarafından ve onlar için yeni bir edebiyat üretmeye başladı. Pagan tanrılarla dolu olsa da klasik edebiyat toptan reddedilmemişti ama eğitimde Homeros ve Mezmurlar kitabına eşit değer veren yeni bir Hıristiyan müfredatının içine alınmıştı. Bu, öbür türlü ihmal ya da inkâr yüzünden yok olabilecek büyük bir Yunan metinleri külliyatının korunmasını sağlamıştı. Yeni edebiyat hem eski tarzları benimseyerek ve azizlerin hayatı gibi (Atanasius'un hayatının, Hıristiyan münzevi prototipi haline geldiği model) ya da geliştirici ve teşvik edici vaazlar gibi yeni melez formlar yaratarak yazılıyordu ve bu, gücü Hıristiyan fikir ve ideallerini yükseltmek için kullanılan antik retoriğe çok şey borçluydu.

Konstantinopolis'in önemi

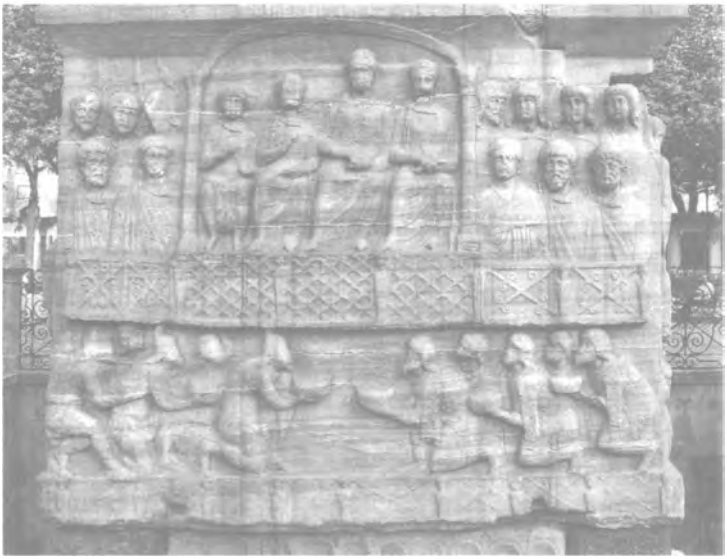
Hıristiyanlıkla imparatorluğun kaynaşması hiçbir yerde imparatorluk başkentinde olduğu kadar açık değildi. Onun bu ilk, oluşum dönemindeki yerleşimi ve işlevi özellikle önemlidir, çünkü bu faktörler sonraki yüzyıllarda şehirle imparatorluk arasındaki bağlantının tonunu belirlemişti. Bizans tarihi hakkında bildiğimiz ve tartıştığımız şeyler Konstantinopolis ile o kadar ilgilidir ki, çoğu zaman ikisi bir ve aynıymış gibi görünür.

Konstantin tarafından başlatılan devasa inşaat projesi o ölene dek kesinlikle bitmemiş, sonraki on yıllarda devam etmişti. Şehir Roma'yı model almıştı (hatta yedi tepesine kadar); kısa zamanda İkinci ya da Yeni Roma diye adlandırıldı (Konstantino-

polis patriği bu unvanı bugün hâlâ taşır). Yalnızca yeni binalar ve genişletilmiş kamusal çalışmalar nedeniyle değil, imparatorluğun her tarafından onu süslemek ve Bizans'ın mahrum olduğu tarih ve şöhreti oluşturmak için getirilen yüzlerce heykel ve sanat eseri nedeniyle de görülmemiş ölçüde muazzam bir imparatorluk projesi olduğu açıktı. Şehrin kuruluşunu ve neticede karakterini belirleyen törenlerinin sıkı sıkıya Hıristiyan mı olduğu, yoksa bunlarda pagan unsurların da var olup olmadığı hâlâ tartışma konusudur. Bu meseleye bakmanın belki de en iyi yolu şehirdeki bazı pagan anıtlarının (belki bir tür tarihî dekor olarak) korunduğunun kabul edilmesidir; aynı şekilde törenlerin bazı yönleri, geleneksel Roma imparatorluk unsurlarını vurgulayacak şekilde bile olsa, pagan geçmişi çağrıştırıyor olsa gerek. Konstantinopolis daha baştan her şeyi yeni kurucusuna, imparatora borçlu olan bir şehirdi. İmparator Hıristiyan olduğundan şehrin de bütün pratik amaçlar için Hıristiyan olmasına niyet edilmişti. Temel şekli (tüm Tetrarşi ikametgâhlarında mevcut olan) saray/Hipodrom bağlantısı, bazı (daha doğrusu birkaç) kilise ve türbeyle elbette Senato ve merkezindeki somaki sütunun tepesinde ışık saçan güneş tacıyla taçlanmış çıplak bir heykel olan Konstantin Forumu benzeri tören alanları gibi kamu binalarıyla bu ilk döneme kadar gider. Şehir 4. yüzyıl sonunda ve 5. yüzyılda hem boyut hem de ihtişam bakımından bü-

390 yılı civarında I. Teodosius tarafından Konstantinopolis Hipodromu'na dikilen (M. Ö. 1400'lerden kalma) Mısır dikilitaşı.

Dikilitaş kaidesinin kuzey cephesi. İmparator I. Teodosius Hipodrom'da yanında eş-imparatorları ve muhafızlarıyla imparator mahfilinde oturuyor. Aşağıdakiler haraç veren barbar halkları.

yümüş ve ona limanlar, sarnıçlar, çeşmeler, bir su kemeri, tahıl ambarları, yeni kara ve deniz surları, yeni meydanlar, saygıyı ifade eden sütunlar, birçok kilise ve manastır gibi bir dizi abide sağlanmıştı. I. Teodosius'un Konstantinopolis Hipodromu'na bir dikilitaş inşa etmesinin gösterdiği üzere, Batı'dan gelen sesler, belki de Doğu İmparatorluğu çağrışımıyla, yeni başkentin *Romanitas*lığına [Romalı] karşı çıktığında bile Roma ile olan bağlantı hâlâ önemliydi.

Konstantin'in şehirdeki kilise binalarından en kalıcı olanı kesinlikle kendi anıt kabri olan Kutsal Havariler idi. Artık durmasa bile yazılı deliller Konstantin'in havarilerin kalıntılarını içerecek olan on iki lahdin çevrelediği kubbeli bir alandaki somaki mermerden yapılmış bir lahdin içine gömülmek istediğini kesinleştirmekte olup, kutsal şahsiyetlerin kalıntıları ilk defa gerçek mezarlarından başka bir yere taşınmıştı. Şayet Konstantin, havarileriyle kuşatılmış Mesih'e benzer şekilde algılan-

mak istemeseydi anıt kabrindeki yerleşim tercihinin pek anlamı olmazdı. Konstantin'in, ilk Hıristiyan Roma imparatorunun cenazesinin kalıcı bir etkisi olacaktı. Merasimin bir bölümüne ordu egemenken, diğeri belirgin biçimde Hıristiyan ve ayinseldi ve Konstantin'in anıt kabrine gömülmesiyle sona ermişti. Yine pagan unsurlar, antik gelenekler henüz tamamen tüketilmemişken, yeniliklerin getirildiği Konstantin saltanatının dönüşümsel yönlerini gösterir şekilde tamamen yok değildi (ölümünden sonra tanrılaştırılmış imparatoru gösteren sikkeler çıkarıldı). Ölümü üzerine Konstantin bir tür tenzile maruz kalmış gibi görünür: Kabrinin belirgin biçimde Mesih benzeri konumuna rağmen neticede havarilerle eşit şekilde sunulmuştu. Bu husus Hıristiyan bir imparatorun artık Tanrı olamadığı ama yine de ilahla ayrıcalıklı bir ilişkiye sahip olduğu dönemin kategorilerinin değişkenliğinin ve dönüşümsel niteliğinin vurgulanması açısından faydalıdır.

Şehir hem kiliselerin çoğalması, hem de belli başlı türbelere konmuş olan önemli kalıntıların getirilmesiyle yavaş yavaş kutsal bir peyzaj şeklinde büyüdü. 5. yüzyılın ortasında Konstantinopolis, civarında yaşayan bir kutsal adama, Danyal Stilit'e sahip olmanın onurundan bile faydalandı. Bir sütunun tepesinde yaşayan münzeviyi imparator ve maiyetindekiler de dahil hacılar ziyaret ediyor, ona fikir danışıyordu. Konstantinopolis hâlâ yetenek üretmekten çok, bilgin patrikler Nenizili Gregorios ve İoannis Hrisostomos ya da Konstantin'den I. Teodosius'a kadar sarayda mümtaz bir mevki işgal eden pagan hatip ve devlet adamı Temistios vakasında olduğu gibi ithal etmek zorundaydı. Güç ve para, böylece de himaye yoğunluğu başkent lehine doğru kaydıkça, bu tedricen değişecekti. 425'te devletin finanse ettiği, dilbilgisi, retorik, felsefe ve hukukun hem Latince hem de Yunanca öğretildiği bir yükseköğretim okulunun kurulması şehri hukukta Beyrut, tıpta İskenderiye ve felsefede Atina gibi çok daha eski ve müesses olanların yanı sıra önemli bir öğretim merkezi yapmayı amaçlayan bir hamleyi gösterir.

I. Konstantin ile II. Teodosius arasında çıkarılan tüm yasaları toplayan mühim projenin bitirilmesi on yıl sürmüştü (429-

438), bu da şehirde önemli kaynakların mevcut olduğunu gösterir. 5. yüzyılda Konstantinopolis *fiilî olarak* yalnızca bir imparatorluk ikametgâhı değil, bir başkent, sonra da imparatorluğun *başkenti*, imparatorların artık ender terk edeceği ve altyapısıyla binaları onlara cennet düzeninin yeryüzüne yansıyan törensel fonunu sağlayan bir kent haline geldi.

İKİNCİ BÖLÜM

Akdeniz'in Efendileri (491-602)

Zeno'nun ölümünden sonra Hipodrom'da toplanan kalabalıklar Ortodoks ve Romalı –yani İsaurialı olmayan– bir imparator talep ederek, imparator kızı ve dulu olan İmparatoriçe Ariadne'yi bir sonraki hükümdarı seçmeye zorladı. O da daha sonra evlendiği, Balkanlar'daki Dyrrachiumlu [Arnavutluk'taki Dıraç] yaşlı bir sivil memur olan Anastasius'u seçti. Tahta çıkışta ordunun tezahüratı hâlâ en önemli unsur olsa da, Ananstasius hiç alışılmamış bir ayrıntıyla, törenden evvel Kalkedon Ortodoksluğuna bağlılık bildirisi imzalamaya zorlanmak suretiyle patrik tarafından taçlandırıldı. İmparatorlukta bir sorun olan İsaurialı etkisiyle uğraşmakta başarılı oldu: Zeno'nun biraderi Longinos sürgün edildi, bir ayaklanmanın ardından tüm İsaurialılar Konstantinopolis'ten atıldı ve 492'den itibaren savaş bizatihi İsauria'ya taşındı; nihayetinde 498'den sonra İsaurialılar bir daha asla imparatorluğun siyasi manzarasına egemen olamayacaktı. Bu, imparatorun hem kısa vadede mali bakımdan yararlı, hem de uzun vadede pozitif neticeleri olduğunu kanıtlayan geniş kapsamlı reformlara girişmesine izin verdi.

Dış düşmanlara gelince, ittifak yapma ve Bizans etkisini genişletme çabaları Anastasius'un saltanatının ayırt edici özelliği oldu. İtalya'da Ostrogot Teoderik 493'te Odoacer'i öldürdü

ve ülkenin kralı olarak hüküm sürdü ki bu, onu silah gücüyle tahttan indirmeye niyeti olmayan Anastasius'un istemeden kabullendiği bir gerçekti. Teoderik'in saltanatı İtalya'da, başkenti Ravenna'da hamiliğini yaptığı ve bugün birçoğu ayakta kalan binalardan belli olduğu üzere barış dolu ve gelişme gösteren bir dönemdi. Kendisini Batı'nın imparatoru yapmak şeklindeki belirleyici adımı atmayan Teoderik, konumunu Batı'daki diğer önemli güçlerle (Frenkler, Vizigotlar ve Vandallarla) birkaç evlilik birliği arayarak ve Roma senato aristokrasisinin kalıntılarıyla hatır siyaseti izleyerek güvenceye aldı. Bizans buna karşı çıkmak üzere aralarında düşmanlık uyandırmak için Arian Gotlara karşı (yavaş yavaş Alplerin ötesinde önemli hale gelen) Kalkedoncu Frenklerle diplomatik yakınlaşma peşindeydi. Onları Afrika'dan atmanın imkânsız olduğu kanıtlanınca Vandallarla ilişkiler normalleştirildi. Kuzey Balkanlarda Türki Bulgarlar Bizans topraklarına bazı saldırılar düzenledi; özellikle Konstantinopolis'in hinterlantı olan Trakya defalarca zarara uğradı.

502 ila 506 yılları arasında Doğuda Perslerle savaş dönemiydi. Kral Kavadh'ın Mezopotamya'daki Amida'yı [Diyarbakır] çarpıcı bir şekilde kuşatıp ele geçirmesinin izlediği Ermenistan istilasından sonra Anastasius Persleri geri püskürtmek için neticede kaybedilen toprağın geri kazanılmasını sağlayan büyük bir güç gönderdi. Barış için anlaşmadan önce Bizanslılar (daha çok Dara diye bilinen) [Mardin'deki Artuklu] Anastasiopolis kalesini inşa ederek ve birçok şehrin istihkâmını onararak Perslerle olan sınırı güçlendirdi. Savaşın başlangıcında Anastasius, Arap Kindit ve Gassani kabilelerinin liderleriyle ittifak aradı: Onlar Pers sınırını korumak ve imparatorluğun yanında savaşmak için ödeme ve ayrıcalıklar elde edecekti.

Anastasius 518 yılında doksan gibi ileri bir yaşta ve üç yeğeni çeşitli önemli mevkilere terfi etmiş olsa da, varissiz öldü. İhtilaflı dinsel mirası (Miafizitlerin destekçisiydi) muhtemelen I. Justin'i tahta çıkaran faktördü. O, imparatorluk muhafızlarının başı ve çok mütevazı bir geçmişten gelerek kariyer yapmış bir adamdı (kaynaklarımız bize onun Dalmaçyalı, okuma yazma bilmeyen bir taşralı olduğu gerçeğini gösterir). Senato bu kararda be-

lirleyiciydi ve öğreniyoruz ki halkın alkışları bu siyasi kurumu kutsal ve en muhteşem diye övmekle kalmıyor, ayrıca yeni imparatorun Ortodoksluğunu tanrı vergisi olan korumaya yoruyor. Justin'in dış politikası Anastasius'un tespit ettiği çizgide, Batı'da Arian Ostrogotları tecrit etmek, Doğu'da ise Perslere karşı savunmayı çoğunlukla gizli de olsa sürekli güçlendirmek şeklinde sürdü. Dahası Justin zamanında yeni ittifaklar yoluyla Bizans etkisinin genişletilmesine devam edildi: Kafkaslar'da imparatorluk Lazika ve İberya'nın bağlılığını elde etmekte gayet başarılı olmuş, güneyde Hıristiyan Aksum krallığının (modern Habeşistan ve Eritre) Yahudileşen bir tek tanrılılığa bağlanan ve Arap yarımadasında egemen güç olan Yemen Himyarit krallığındaki Hıristiyan takibatına karşı seferini destekledi.

Jüstinyen Çağı

Başarılarına rağmen Justin'in saltanatı yeğeni ve halefi olan I. Jüstinyen'in (527-565) tamamen gölgesinde kalır. Jüstinyen'in saltanatı resmen 527'de başlamıştı ama tarihçiler Justin'in hükümdarlığını "Jüstinyen Çağı" diye adlandırılan döneme yakıştırma eğilimindedir. Bu, özellikle zengin ve çeşitli kaynakların kayıtlarına dayanır. Amcası tarafından Konstantinopolis'e getirilip evlat edinilen Jüstinyen tahtın ardındaki gerçek güç olarak sunulur. Justin'in saltanatı sırasında Roma ile görüşmelere o önderlik etmiş ve Konstantinopolis'te birkaç bina inşa ettirmişti. 527'den önceki bir zamanda Teodora ile evlenebilmek için amcasına senatörlerin aktrislerle evlenmesini yasaklayan kanunu değiştirtmişti. Teodora Hipodrom'daki bir ayı bakıcısının kızıydı ve oyuncuydu. Ona yakın olan kaynaklar bile onun bir fahişe ya da odalık olduğunu inkâr etmez. Justin 527'de ölünce Augusta yapıldı ve kocasıyla yakın irtibat içerisinde hüküm sürdü.

Çeşitli sebeplerden dolayı I. Jüstinyen belki de en meşhur Bizans imparatorudur: Uzun saltanatı, imparatorluğun sürekli savaş hali sayesinde zor bir bedelle kazanılan en büyük toprak genişlemesine şahit olmuştu; onun bu imparatorluğun hü-

Ravenna'daki San Vitale'nin (540'lar) apsisinin kuzey duvarındaki I. Jüstinyen, Ravenna Piskoposu Maksimianus, maiyet ve askerlerin yer aldığı mozaik panel. (Fotoğraf: Maria Cristina Carile.)

Ravenna'daki San Vitale'nin apsisinin güney duvarındaki Teodora ve saraylıların bulunduğu mozaik pano (540'lar). (Fotoğraf: Maria Cristina Carile.)

kümdarı olmanın ne anlama geldiğine dair görüşünü kayıt altına alan hem idari projelere, hem de bugüne kadar ayakta kalmış binalara sponsor olmuştu. Onu görmemizi arzu ettiği şekildeki Justinyen şudur: Her şeye kadir, hazır ve nâzır, Tanrı tarafından imparatorluğu selamete götürme görevi tevdi edilmiş ve tüm enerjisini ve devletin önemli kaynaklarını bunu başarmaya yatırıyor. Halbuki tek bir metin küçük ama mide bulandırır. Justinyen'in savaşları hakkında sekiz kitabı ve imparatorun inşaat programıyla ilgili bir methiyesi ile de tanınan saray tarihçisi Prokopius tarafından kaleme alınan *The Anecdota or Secret History* (*Anekdot ya da Gizli Tarih*) Justinyen hakkında bildiğimiz her şeyi mükemmel bir biçimde okunur olan ağır hakaretler içerisinde tersine çevirip çarpıtır. Bu metnin Justinyen'i, geceleri sarayda kafasız dolaşan iblis oğlu iblis bir yaratıktır. Tek görevi her şeyi ve herkesi yok etmektir. Ona en yakın olanlar da daha ehven değildir. İmparatoriçesi, eski fahişe olduğu bir gerçek olan Teodora alay edilircesine cinsel ahlâksızlığına ve büsbütün şeytanlığına epeyce dikkat edilerek sunulur. Son olarak Justinyen'in has generali, Prokopius'un uzun zamandır işvereni ve yazarın savaşlarla ilgili kitaplarının asıl kahramanı olan Belisarius, Teodora'nın yakın arkadaşı olan aldatıcı ve düzenbaz karısı Antonina'nın zayıf bir kuklası konumuna indirgenir. Metnin amacı bellidir: Justinyen'i bir şeylerle ilişkilendirerek itibarsızlaştırmak. Mutlak övgüyle mutlak yerginin iki aşırılığı arasında orta bir yer bulmak zordur. Aşağıda önce imparatorluk içindeki gelişmelere bakarak, sonra da imparatorluğun sınırları dışındaki etkileşimleri bölge bölge tartışarak Justinyen'in uzun saltanatını gözden geçireceğiz.

Justinyen'in tahta çıkışı sırasında Kafkaslar ve Suriye sınırında Perslerle süren bir gerginlik, ayrıca İtalya'da potansiyel bakımdan kritik bir dönem vardı ama genelde dikkat ve kaynak isteyen önemli bir çatışma yoktu; imparator da bir dizi reforma odaklandı. En yakın yardımcıları olan sivil memurlar Kapadokyalı John ve Tribonianus kariyerlerini imparatorun himayesine borçluydu. Tribonianus, Teodosius zamanında yapıldığı gibi, mevcut yasaların toplanması, düzenlenmesi ve güncel-

lenmesi işiyle görevlendirilen bir komisyonun başına getirildi. Artık mevcut olmayan ilk derleme 529'da ilan edildi; birkaç yıl sonra 534'te, bu dönemde bizzat Jüstinyen yoğun şekilde yasa çıkardığı için ikinci bir baskı bir araya getirildi. Buna, ek bir yasal metinler derlemesi olan *Digest* (Romalı hukukçuların kararları) ve *Institutes* (hukuk öğrencileri için ders kitabı) eşlik ediyordu. Bu metinler Roma yasalarının korunmasında ve aktarılmasında son derece önemli bir rol oynamıştı; kıtadaki birçok hukuk sisteminin belkemiğini oluşturduğu için bugün bunlar hâlâ okunur. Jüstinyen "yaşayan hukuk" şeklindeki kendi görüşünü bu iddialı programa dayandıracaktı.

Yasaların tanzim edilmesi programı devam ederken 532'nin hemen başında Konstantinopolis'te bir halk isyanı patlak verdi. Bu yeni bir şey değildi. Buna, yetkililerin meydan hiziplerinin bir şiddet döneminden sonra ölüm cezasına çarptırılan bazı üyelerini affetmekteki isteksizliği neden olmuştu. Hipodrom'da halkla imparator arasındaki görüşme çatışmayı çözmemiş, genellikle kavga eden hiziplerin birleşip "Nika" (zafer) diye bağırıp şehirde yakıp yağmalayarak dolaştığı ciddi bir şehir ayaklanmasının başlamasına neden olmuştu. Şehrin anıtsal merkezinin büyük bir kısmı yanarken imparator ve maiyeti sarayda emniyetteydi. Güruh hemen Jüstinyen'in en yakın dostlarının ölmesini talep etti, imparator bunu onayladı ama istenilen sonuç olmadı. Kalabalıklara kimse önderlik etmiyordu – bazı senatörler böyle bir rolü üstlense dahi, ya vazgeçiyor ya da saklanıyorlardı. En sonunda imparator Trakya'dan, şehre girip ayaklanan kitleleri katledecek ordular getirtti: Kaynaklarımız, Konstantinopolis'in varsayılan nüfusunun neredeyse yüzde 10'unu temsil ettiği için sayı kesinlikle abartılmış da olsa, (cesetler nasıl imha edilebilirdi?) 30.000'den fazla ölü olduğunu gösteriyor. Anastasius'un yeğenlerinden asilerle fazla yakınlaşmış olan ikisi idam edildi ve bunu diğer bazı senato aristokratlarının temizlenmesi izledi. Şehirde korku hakim oldu, Jüstinyen'in azmi ve tutumu da bu olaydan sonra sertleşti.

Jüstinyen saltanatının bir başka önemli yönü yaptığı çeşitli savaşlardır. Jüstinyen zamanında çoğu askerî seferin mali kaynağı

ve personeli sürekli yetersiz gibi görünse de seferlerden bazıları etkileyici sonuçlar elde etti. İlk hedef 533 yılında Vandal Afrika idi. Zamanlama mühimdi: Nika ayaklanmasının hatırası hâlâ tazeydi ve Justinyen'in azimli bir irade sergilemesi ve Senato'nun barbar krallıklara karşı saldırgan bir politikayı tercih eden bir kısmını memnun etmesi gerekiyordu. 532'de Perslerle yapılan "Daimi Barış" antlaşmasından sonra Doğu sakinleşince imparatorluk başka hedeflerin peşinde olmakta artık özgürdü. Vandal seferine Belisarius önderlik etti ve çabucak gayet başarılı olduğunu kanıtladı: Bir önceki yüzyılın maliyetli ve muazzam seferlerinin fiyaskolarla sona erdiği bir yerde oldukça mütevazı Bizans orduları bir yıl içinde Vandal ordularını ezmiş ve otoritesini yaymıştı. Belisarius Konstantinopolis'e Vandalların biriktirdiği önemli hazineleri yüklenmiş olarak döndü. Gelecek on yıllarda bölgede, örneğin yerleşim bölgeleriyle Sahra arasındaki tali alanlardan gelen Berberilerin akınları gibi sorunlar eksik olmasa bile Kuzey Afrika, imparatorluğun istikrarlı ve müreffeh bir parçası olarak kaldı ve Vandallar neredeyse tarihten silindi.

Bizans kuvvetleri İtalya'daki Ostrogotların karşısına çıktığında aynısı umulmuş ve beklenmiş gibidir. O bölgede daha Teoderik'in son yıllarında, ölümünden sonraysa halefi o sırada henüz bir çocuk olduğu için daha da fazla siyasi istikrarsızlık hâkimdi. Yeni bir kral Teoderik neslini yerinden edince ona karşı Belisarius komutasında şaşırtıcı derecede küçük bir kuvvet gönderildi. 535'te başlayan savaş kısa bir hadise olmayacak, yirmi yıl sürecek ve liderliğin birkaç kez değiştiğine tanıklık edecekti (Belisarius galipti, sonra geri çağırılıp yeniden gönderildi, sonra gerçek galip olan hadım General Narses ile değiştirildi). Savaş 552'de Frenklerin ve paralı asker olarak Cermen bir halk olan Lombardların yardımıyla ama çok yüksek bir bedel ödenerek kazanıldı: İtalya harap olmuş ve nüfusu azalmıştı. 554'te imparator, İtalya meselelerini aşağı yukarı sanki Gotlar hiç orada olmamış gibi düzenleyen bir belge olan *Pragmatic Sanction*'ı [*Pragmatik Yaptırım*] yayımladı: Bu, el konulmuş toprak ve köleleri senato aristokrasisine geri verip imparatorluk hâkimiyetini ve Bizans yönetimini dayatıyordu.

Jüstinyen'in Afrika ve İtalya'daki bariz zaferleri sonucun çok daha az olumlu olduğu iki yerle, Doğuda Perslere karşı ve Balkanlar'daki askerî ve siyasi gelişmelerle kıyaslanmalıdır.

Perslerle olan Daimi Barış aslında yalnızca Hüsrev'in Antioch'a saldırıp yağmalayarak çok sayıda kentliyi İran'a götürdüğü 540 yılına kadar sürdü. Bunu Bizans'ın bir yanıtıyla birlikte daha başka akınlar izledi. İki imparatorluk da birbirini etkisizleştirecek durumda değildi ve o yüzden savaş 545'ten sonra çoğunlukla Ermenistan, İberya ve Lazika'da genişleme ya da etki azaltma üzerinde toplandığı ve bölgeler bir imparatorluktan diğerine geçtiği için güç kaymalarının sık olduğu Kafkaslarda devam etti. Savaş resmen 562'de yenişememe ile ve barış antlaşmasıyla bitti; otuz yıllığına imzalanmıştı ama yine ancak on yıl kadar sürdü.

Balkanlarda da durum aynı şekilde belirsizdi. Jüstinyen İtalya savaşı sırasında Gotlara karşı Gepidlerle ittifak yapmıştı. Fakat 540'larda Gepidler (çoğunlukla kuzeylerindeki Lombardlara karşı) menzillerini genişletip 540'ların sonlarında bölgeye akınlara başlayan, yeni bir halk olan Slavların Tuna'yı geçmesini kolaylaştırarak bölgede istikrarsızlaştırıcı bir etkiyi temsil etmeye başladığından, Jüstinyen Gotları desteklemeye karar verdi. Trakya ve Makedonya'daki Slav akınları 550'lerde devam etti ve on yılın sonuna doğru Konstantinopolis'e karşı ciddi bir saldırıya girişmek üzere Türki Kutrigurlarla birleştiler. Yaşlı Belisarius göreve geri getirildi ve tehdidi savuşturmayı başardı ama bu Tuna sınırının kırılgan olduğunu gözler önüne sermişti. Yaklaşık aynı zamanlarda bir başka grup Bizans kaynaklarında ilk kez göründü: Avarlar. Bu, Karadeniz'in kuzeyindeki bölgeye gelişleri (kuzey Çin ile Moğolistan ve güney Sibirya arasındaki) Göktürk İmparatorluğu'nun genişlemesinin neden olduğu iç Asya nüfus hareketlerinin sonucu olan göçebe Türki bir halktı. 550'lerin sonundan itibaren Jüstinyen'e elçiler geldi ve Avarların imparatorluk içerisinde resmen yerleşmesi reddedilmiş olsa da Slav, Lombard ve Gepidlere karşı ittifakı sürdürmek için Bizans'tan ücret aldı.

Jüstinyen'den sonra imparatorluk

Prokopius'a göre, Jüstinyen'in şehirden kaçmayı düşündüğü Nika ayaklanması sırasında Teodora, "imparatorluk güzel bir kefen" olduğu için asla kaçmayacağını söyleyerek ona karşı çıkmıştı. Bu, imparatorun tabutunu örten kumaşın onun adına kazanılan askerî zafer sahneleriyle süslenmesine uyar. Yerine, Teodora'nın yeğenlerinden biri olan Sofya ile evlenen yeğeni II. Justin geçti. Olası herhangi bir anlaşmazlık tasfiyelerle bastırılmıştı, fakat yeni imparatorun saltanatının daha başında Jüstinyen'den farklı bir yol izlemeye istekli görünmesi manidardır. İmparatorluk artık ne iktisadi ne de askerî bakımdan başarılı olduğu için bu kısmen bir gereklilikti. Ortaya çıkaracağı kartopu etkisi tahmin edilmemiş olacak ki Avarlara haraç verilmesi durduruldu. Avarlar ortak düşmanları Gepidlere karşı Lombardların yanında yer aldı. Bunlar ezilince Avarlar onların Panunya'daki [şimdiki Macaristan] bölgelerini işgal etmeye girişip güneye ve batıya doğru ilerlemeye başladı; 568'de Lombardlar kaçarak İtalya'yı istila etti. On yıllardır savaştan harap olmuş olan ülke çok direnemedi: 570'lerde kuzey İtalya bölgeleri birbiri ardına düşerken, Lombardlar sonraki yirmi yılda güneye doğru ilerleyecek ve Benevento'da bir prenslik kurmayı başaracaktı. Justin mutabık kalınan haracı ödemeyi reddettikten sonra, 572'den itibaren Perslerle savaşın yeniden başlamasıyla karşı karşıya kalan Bizans, onlara ciddi şekilde karşı çıkabilecek durumda olmadığı için İtalya'nın maliyetli yeniden fethi (Roma ve Ravenna elde kalsa da) kayıptan başka bir şey ifade etmemişti. Persler iki önemli şehir olan Apameia [Afyon, Dinar] ve Dara'yı almayı başararak imparatorluğu yüksek bir bedelle barış istemeye zorladı. Aynı zamanda İspanya ve Afrika'daki Bizans arazileri de saldırıya uğramıştı.

Justin hem zihinsel hem de fiziksel ciddi sağlık sorunları yaşadı (kaynaklarımız Dara'nın kaybından sonra yaşadığı zihinsel bir çöküşü ayrı tutuyor) ve kendi başına hükmetmeye uygun olmadığı kabul edildi. Önce İmparatoriçe Sofya başa geçti

ama kısa zamanda iktidarı imparatorluk muhafızlarının önderi ve Justin'in yakın dostu Tiberius ile paylaştı. Tiberius 574'te Sezar yapıldı, imparator tarafından evlat edinildi ve devleti Justin'in 578'de ölümüne kadar *fiilî olarak* yönetti, sonra da sorunsuz bir şekilde taç giydi.

İmparatorluğun askerî beklentilerindeki düşüş sürdü: Ermenistan'da Perslerle savaş devam etti ama Kapadokyalı önemli bir komutan olan Mauricius'un liderliğindeki başarılı bir sefer Bizans'ın beklentilerini artırdı. Fakat bir antlaşma imzalanamadan 579'da Pers kralı ölünce oğlu ve halefi Hürmüz savaşı sürdürdü. Mauricius ve Gassanilerin şefi el-Mundir'in Pers toprakları üzerinde yönettiği Bizans seferleri 580 ve 581'de oldukça başarılıydı ancak iki taraf da bariz bir zafer iddia edemedi. Balkanlarda Avarlara ağır bir haraç ödenmesine rağmen sözde Avar egemenliği altındaki Slavların Tuna'nın güneyine akınları devam ederken, 582'de Avarlar (şimdiki Belgrad yakınlarındaki) önemli bir kent olan Sirmium'u ele geçirdi.

Tiberius aynı yıl beklenmedik şekilde öldü fakat Mauricius'u varis tayin etmişti. Bizans'ın İtalya ve Afrika'daki denizaşırı topraklarına karşı tehditlere cevap olarak Mauricius buraların idaresini yeniden örgütledi ve biri Ravenna'da (584), diğeri ise Kartaca'da (591) iki eksarhlık* oluşturdu. Bunlar hem askerî, hem de sivil yetkilere sahip, böylece düşman tehditlerine karşı hızlı ve etkin şekilde tepki verebilen bir memur olan eksarh komutası altındaki topraklardı. Bu, Afrika'da arzu edilen sonucu getirmiş gibidir; fakat İtalya'daki eksarhlık, imparatorluk Frenk müttefiklerinin yardımıyla Kuzeyde Lombardlara karşı bazı zaferler kazanmış olsa da, yalnızca Bizans kontrolünün dağılmasını ertelemeyi başarmıştı. Roma'da resmen eksarhlık orduları tarafından korunan ama gerçekte Lombardlar tarafından devamlı rahatsız edilen Kilise arada kalmıştı. Roma Kilisesi, özellikle Romalı bir aristokrat olan Papa I. Gregorius (590-604) liderliğinde Lombardlarla doğrudan görüşmeye başladığı için

(*) Bizans İmparatorluğu'nda Konstantinopolis'ten uzakta olan vilayetleri yönetmek için oldukça geniş yetkilerle donatılmış valilik. Eksarh da "vali" anlamına gelir – e.n.

Mauricius zamanında Roma ile ilişkiler bozuldu. Gregorius hükümdarları Kilise işlerinin dışında tutmak istiyor (Justinyen'in müdahaleleri hâlâ çok tazeydi), Mauricius'un bu konularda yasa çıkarmasına itiraz ediyor, ayrıca 5. yüzyılın sonundan beri Konstantinopolis patrikleri tarafından benimsenmiş olan ekümenik patrik unvanına da şiddetle karşı çıkıyordu. Unvan geleneksel Roma önceliğine karşı çıkış şeklinde görülen Evrensel Kilise üzerinde yargı yetkisini ima ediyordu.

Doğuda Perslerden gelen tehlike alışılmamış bir duruma evrildi: 590'da Pers kralı bir darbeyle devrildi; onun yerine geçeceği varsayılan varisi II. Hüsrev tacı yitirdi ve iktidara dönmesi için genç prense yardım etmeye karar veren Mauricius'a başvurdu. Bu tuhaf görünse de, eski düşmanlığa ve neredeyse sürekli savaş haline rağmen dünyanın iki gözü denilen bu iki imparatorluğun statükoyu korumakta hak edilmiş çıkarları vardı. Ertesi yıl Hüsrev tahta döndü ve iki devlet bunu geçmişteki Bizans kayıplarını epeyce tersine çeviren bir barış antlaşmasıyla mühürledi. Dara geri alındı ve imparatorluk İberya ve Ermenistan'ın Perslerin elindeki kısımları üzerindeki kontrolünü yeniden sağladı.

Ordular doğu sınırından uzaklaşmakta serbest kalınca Mauricius Balkan sorunuyla yüzleşmeye başladı. Bazıları bizzat imparator tarafından yönetilen birkaç seferde Bizanslılar Slavları Tuna sınırına geri itti. İmparator, âdet olduğu gibi kışın savaşa ara verilmesini reddettiği, ayrıca asker maaşlarında firarlara yol açan kesintiler getirmeye çalıştığı için bu seferler askerler üzerinde büyük bir gerilime neden oldu. 602 kışında isyan çok daha tehlikeli bir hale geldi: Ordu tarafından imparator ilan edilmiş orta rütbeli bir subay olan Fokas önderliğindeki isyan şiddetli bir yiyecek kıtlığı nedeniyle Mauricius'a karşı zaten karışıklık içindeki Konstantinopolis'e ulaştı. Fokas patrik tarafından imparator olarak taçlandırıldı ve Mauricius'u oğullarıyla ve erkek akrabalarının ve yakın arkadaşlarının birçoğuyla birlikte idam ettirdi ki bu, 337'de Konstantin'in erkek akrabalarının katledilişinden beri ilk kanlı rejim değişikliğiydi.

Merkezileşme süreci

Bizans devletinin genişleme aşaması 6. yüzyılda zirvesine ulaşmıştı ama aynı zamanda bunun sınırları da belli olmaktaydı. Modern öncesi bütün toplumların ekonomik zenginliğinin gerekli temeli olan demografi bakımından dönem bir dönüm noktasına tanıklık etti: 541'de Akdeniz'de hastalığın kayıtlı tarihteki ilk salgını olan hıyarcıklı veba başgösterdi ve tüm bilinen dünyayı yutacak şekilde devam etti. Bu, 750 yılına kadar her on yılda bir vuran toplam on sekiz kadar hastalık dalgasının ilki olacaktı. Bu önemli bir felaketti: 540'lardaki ilk yayılışında büyük kent merkezlerinde, hepsinin üstünde Konstantinopolis'te yüzde 20'lik ya da daha yüksek bir ölüm oranına neden oldu, sonraki ziyaretlerinde ise daha az şiddetliydi. Buna ek olarak vebanın hem öncesinde hem de sonrasında özellikle tahrip edici birkaç deprem oldu. İtalya ve Afrika'daki uzayan savaş hali, ayrıca Balkanlar, Mezopotamya ve Anadolu'daki isyan dönemleriyle birlikte imparatorluğun bazı kronolojik ve coğrafi farklılıklarla ciddi bir demografik tehdit karşısında olduğu inkâr edilemez.

Ekonominin temel yapıları bu dönemde değişmedi. Devlet geliri neredeyse tamamen topraktan kaynaklanıyordu. Anastasius, kentlerdeki ticari işlemler üzerindeki Konstantin vergisini, buna tabi olan çoğu düşük gelirli zanaatkâr ve tüccarı ferahlatacak şekilde kaldırdı. Dahası toprak vergisi (acil durumlar dışında) aynî yerine nakde çevrildi ki, bunun ordu ödemelerinin lojistiği ve maliyeti üzerinde çok olumlu bir etkisi oldu (aynî toplanan metalar gereken yere taşınmak ve sıklıkla nakde çevrilmek zorunda olup şimdi her ikisi de gereksiz hale gelmişti). Anastasius, *solidus* ile sabit bir ilişki ve sürekli bir çıktı akışıyla bronz sikkelere de istikrar getirdi: Her bronz sikke, gündelik hayatlarında gerçekten kullandıkları tek sikke bronz olan Bizanslıların çoğunluğu için artık günlük işlemlerde dengeleyici etkisi olan bir değer işareti taşıyordu. Sistem açık ve belliydi, gayet popüler olduğunu da kanıtladı; 11. yüzyıla kadar kullanımda kaldı.

Bu dönemde devletin mali temeliyle olan ilişkisi yeniden yapılandırılmıştı. Asıl varlığı vergi gelirleri olduğundan devlet bunun zamanında ve güvenilir bir şekilde toplanmasını sağlamakla yakından ilgileniyordu. Vergilerin vilayet seviyesinde toplanması yerel şehir konseylerine bırakılmıştı; Anastasius bu sorumluluğu onlardan alıp yeni devlet memurları olan *vindice*lere verdi. Bu devletin mali gelirlerinde bariz bir yükselişe yol açtı ama giderek müdahaleci olan bir yaklaşımın da ilk adımıydı. Ayrıca Anastasius zamanında toprak kiralayan özgür köylüler toprağa daha sıkı bağlandı ki, bu da devletin istikrarlı ve güvenilir bir tarımsal üretim ve mali gelir akışı arzu ettiğini gösterir. Anastasius'un önlemlerinin bileşimi meyve verdi: Belki biraz mübalağayla (ve örtülü bir Jüstinyen eleştirisi olarak) kaynaklarımız bizi Anastasius öldüğünde hazinede 320,000 libre altın (23 milyon *solidus*) kadar bir fazlalık olduğu bilgisini veriyor ki bu, onun maliye politikalarının gayet başarılı olduğunun göstergesidir.

535'ten 538'e kadar Jüstinyen ve Tribonianus imparatorluğun idari teşkilatını çok ayrıntılı bir şekilde ele alan ("novel" denilen ve Yunanca yazılan) ondan fazla yeni yasa çıkardı. Bölgesel farklılıklara rağmen hepsinde ortak belli bir motif, daha Anastasius'un saltanatında açık olan bir eğilimin devamı olarak uygulama birliği ve yeknesaklığı mevcuttur. Amaç imparatorluk yönetimini daha etkin kılmak, yozlaşma ve adaletsizliği önlemek, sivil ve askerî yetkililer arasındaki dengeyi düzenlemekti. İmparatorun tayin ettiği valilere, vilayet seçkinlerinin vergi gelirlerini elde tutma çabalarına karşı mali görevlerinde etkin olmaları için ilave yetki ve özellikle önemli derecede yüksek maaşlar verilmişti. Bu seçkinlerin aşırı gücünü engellemek için (haraç almakta kullanılabilen) özel milis tutmalarının, vergi muafiyeti vermelerinin yasaklanması ve devlet memurlarının memuriyet süreleri içerisinde vilayetlerde hediye bile olsa toprak sahibi olmasının yasaklanması gibi başka bir dizi tedbir de alınmıştı. Devletin, ayrıcalıkları geri çekmekte ve bütün gücün imparatordan yayılmasını ve çantada keklik sayılmamasını sağlamakta olduğu açıktı. Sık sık yapılan el koymalar bu hu-

susun altının çizilmesine hizmet etmişti. Yeni yerler imparatorluk kontrolü altına döndüğünde bunlar bu bütüncül ilkeleri yansıtan idari yapılar sağlanarak devlete bağlanmıştı; Afrika, İtalya ve Ermenistan'ın bazı kısımlarında durum böyleydi. Bu tedbirlerin çoğu 530'lara kadar gitmekte olup bu dönemde güçlendirilmiş bir mevki olan *praetorian* valiliğindeki Kapadokyalı John'un 541'de gözden düşmesine kadarki görev süresiyle bağlantılıdır. Fakat 540'larda doğal felaketlerle masraflı savaşların birleşmesi reform şevkini azaltarak tüketmişti.

İmparator ve seçkinler

Bazı tarihçiler Jüstinyen ile senato aristokrasisi arasında bir çatışma gözlemler. Eğer Jüstinyen gerçekten aristokrasinin gücünü engellemek istediyse bile, başarısız olduğu açıktır. Jüstinyen'in imparatorluk makamını güçlendirmesine senatonun tepkisi, Nika ayaklanmasındaki her halükarda tali olan rollerini bir yana bırakırsak, pek doğrudan değildi. İmparatora doğrudan saldırmak tehlikeliydi: Nika'dan sonra alınan acımasız önlemler, ayrıca imparator tarafından başlatılan tasfiyeler korku uyandırma ve muhalefeti önleme maksadı taşıyordu. Bunun yerine eleştiri daha gizli ve dolaylı bir şekilde ifade edildi; bunun en açık ifadesi seçkin geçmişe sahip, örneğin Prokopius gibi yazarlar tarafından yazılmış metinlerde bulunur. Jüstinyen'in iltimas ettiği yeniler, ki aralarında Kapadokyalı John (VIII. Henry için Thomas Cromwell gibi) kilitti, şiddetli eleştiri nedeniyle ayıklandı. Mesela imparatorluk propagandasının yozlaşmayı önleme ve sürekli bir mali gelir akışı sağlama çabası olarak sunduğu şeyi, senato muhalefeti saf açgözlülükten zenginleri servetlerinden etme çabası şeklinde tarif etmişti. Aynı paranın iki yüzü Jüstinyen'i hem Roma ihtişamını geri getiren, Tanrı'nın yeryüzündeki muktedir naibi olarak, hem de sayısız zayiata ve geri döndürülmez tahribata neden olan şeytani, türedi bir yenilikçi olarak gösterir. Yine de iki tarafın da anlaştığı, bir tanesi Ortodoksluk arayışı olan başka alanlar var gibidir. Kalkedon'dan sonra ortak zemin bulunmasındaki başarısızlık

gayet açıktı; hem görüşme hem de şiddet yoluyla tekrarlanan çabalara rağmen iki taraf da Hıristiyan inancıyla ilgili kendi yorumunu kimliğinin önemli bir veçhesi olarak benimsedi. Konstantinopolis halkının ve senato elitlerinin Kalkedon'u benimsediği belli oldu; o nedenle bunu faal şekilde yüceltmeyi amaçlayan Justinyen gibi bir imparatorun reddedilmesi, diyelim ki senato seçkinlerinin müktesep haklarını desteklemişse de bariz şekilde kâfir olan Anastasius'tan daha zordu. Hem müdahaleci hem de kimin ayrıcalıklarına zarar verdiğine bakmaksızın idari değişiklikler getirmeye yatkın olan Justinyen ölüp de, halefleri senato aristokrasisi ile husumet için bir sebep görmeyince, seçkinlerle imparatorluk makamının Ortodoksluğun savunulması konusunda birleşmesi Bizans ideolojisinin esas özelliği haline geldi.

Seçkinler içerisindeki bu tabakalaşma, üyelerinin en zenginleri yine kendilerine daha çok zenginlik ve güç biriktirtmek için ek vasıta sağlayan yüksek makamlar elde ederek daha zengin ve güçlü olduğundan, genelde bu dönemde daha çok konuşulur hale gelmişti. Daha 569'da vilayet valilerinin sadece söz konusu vilayetin büyük toprak sahiplerinden ya da piskoposlarından seçileceğine hükmedilmişti. Mısır'daki, 5. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar vilayetin her tarafında geniş mülkleri onaylanmış Apion ailesi gibi bazı eski aristokrat klanların devamlılığı vardı. Mülkleri temlik edilemez kılınan ve (çoğu imparatorluğa ait olan) bağışlar sonucunda sürekli büyüyen Kilise bir diğer büyük galipti. Örneğin Sicilya ve Calabria'daki geniş mülkleriyle Roma Kilisesi bu dönemde İtalya'daki en büyük toprak sahibi olarak ortaya çıktı.

Dünyanın sonuna hazırlanmak

Bu dönemi anlamanın kilit noktalarından birisi son şeylerin incelenmesi demek olan eskatolojidir. Kaynaklarda doğa felaketlerinin böylesine titizlikle kaydedilmesinin nedeni belki de 500'lü yılların zamanın sonu olduğu düşünülen şeyle çakışmasıdır. Bizans döneminde yürürlükte olan çeşitli kronolo-

ji sistemlerine göre dünya M. Ö. 5500 yılı civarında başlamıştı. Bu nedenle altıncı binyılın tamamlanmasının Kıyamet Günü'nü başlatması bekleniyordu. Her doğa felaketi, düşman istilası ya da alışılmamış olay dünyanın gelmekte olan sonunun işareti olarak görülüyor ve bu tarih anlayışını tasdik ediyordu. Anastasius zamanından kalma Süryanice bir metin olan "The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite"da (Sahte-John Stilit'in Tarihçesi) bir felaket listesi okunur: açlıklar, salgın hastalıklar, çekirge istilaları, düşman akınları, seller. Prokopius'un *Gizli Tarih*'inde Jüstinyen'in şeytanlaştırılması ve imparatorun açıkça suçu başkalarına yıkan propagandası (559'da homoseksüel karşıtı yasada salgın hastalıkları ve depremleri getiren bizim, yani sizin günahlarınızdır diye yazar) aynı paranın iki yüzüdür.

Jüstinyen'in dinsel muhalefete karşı tepkisi özellikle sertti. Pagan olarak yaftalananlar sürekli takibat altındaydı ve bunun o dönemde kendini tanımlamaktan çok, yafta olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Jüstinyen'in yakın çevresindeki en önde gelen yazarlardan bazılarının birtakım tarihçiler tarafından muhalefetlerini örtülü ve şifreli bir şekilde seslendirmeyi tercih eden (kripto-) pagan olarak görülmesi daha da dikkat çekicidir. Tribonianus ve Prokopius buna dahildir. Önde gelen bu adamların aslında Hıristiyan olup olmadığı konunun dışında olabilir; asıl husus, farklılıklarını alenen sergileyememeleri olup, takibat tehdidi büyürken onlar yalnızca tespit edilmemeyi ya da sessizce hoş görülmeyi umabilirdi. Neoplatoncu (pagan) öğretinin başlıca okulu olan Atina'daki Akademi'nin çalışmayı durdurduğu 529 senesi de bu dayatılmış dinsel tekdüzelik bağlamında görülür ama biz yine de bunu zamanı çoktan gelmiş bir gelişme olarak kabul etmeliyiz: Kendisini tek bir dine, Hıristiyanlığa olan bağlılığıyla tanımlayan bir devlet dinsel çoğulculuğu barındıramazdı. İki kez (529 ve 556'da) isyana kalkışan ve şiddetle cezalandırılan Samiriyeliler gibi gayri Hıristiyan gruplar için bu iyi olmadı. Diğer "sapkınlık" biçimleri de takibata uğradı; örneğin 528 ve 560'ta homoseksüeller cezalandırmak üzere ayıklandı (hepsi de piskopostu). Dönem, Hıristiyan cemaati içerisinde Kalkedon daha köklü ve kalıcı ha-

le geldikten sonra Evrensel Kilise'nin bölündüğüne tanık oldu. Kalkedoncular (Roma Kilisesi ve Konstantinopolis halkı tarafından desteklenen) ile Doğu'daki Miafizit halklar arasında uzlaşma imkânsız hale gelmekteydi. Bazı imparatorlar taraf tutup karşıtlarını uzaklaştırırken, diğerleri başka bir uzlaşı formülü getirdi (ama başaramadı). Mali, idari ve dış politikadaki başarıları sonucunda popüler bir hükümdar olan Anastasius'a aslında dinî politikası nedeniyle öfke duyulmuş ve ondan nefret edilmişti. O, Zeno'nun *Henotikon*'unu [birlik beyanı] destekledi ve duruşuna karşı çıkan Konstantinopolis ve Antioch patriklerini kovarak Miafizitleri yatıştırmayı tercih etti. 512'de eski bir Hıristiyan duası olan *Trisagion*'u (Kutsal İlâh, Kutsal Kâdir, Kutsal Bâki, merhametin üzerimize olsun) "kim bizim için çarmıha gerildi" eklemesiyle değiştirdiğinde dananın kuyruğu koptu. Tanrı'nın çarmıha gerilmiş olduğunu ima ederek Mesih'in iki tabiatı arasındaki açık Kalkedoncu ayırımı belirsizleştirdiği için bu, Miafizit bir tahkir olarak görülmüştü. Konstantinopolis ile imparatoru içine çeken isyanlar onun Hipodrom'da toplanan kalabalığa taçsız görünmesiyle bastırıldı. Sükûnet geçiciydi, çünkü 514'te etkili bir komutan olan Vitalianus kendi taht arayışına bahane olarak Anastasius'un dinî politikasına olan muhalefeti kullandı. 515'te Vitalianus mağlup edilse de onun çeşitli toplumsal gruplardan önemli destek toplamış olduğu ve Konstantinopolis'e karşı iki ciddi saldırıda bulunmayı başardığı gerçeği Anastasius'un Kalkedonculuk karşıtı konumunun sebep olduğu büyük gerilimi kanıtlar.

Justin bu dinî politikayı tersine çevridi ve Roma ile ilişkileri düzeltti. Dinsel muhalefeti ezmekte büyük kararlılık gösteren Jüstinyen'in, belki de çok kalabalık oldukları ve onları zorla yok etmeyi ummadığı için Miafizitlere karşı şüpheli bir biçimde de olsa çok daha kolaylaştırıcı olduğunun kanıtlanması dikkat çekicidir. Kaynakların çoğu Teodora'nın bariz bir Miafizit destekçisi olduğunda mutabıktır; dahası onları açıkça korumuş, hatta beslemiş olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Prokopius'a göre çelişkili görünen bu davranış kasıtlıydı; imparator, herkes onun imparatoriçesine ne kadar yakın olduğunu bil-

diğinden dolayı Doğu halklarını da uzaklaştırmayarak Kalkedon'un savunucusu imajını yansıttığına göre, bölüp yönetmek imparatorluk çiftinin tarzıydı. Daha geniş kabul elde etmek için Justinyen, Mesih'in tensel bakımdan acı çekmiş olduğunu ima eden teolojik bir formül (*Theopaschism*) ileri sürmüş ya da Nasturi sayılan teologları öldükten sonra suçlamış ama bu da işe yaramamıştı: Batılı teologlar Kalkedon Ortodoksluğunu kurcaladığı için kendilerini bu politikadan uzak tutarken Miafizitler de pek etkilenmemişti. 553'te imparator tarafından toplanan bir ekümenik konsey Roma ile olan anlaşmazlığın sadece bir başka sebebi haline geldi. Tutumlar sertleştikçe Miafizit davasının güçlenmesi imparatorluk desteği ya da en azından toleransıyla oldu: Justinyen 540'larda Miafizit piskopos Ephesoslu Ioannis'e Küçük Asya'da toplu din değiştirme görevleri vermişti. Ayrıca 543'te Jakob Baradaeus'un Edessa'nın [Urfa] Miafizit piskoposu olarak atanmasıyla Miafizit ve Kalkedoncu kiliselerde bugüne kadar süren paralel hiyerarşi oluşmasının yolu açıldı. Bir nesillik bu takibat molası güçlü bir Miafizit Kilisesi'nin temellerini atmış olup Kalkedoncular ile karşıtları arasındaki tüm ortak zemine ulaşma çabalarının 6. yüzyılın ortasından itibaren daima başarısız olmasının nedenlerinden birisi olabilir.

Hıristiyan bir imparatorluk için binalar ve metinler

İdeal olarak imparatorların kalıcı binalar dikmek suretiyle de damgalarını vurması beklenen bir şeydir. Ben hem Anastasius'un hem de Justinyen'in büyük inşaatçılar olduğunu biliyorum. Anastasius'un en meşhur projesi Konstantinopolis'in yaklaşık 65 kilometre batısında inşa edilen, 45 kilometre uzunluğunda hendekli bir koruma sistemi olan uzun surlardır. Bununla yarımadanın Karadeniz'den Marmara'ya kadar düşman saldırılarından korunması amaçlanmıştı. Hem Anastasius hem de Justinyen tarafından dikilen çok sayıda kaleyle birlikte şehri korumakta başarısız olsa da, bu artış gösteren bir eğilimi yansıtır: İmparatorluğun etrafındaki dünya devletin kalbinin yakın-

larında bile tehlikeli ve güvensiz hale gelmekteydi. Aslında inşaat projelerinin çoğu uygar ve dünyevi olsa da, Jüstinyen daha çok hamiliğini yaptığı dinî binalarla ünlü olabilir. Nika ayaklanması nedeniyle Konstantinopolis'in büyük bir kısmı tahrip olduktan sonra acil durumlar için sarayı bir tahıl ambarı ve büyük bir sarnıçla donatmayı ihmal etmedi. Tahrip edilmiş olan şeylerin çoğu restore edilip özellikle şehrin saray, Hipodrom ve Konstantin Forumu arasındaki törensel merkezindekilerin birçoğu genişletilip zenginleştirildi.

En karakteristik örnek Nika ayaklanması sırasında Teodosius katedrali tahrip edildikten sonra beş yıl gibi rekor bir sürede inşa edilen haşmetli Ayasofya'dır. Bu en sembolik Bizans binası İstanbul siluetine hâlâ egemendir. Ayasofya, o zamanlardaki betimlemeye bakılacak olursa sanki cennetten bir zincirle sarkıtılmış gibi yerden 55 metre yükselen geniş kubbeye izin veren bir mühendislik becerisi olarak şaşırtıcı olmaya devam ediyor. Kilise renkli mermer plakalarla, imparatorluğun her tarafından top-

Ayasofya Kilisesi. Sonraki ilavelere rağmen (örneğin Osmanlı minareleri ya da fotoğrafın sağ tarafındaki payandalar) bina büyük ölçüde 537'de I. Jüstinyen zamanında inşa edildiği biçimde durur. (Fotoğraf: Tassos Papacostas.)

lanmış mermer sütunların tepesindeki imparatorun baş harfleri hakkedilen ince yontulmuş başlıklarla, geometrik ve çiçek desenli altın mozaiklerle müsrifçe süslenmişti. Mihraptan önceki bir paravan artık mevcut olmayan gümüş yaldızlı aziz tasvirleriyle kaplıydı. İmparator, I. Konstantin anıt kabrine bitişik Kutsal Havariler Kilisesi'ni de yeniden inşa etmiş ve onu beş kubbeli haç biçiminde bir kiliseye çevirmişti. Kilise 12. yüzyıla kadar Bizans hükümdarlarının esas defin yerlerinden biriydi ve Venedik'teki San Marco Kilisesi'ne model olmuştu. 548'de ölen Teodora yeni kiliseye gömülen ilk kişiydi. Başkentin dışındaki birkaç bina Jüstinyen'in başarılarını kanıtlar niteliktedir. Bugün hâlâ gelişkin bir merkez olan Sina Dağı'ndaki ana kilise ve Azize Katerina manastırını çevreleyen tahkimat Jüstinyen'in desteğine kadar geri götürülebilir. Kudüs'te Jüstinyen Tanrı'nın Annesi şerefine Süleyman tapınağıyla hem bağlantılı hem de ona rakip olan büyük *Nea* (yeni) Kilise'yi inşa etmişti.

6. yüzyılda, Jüstinyen'in halefleri zamanında imparatorluğun hamiliğindeki inşaat daha mütevazı ölçüde de olsa tabiatıyla devam etti. Raporlara göre II. Justin Konstantinopolis'te Bakire'ye adanmış iki önemli kilise olan Blakhernai ve Khalkoprateia'yı yeniden inşa etmişti. Sonraki gelenekler Meryem'in yadigârı olan kaftan ve kuşağının buralara konulduğunu ima eder. Meryem'in önemi onun hatırasına iki yortunun, *Nativity* [İsa'nın doğumu] ve *Dormition*'un [Meryem'in ölümü] II. Justin ve Mauricius zamanında resmen kabul edilmesiyle daha da vurgulanmıştı. Ayrıca Mesih ile bağlantılı iki müstesna kalıntıyı, Apameia'dan Gerçek Haç'ın (*True Cross*) bir parçasını ve *acheiropoietos* (yani insan eliyle yapılmamış bir tasvir) kabul edilen (Kapadokya'daki) Kamuliana'dan mucizevi bir ikonu Konstantinopolis'e getirdiği için II. Justin'e itibar edilir. Bu kalıntılar Konstantinopolis'in kutsal topografyasını zenginleştirmişti; Mesih ve Anne'sinin dokunmuş olduğu nesnelerin varlığı onların şehirde gerçekten var olduğunu ve koruma sağladığını belirtiyordu. O yüzyılda daha sonra Mesih'in bu iki yadigârı imparatorluk ordularını koruması için savaşa götürülmüştü. İmparatorluk yönetiminin anlaşılmasında ve yürütülmesinde din-

sel törenlerin önemi ve giderek merkezileşen rolü taç giyme törenlerinin yavaş yavaş dönüşmesinde de gözlemlenebilir: Ordunun rolüne, yeni imparatorun bir kalkanın üstünde kaldırılmasına patrik tarafından taçlandırma ve bütünleştirilen, böylece çok daha iyi kontrol edilip tören usulleri içersinde bastırılan meydan hiziplerinin tezahüratı önce eşlik etti, sonra onun yerini aldı.

İmparatorluk içerisindeki Hıristiyanlaştırma süreci 6. yüzyılda büyük ölçüde tamamlanmıştı. Yine de dönemin iddialı edebî ve kültürel ürünleri, örneğin Prokopius'tan 7. yüzyılın başında İmparator Mauricius'un tarihini yazan Teofilakt Simokata'ya kadar bir dizi tarihçide görüldüğü üzere klasik dil ve tarzda oluşturuluyordu. Daha genel olarak dönemi –en açık şekilde Jüstinyen'in yasalar derlemesinde ifadesini bulan ama ayrıca tıp ve felsefe gibi diğer alanlarda da bariz olan– eski bilgilerin derlenip yasa haline getirilmesine yönelik bir eğilim nitelendirmekteydi. Fakat işlerin değiştiği belliydi. Jüstinyen Latince Roma hukukunu toplamış olabilirdi ama yeni yasalarını (534'ten sonra) Yunanca yayımlamayı tercih etti. Latince günlük hayatın birçok yönünde yavaş yavaş ortadan kalkıyordu fakat sikkelerin üstündeki yazılar, askerî komutlar ve tezahürat gibi bazı alanlarda korunuyordu. Edebî üretimde özellikle popüler olduğunu kanıtlayan yeni metinler ortaya çıktı. Bu yeni edebiyat türleri, Yaradılış'tan o güne kadar tarihin sadece imparatorluk işleriyle değil, doğa felaketlerinin ve çeşitli tuhaflıkların kayıtlarıyla da dolu (zinacıları kokusundan anlayabilen ve imparatorları sikkelerinden teşhis eden köpek tipik bir örnektir) çoğunlukla kronolojik bir anlatımı olan Hıristiyan tarihçesini içerir. İlk ve en etkili vakayinamelerden biri Jüstinyen saltanatı zamanında Ioannis Malalas tarafından yazıldı. O dönemde ortaya çıkan bir başka yeni metin biçimi, söylenirken müziğe ve şarkıya uyarlanan uzun, ayinsel bir şiir olan *kontakion* idi. Anastasius ve I. Jüstinyen zamanında Konstantinopolis'te faaliyet gösteren Suriyeli bir 6. yüzyıl yazarı olan Bestekâr Romanos bunu öneren asıl kişi olarak görülür. Jüstinyen, Romanos'u *kontakion*lar üretmekle görevlendirmişti; mesela "Depremler

ve Yangınlar Hakkında" adlı bir tanesi Nika isyanından sonra imparatoru överken, isyanın Tanrı tarafından, ihlalleri yüzünden Bizanslıları cezalandırmak üzere gönderilmiş bir azap olduğunu açıklamak için söylenmişti. Ayinsel şiirin propaganda olarak kullanılması onun sanatsal niteliğine ve güzelliğine gölge düşürmüyordur; dahası halk üzerindeki güçlü etkisi de küçümsenmemelidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Geri Çekilme Pazarlığı (602-717)

Fokas'ın kısa saltanatının felaket olduğu kanıtlanmıştı. Doğu'da Khusro, kendi seçkinlerine güç gösterisi bahanesiyle Mauricius'a intikam savaşı açtı. Bu savaş yirmi yıldan fazla sürecekti. Birkaç yıllık süre içerisinde Teodosiopolis (Erzurum), Dara, Amida ve Edessa gibi önemli şehirler birbiri ardına ele geçirildikçe Persler durdurulamaz gibi görünüyordu. Bu bölgeler üzerindeki kontrolün kaybedilmesi doğal olarak mali gelir ve ürün kaybı, ayrıca da prestij kaybı anlamına geliyordu. İtalya'da da kontrol edilemeyen Lombardlar kuzeydeki hâkimiyetlerini genişletti. Fokas kendi imparatorluğunda geniş bir desteğe sahip değildi. Aldığı tek destek belki ekümenik unvanı meselesinde hatır, Mauricius'un zapturapt altına aldığı Lombardlara karşı da yardım uman Roma'daki Papa Gregorius'tan geldi. Fokas'ın saltanatı kendisine karşı, çoğu imparator onlar aleyhine özellikle sert önlemler almış olduğu için senato seçkinleri tarafından desteklenen birkaç ayaklanmaya tanık oldu. Bu ayaklanmaların en ciddileri Afrika'dan kaynaklanıyordu. Mauricius'un bir Pers savaşı gazisi olan Eksarh Heraklius, (yine adı Heraklius olan) oğluyla yeğeninin birleşik seferini destekledi. Fokas karadan ve denizden devrilecekti. Bu sıradan bir darbe değildi: Asiler, örneğin Mısır'daki güçlü ve muazzam zen-

gin Apion ailesinin büyük desteğini elde etmişti; altın da dahil sikke bastılar ve Fokas'ı devirme çabası çabucak topyekûn bir iç savaş halini aldı. Beraberinde Bakire'nin bir tasvirini taşıyan Heraklius yol boyunca filosu nerede durduysa heyecanla selamlandı, Konstantinopolis'e geldiğinde de aynısı oldu. Fokas'ın destekçileri onu terk etti ve 610'da genç Heraklius Konstantinopolis'e girip Fokas'ı idam ettirdi.

Heraklius saltanatının ilk iki yılında Fokas'ın destekçileri ordudan tasfiye edildi ve ona sadık olan direniş noktaları yavaş yavaş temizlendi. Siyasi bakımdan imparatorluk hem Batı'da hem de Doğu'da oldukça berbat bir durumdaydı. Balkanlar Pers sınırına asker gönderme ihtiyacından ötürü ve iç savaş neticesinde büyük ölçüde savunmasız kalmıştı. Sonuç olarak Fokas'ın son, Heraklius'un da ilk yıllarında Yunanistan'a ikinci bir Slav göçü dalgası oldu. Bu yavaş bir süreçti fakat imparatorluk bahriyesi tarafından savunulabilen kıyı şeritleri ve Slavların zapt edemediği tahkimatlı bazı büyük kentler dışında bölgedeki Bizans egemenliğinin *fiilî olarak* kaybına yol açtı. Slavlar *sklaviniai* denilen, zaman zaman bir çeşit konfederasyon gerçekleşse bile her biri kendi önderinin yönetimi altında olan müstahkem mevkilerin etrafındaki yerleşimlerde örgütlenmişti. Ancak bunlar devlet gibi bir yapıda birleşmiş değildi ve bu daha büyük ve daha merkezî örgütlenmiş oluşumlar türünden bir tehdit oluşturmuyordu.

Doğu'da muzaffer Persler hem Senato'nun hem de Heraklius'un oldukça alçaltıcı şartlarla oluşturup önerdiği mütarekeyi kabul etme emareleri göstermiyordu. Aslında onun saltanatının ilk beş yılında Persler bir miktar askerî direnişe rağmen önemli bir dizi şehri ele geçirdi: 613'te Şam ve Caesarea, 614'te ise Kudüs. Kudüs'tekine katliamlar ve Hıristiyan halkı şok edecek şekilde Gerçek Haç'ın kalıntılarının çok sayıda esirle birlikte Pers başşehri Tizpon'a götürülmesi eşlik etti. 615'te Pers akınları Konstantinopolis'in karşı kıyısına kadar ulaşırken, ertesi yıl, 619'da ele geçirilen, Mısır'ın yolunu açan Filistin'in fethi gerçekleşti. Bu vilayetin kaybedilmesinin önemli etkileri olmuş, Konstantinopolis'te bedava ekmek dağıtımı durmuştu.

Bu felaketler karşısında Heraklius'un Konstantinopolis'i terk edip başşehrini henüz emniyette olan, kendisinin de iyi bildiği Kartaca'da kurma planını yapmış olduğu varsayılır ama tersine, tavsiyeler sonucunda ya da rivayete odur ki devletin hazineleriyle dolu bir gemi uğursuz bir şekilde battığı için bunu gerçekleştirmemişti.

Bizans'ın kayıpları Arabistan'da oluşmakta olan dinî bir cemaatte yankı buldu: Kuran haline gelecek olan metnin bir bölümünde (sure) bu cemaatin lideri Muhammed Peygamber Bizans yenilgilerini kaydetmiş ama bunun tersine döneceği güvencesini almıştı. Bu olumlu bir mesajdı: pagan olan Sasanileri ezen tek tanrılı bir imparatorluk. Muhammed haklıydı ama cemaatindekilerin (Müslüman, yani İslâma bağlı diye tanınacak olanların) kısa zaman sonra olayların dramatik şekilde yine tersine dönüşünden sorumlu olacak olması gayet müstehzidir.

Uluslararası bağlamda Bizans, Avarlarla Persler arasındaki uzlaşma dedikodularının bunun olabileceğini gösterdiği üzere, aynı anda iki cepheden saldırıya uğramamayı temin etmek zorundaydı. Avarlarla, imparatorun pusuya düşüp canını zor kurtardığı bir ilk anlaşma teşebbüsünden sonra, 620'de onlarla ağır bir haraç ödenmesini gerektiren bir barış antlaşması imzalandı. Ayrıca Heraklius İran ile olan kuzey sınırlarının ötesindeki Türklerle Sasanilere karşı bir ittifak oluşturmak için temaslar yapmış gibi görünüyor. Sasanilere karşı seferini finanse etmenin maddi vasıtaları, oldukça alışılmadık bir şekilde sağlanmıştı: 622'de Kilise nakit ve sikkeye çevrilen kutsal kapları verdi. İmparator Küçük Asya'da ordularının eğitimini şahsen üstlendi ve Mesih'in insan eliyle yapılmamış mucizevi bir ikonasını yanına alarak sefere çıktı. Onun riskli planı kuzeyden imparatorluğun bizatihi kendisine saldırarak Persleri şaşırtmaktı. İlk başarı Pers kanadından bir misilleme hamlesine sebep oldu: 626'da Avar, Slav ve Perslerin ortak bir saldırısı o sırada büyük ölçüde savunmasız olan Konstantinopolis'i almaya yönelikti. Kuşatmanın Heraklius'u seferinden vazgeçireceği varsayılıyordu, fakat imparator bazı birlikler gönderdi ve ordusunun ekseriyetini harekete geçirmedi. Başşehir neredeyse beklenmedik

bir şekilde kurtuldu: O zamankilere göre bu ancak ilahi yardımla mümkündü. Şehir kapılarına Meryem tasvirleri bağlanmış, surlarda Mesih'in bir sureti tören alayı halinde taşınmıştı; şahitler Meryem'in Slav gemilerini şiddetli bir fırtınada yok ettiğini gördüklerini kaydediyor. Bizans şiirinin en meşhurlarından biri Meryem'i general ve kendi şehri Konstantinopolis'in savunucusu şeklinde överek onun bu olaydaki yardımını onurlandırmak üzere kaleme alınmıştı.

Pers cephesinde, Heraklius'un Pers yüksek komutası arasında anlaşmazlığı kışkırtmasına yol açan Bizans başarısı daha bariz hale geldi. Savaş ve diplomasinin birleşimi meyve verdi: Seferin başlamasından altı yıl kadar sonra 628'de Persler barış istedi ve Mauricius zamanında 591'de uzlaşılmış olan sınırları kabul etti. İmparator o andan itibaren kabul ettiği unvandan anlaşılabileceği gibi muzafferdi: Romalıların Mesih'e sadık *basileus*u (imparatoru). Zafer, 630'da Heraklius Gerçek Haç'ı Kudüs'e geri getirip yirmi yıldan fazla süren savaşı bitirdiğinde nihayetlendi.

Fakat bunun yanıltıcı olduğu ortaya çıkacaktı. Aynı yıl Muhammed'in müminler cemaati, onun, İslâmi tarih hesabının hicretle (kaçış ya da göçle) başladığını belirleyen 622 yılında kovulmuş olduğu memleketi Mekke'yi ele geçirdi. Muhammed 632'de öldü ve takipçileri onun kendilerine Allah'tan getirmiş olduğu İslâm dinini tüm insanlığa aktarmak şeklindeki esas mesajını aldı. Önce mesajı Arabistan'daki kabilelere başarılı bir şekilde kabul ettirdiler, sonra da 634'te Bizans Filistin ve Suriye'sine saldırıya giriştiler. Bizans orduları Suriye'de direndi ama 636'da Yarmuk'taki esaslı yenilgiden sonra vilayet kaybedildi. 638'de Kudüs düşmanlar tarafından geri alındı. Sonra savaş bir taraftan Mısır'a, diğer taraftan İran'a yayıldı: 639'da Tizpon, 642'de İskenderiye düştü ve Araplar kuzeydoğuya ilerleyip Ermenistan'ı da ele geçirdi. Kafkasların ötesine nüfuz etmeleri, daha önce Perslere karşı Heraklius'a yardım etmiş olan Türk konfederasyonunun bir parçası ve Karadeniz'in doğusunda ve Kafkasların kuzeyindeki bölgeye yerleşmiş Türki bir halk olan Hazarlar tarafından engellendi.

On yıldan az bir sürede Heraklius'un geri aldığı yerler yitirilmiş olup bunun değiştirilemez olduğu ortaya çıkmıştı. Müslüman lider Ömer'in 644 yılında Mekke limanına Mısır tahılı ithal etmesi önemli bir sembolik ayrıntıdır. Mısır tahılı Bizans İmparatorluğu'nun Osmanlı Türkleri tarafından fethedildiği 1453 yılı sonrasına kadar bir daha Konstantinopolis'e gönderilmeyecekti.

İslâmın başarısı Bizans ve İran'ı şaşkınlığa düşürmüş gibidir. Sınır koruma ve nezaretini sırasıyla kendi müttefikleri olan Gassanilere ve Lakhmidlere devretmiş oldukları için onların Arabistan'da olup bitenlere karşı ilgisi sınırlıydı. İran devlet olarak 16. yüzyıla kadar tekrar ortaya çıkmazken, en zengin ve en verimli bölgeler dahil, topraklarının üçte ikisini kaybeden Bizans hayatta kaldı.

Heraklius 641'de öldü ve hayatının son on yılında yalnızca İslâmın ilerleyişi nedeniyle ömür boyu çalışmasının mahvolmasına değil, kişisel hayatı ve dinsel siyaseti sonucunda popülerliğinin de boşa gittiğine şahit olmak zorunda kaldı. Yeğeni Martina ile ikinci evliliğinin rezillik olduğu kanıtlandı. Kalkedon'un sebep olduğu ayrılığı düzeltme hedefi başarısızlığa uğradı. Bu defa Konstantinopolis Patriği Sergios ve Papa Honorius'un 630'lardaki öğretilerinden seçilen formül, Mesih'teki iki doğaya rağmen, tek irade ya da tek *energeia* (gerçekleştirme/etkinleştirme faaliyeti) idi. Buna *Monothelitism* adı verilip, 638'de imparator tarafından benimsendi ve daha önceki dogmatik çözüm teşebbüsleri gibi, ilk başta Ermenistan ve Suriye'deki bazı başarılara rağmen birliği sağlayamadı. Aslında bu, takip eden on yıllarda daha başka çatışmaların bir nedeni olacaktı. Heraklius'un ölümünden sonra akraba evliliğinin neticeleri şiddetle ortaya çıktı. İkinci karısı elbette kendi çocuklarını kayırıyordu ama imparatorun ilk evliliğinden olan çocuklardan biriyle eş-hükümdarlık teşebbüsü onun ölümüyle sona erdi ve imparatoriçenin gözden düşüp sürgün edilmesiyle sonuçlandı; bunun yerine Heraklius'un küçük torunu II. Konstans 641'de tahta çıktı.

640'tan 650'lerin ortasına kadar geri kalan Bizans toprakları üzerindeki Arap baskısı kesintisiz bir biçimde devam etti: Ana-

dolu'ya akınlar, Kuzey Afrika'ya doğru yavaş bir genişleme, ayrıca belki de o zamana kadar en azından deniz egemenliğinden yararlanmış olan Bizans için en tehlikelisi, bir Arap filosunun inşa edilmesi ve Rodos, Kos, Kıbrıs ve Girit'e yapılan ilk deniz saldırıları oldu. 655'te "Zâtüssavârî Muharebesi"nde imparatorun komutası altındaki Bizans filosu Likya [Muğla] kıyısı açıklarında ezici bir yenilgi tattı. Bizans'a bir soluklanma fırsatının verilmesi ancak bundan sonra, 656'dan 661'e kadar halifelik için yapılan ilk İslâmi iç savaşın (fitne) patlak vermesi nedeniyle oldu. Muhammed'in kuzeni ve damadı olan Halife Ali'nin öldürülmesi Emevi hanedanının ilk hükümdarı, Şam'ı başşehir yapan ve zorlu bir hasım olduğunu kanıtlayan Muaviye'nin halifelik yolunu açtı. İslâmın önlenemez gidişatı dünyayı temelden iki kısma bölmesinde yatmaktadır: gerçek dinin hakim olduğu İslâm Evi ile geriye kalan Savaş Evi (dârü'l-harb). İkincisi, gerçek imanı kabule zorlamak amacıyla kutsal savaş (cihat; yani mücadele) sürecinde saldırılmak üzere vardı; İslâmın faaliyet alanı ancak o zaman tekmil olacaktı.

İmparatorluk içerisinde birlik/istikrar arayışı devam etti. *Monothelitizm* hâlâ resmî dogmaydı ve 648'de II. Konstans'tan daha fazla destek aldı, fakat buna muhalefet çoğunlukla Batılı teologlar arasından yükseldi. Bunlardan sesi en çok çıkanı olan Maksimos 649'de *Monothelitizm*'in sapkınlık ilan edildiği bir ruhani meclisin toplandığı Roma'da Papa I. Martin ile güç birliği yaptı. Konstans, Martin ve Maksimos'u Ravenna'daki eksarha tutuklattı. Konstantinopolis'e getirilip ihanetle yargılandılar, sonra da Karadeniz'e sürüldüler; Maksimos ayrıca kötürüm de edildi. Önce Maksimos, sonra Martin sürgünde öldü; daha sonra hakiki inanç için ölmüş günah çıkarıcılar olarak her ikisine de hürmet edildi. Bu vaka izleyen yüzyıllarda dramatik boyutlara ulaşacak bir gelişmenin, Roma Kilisesi ile imparatorluk arasındaki yabancılaşmanın vurgulanmasını sağlar. Bizans'ın çabaları öncelikle Doğu'ya odaklanırken, batı kısımlara hâkimiyet önemli ölçüde zayıflamıştı. Ravenna eksarhının rolü hâlâ mühimdi ama Lombardların istilaları tersine çevrilememişti. 7. yüzyılın ilk on yıllarında Lombardlarla Bizans arasında bazı

barış antlaşmaları imzalanmasına (Doğu ve Batı'da Jüstinyenci ekümenik imparatorluğun sonunun *fiilî olarak* kabul edilmesi) ve Lombard kralı Adaloald'ın Kalkedon Ortodoksluğuna geçmesine rağmen yüzyılın ortalarında Lombard kontrolündeki devletler Bizans topraklarını İtalya'nın iki tarafındaki, Batı'da Napoli'den Roma'ya, Doğu'da Ravenna'dan Venedik lagününe kadar olan iki bölgeyi birleştiren ince bir koridora indirmişti.

662'de II. Konstans dedesinin giriştiği ama başarısız olduğu şeyi başardı: İtalya'ya gitti, Roma'da Papa'dan biat aldı, Lombard dükü Benevento ile barış antlaşması imzaladı, ertesi yıl da maiyetini Sicilya'daki Siraküza'da topladı. Doğu Akdeniz kaderine mahkûm göründüğünden imparatorun kuvvetlerini Batı'da telafi etmeyi seçmesi şaşırtıcı değildir; hem Sicilya hem de karşıdaki Kuzey Afrika sahili hâlâ oldukça emniyetliydi. Konstans İtalya'da ve ötesinde çoğunlukla mali politikaları nedeniyle hiç sevilmez oldu; 668'de öldürüldü ve yerine oğlu IV. Konstantin geçti.

Muaviye Konstantinopolis'i almayı hedeflediğinden 670'lerde Konstantin'in yüzleşmek zorunda olduğu politik durum çok çetindi. Marmara Denizi'ndeki Kyzikos [Erdek] yarımadasında ordunun kışı geçirebileceği ve ilkbaharda şehre devamlı saldı-

John Skylitzes'in *Synopsis of Histories*'inden düşmanlara karşı Rum ateşi kullanan bir Bizans gemisini betimleyen 12. yüzyıldan kalma bir minyatür. (Madrid Milli Kütüphanesi fol. 34v [bottom], = image 0078 [http://bibliotecadigitalhispanica.bne.es:80/webclient/DeliveryManager?application=DIGITOOL-3&owner=resourcediscovery&custom_att_2=simple_viewer&pid=1754254].)

rı ve ablukalar yapabileceği bir Arap üssü kuruldu, ancak Konstantin'in babasını öldüren isyanı bastırmak için gitmiş olduğu Batı'dan dönmesi Arapların çekilmesini sağladı. Ertesi yıllarda karadan ve denizden ortak bir saldırıyla zirveye ulaşan daha başka akınlar da yaptılar. Saldırılar ancak Bizanslıların gizli bir silahı olan Rum Ateşi yardımıyla püskürtülebildi. Bariz nedenlerden dolayı Bizans metinleri Rum Ateşi'nin nasıl yapıldığı ya da atıldığı konusunda suskundur ama bunun suyla söndürülemeyen yanıcı bir sıvı olduğu söylenebilir. Muhtemelen başka bileşenlerin yanı sıra petrol ve naftadan ibaretti ve ısıtılıp özel aygıtlarla, belki basınçlı bir pompanın ucundaki bronz bir tüpten düşman gemilerine fırlatılıyordu. Arapların püskürtülen deniz seferi, Kuzey Suriye'deki başarılı Bizans karşı saldırısıyla birlikte 678'de Muaviye'ye otuz yıllık bir barış antlaşması imzalattı. İslâmın ezici gücünün ilk kez ciddi şekilde engellenmesi demek olan bu olay, halifenin saygınlığına zarar verdi ve sonunda 682'den 692'ye kadar süren bir başka iç savaş dönemine yol açtı.

Doğudan gelen düşman bastırılsa dahi imparatorluğun kuzey sınırında bir başka düşman belirdi. Tuna civarındaki politik vaziyet 7. yüzyılın ikinci yarısında kargaşa içindeydi. Avarların 626'da Konstantinopolis'i almaktaki başarısızlığı kontrol ettikleri halklar üzerindeki hâkimiyetlerini zayıflatmıştı. Bunlardan biri olan Türki Bulgarlar 680'de Hazarların baskısı altında batıya doğru kaçıp Tuna ağzı yakınlarına yurt kurdu. Onlara karşı gönderilen birleşik Bizans kara ve deniz gücü mağlup oldu ve Bulgarlar aynen Avarların yapmış olduğu gibi bölgede yaşayan Slavlara boyun eğdirerek şimdi Bulgar Karadeniz kıyısı olan yere yerleşti. Bizans o sırada bir antlaşmayla yerleşimi tanımaktan başka bir şey yapamazdı.

Konstantin'in yerine oğlu II. Jüstinyen 685'te, *fitne* hâlâ ortalığı kasıp kavururken Abdülmelik'in halife olduğu yıl, geçti. Jüstinyen'in ilk hamlesi istilacı Hazarlara karşı Hıristiyan halklara yardım etmek üzere Kafkaslara bir ordu göndermekti. Bu güç gösterisi ve Suriye'de bir başka saldırı korkusu halifenin bu defa oldukça sert koşullarla bir başka barış antlaşması istemesine yol açtı: Çok büyük bir haracın üstüne, Kıbrıs, Ermenistan

II. Jüstinyen'in *solidus*u (ilk saltanatı 685-695). Önü Mesih'in büstünü, tersi haç tutan İmparator ile Latince "Mesih'in hizmetkârı" ibaresini gösteriyor. (© Dumbarton Oaks, Bizans Koleksiyonu, Washington D.C.)

ve İberya'da ortak egemenlik hususunda anlaşıldı. Böylece Jüstinyen Balkanlara dönmekte özgürdü. 688'de Yunanistan'daki *Sklaviniai*ye karşı sefere çıkıp birçok esir aldı ve onları asker olarak Bitinya'ya yerleştirdi.

692'de ikinci Arap iç savaşı bitti, Abdülmelik galip geldi. İlk yıllarda savaş propaganda ve semboller üzerinden yapılsa da, Müslümanlar için Bizans'ı fethetme planlarına yeniden başlamak tabiiydi. Abdülmelik, üzerinde "Allah'tan başka İlah yoktur ve Muhammed Allah'ın elçisidir" ibaresi, *şahadet*, yani iman bildirisi olan sikkeler çıkaran ilk İslâm hükümdarıydı. Bizans-

Halife Abdülmelik'in altın dinarları. Soldaki, 694/695'te çıkarılan ve kılıcını kavrayarak duran halifeyi gösteriyor; sağdaki, 696/697'de çıkarılan, yalnızca *kelime-i şahadet*i gösterir. (© Trustees of the British Museum.)

lılara haraç ödemek için kullanılan bu sikkelerin Konstantinopolis'te pek kabul görmediği aşikârdır. Belki de buna cevap olarak Jüstinyen 692'de yeni tasvirleri olan sikkeler çıkardı: ön yüz ilk kez Mesih'in büstünü gösterirken, tersinde imparatorun portresiyle "Mesih'in Hizmetkârı" ibaresi vardı. 634 civarında Abdülmelik buna kendisini kılıcını kavramış halde gösteren özgün bir sikke çıkararak cevap vermiş görünüyor. Yüzyılın bitimine doğru halife sikkelerde tam bir reform yaptı; bundan sonra İslâmi sikkelerde herhangi bir suret değil, sadece *şahadet* ve Kuran *sure*leri olacaktı.

Bizans-İslâm mücadelesinin dinî yönü diğer birtakım olaylarda da belirgindir. 680-681'de Jüstinyen'in babası *Monotheletizm*'i mahkûm eden ekümenik bir konsey toplamıştı. On sene sonra 692'de Jüstinyen daha önceki iki konseyin yapmayı başaramadığı dinî kanunları derleyip yasalaştıracak bir başka konsey topladı. *Quinisextum* (beşinci-altıncı) adı verilen bu konseyde bir araya getirilen kanunlar çeşitli mevzulara değiniyordu ama bazı önemli temalar ortaya çıktı: Sapkın olarak kabul edilenlerin dışlanması yoluyla uygulamada birlik, putperestlik olarak görülen âdetlerin tespit edilip baskılanması ve İslâmi fetihlerle yerinden edilmiş ya da artık İslâmın kontrolü altında yaşayan Hıristiyan cemaatlerinin papaz ihtiyacı. Buna ek olarak dinî tasvirlerle ilgili kanunlar vardı (Mesih mecazen kuzu olarak değil, insan biçiminde betimlenecek, yerlerde boyanmış haç tasvirleri olmayacaktı). Eski ve Yeni Roma piskoposluklarının eşit ayrıcalıklarını ve ikincisinin artık hepsi İslâm hâkimiyeti altında olan üç doğu patrikliğinin başında konumlandırılmasını onaylayan daha önceki kanunlar teyit edildi (bu kanunun Roma tarafından kabul edilmediğini söylemek gereksizdir). Neticede bu, manevi düşmanlık ikliminde anlamlı olan, doğru inanç ve uygulama yoluyla ilahi teveccühün sağlanması çabası olarak görülmelidir. Aynı sırada (691-692'de) Abdülmelik Kudüs'te resimsiz İslâmi tarzda Kuran'dan pasajlarla, en göze çarpanı, Teslis'teki Hıristiyan inancının kısa ve öz reddi olarak görülen 112. *sure* (O, Allah birdir, sameddir. O, doğurmamış ve doğmamıştır) ile süslü Kubbet üs-Sahra'yı inşa etti.

Zamanında II. Jüstinyen birçok bakımdan başarılı bir imparator gibi görünmüştür, yine de 695'te zorla devrilmiş, sakatlanmış (dilinin ve burnunun kesilmesi ona *Rhinotmetos*, yani kesik burunlu lakabını kazandırmış) ve Karadeniz'e sürülmüştü. Darbenin aristokrat, senatör desteği vardı ve yeni imparator General Leontios bu toplumsal gruptan geliyordu. Bu gelişme istikrarsız bir dönemi beraberinde getirmişti: Afrika'daki Araplara karşı, Kartaca'nın aynı yıl onların eline düştüğü deniz seferinin yenilgisi sonucunda Leontios yerini 698'de çabucak bahriye subayı II. Tiberius'a bıraktı. Gözden düşmüş olan II. Jüstinyen, Bulgarların yardımıyla 705'te, aristokrat karşıtı tasfiyelerin belirsizlik ve şiddet ortamına katkı yaptığı ikinci saltanatını başlatarak iktidara döndü. Bizans orduları ve bahriyesi bu dönemde, 711'de Jüstinyen'e karşı, onun indirilip idam edildiği bir başka darbeye yol açan yenilgilere uğradı. Bulgar müttefikleri, onun ölümünün öcünü almak için imparatorluğa saldırarak 715'te kendilerine gayet uygun şartlar sağlayan bir antlaşma imzalanana kadar, Trakya'da yıkıma neden oldu.

Aslında 711'den 717'ye kadarki dönem, vilayet ordularının, ancak Senato İmparator III. Teodosius'u istifaya ikna ettikten sonra bir komutan olan Leo'nun kendisini kansız bir şekilde başkentte kabul ettirmeyi başardığı zaman biten sürekli isyanları karşısında, art arda üç imparatora tanıklık etti.

Kısıtlı kaynaklarla en iyisini gerçekleştirmek

7. yüzyıl Bizans İmparatorluğu için bazıları zaten başlamış ama dönem içinde daha fazla göze çarpan önemli değişiklikler dönemiydi. Ancak bunların çoğu yeni politik olayların sonucuydu. Kaynaklar, daha doğrusu bunların eksikliği ve yönetimi önemli bir konuydu. Her şeyden evvel imparatorluk yeni bir demografik gerçeklikle baş etmek durumundaydı. Dönem boyunca nüfus birkaç veba dalgasının darbesini yemişti. Tam can kaybını hesaplamak imkânsız da olsa bu, muhtemelen toplam nüfusun yüzde 20'sini aşmıştı. Normalde modern öncesi halklar böyle felaketlerden demografik olarak birkaç nesil sonra dü-

zelme eğilimine sahiptir, fakat herhangi bir olumlu eğilim İslâmi fetihlerin neden olduğu hem önemli toprak kayıpları (Mısır, Filistin, Suriye, sonra da Kuzey Afrika), hem de Anadolu sınırının bazı yerlerinde sürekli Arap akınlarından rahatsız olan halkın yer değiştirmesi (böylece normal evlenme ve çoğalma modellerinin bozulması) gibi büyük çalkantılarda yok olmuş gibidir. Bu kayıplar, özellikle tarım üretiminde neden olduğu insan gücü eksikliği ve azalan vergi tabanı birçok yönden mühimdi. Yeni olmasa da, nüfusu azalmış ya da hassas olan yerlere belli etnik gruplardan büyük ölçekli nüfus transferi politikası 7. yüzyıl sonundan 9. yüzyıla kadar çok sık uygulandı ve bu transferler kesinlikle bu problemlere bir cevaptı.

Devlet, tasarrufundaki azalmakta olan kaynaklara uyum sağlamak zorundaydı. II. Konstans Araplara karşı bir filo inşa edilmesine fon sağlamak amacıyla daha önce olduğu gibi toprağa değil, insan gücüne dayanan bir vergi sistemi (kelle vergisi) oturtmaya girişti. İmparator bu sistemi İslâm dünyasına yeni getirilmiş benzer bir sistemden uyarlamış görünüyor. Tüm yüzyıl boyunca Bizans savunmadaydı; devletin en büyük harcaması ve önceliği orduydu. Orduya gönüllü asker alımı Roma dünyasının önemli bir bileşeni asla değildi, devlet askerlerine nakdi ve aynî ödeme yapmak zorunda olduğu için devletin ana kaygısı hem sistemi güvenceye almak, hem de devlet finansmanı üzerindeki yükü giderek hafifletmek olmalıydı. II. Konstantin zamanında, Muaviye'nin yeni oluşturulan donanmasının tehlikelerine karşı çıkabilecek bir savaş filosu teşkilatlandırılması bakımından bu yönde bazı adımlar atılmış görünüyor. Filoya verilen ad olan *Karabisianoi* devletin kaynakları yeniden örgütleme mücadelesinde bir yenilik teşkil ediyordu. Bölgesel orduların teşkilatı da değişim geçiriyordu. İslâmi fetihler sonucunda doğunun sahra orduları imparatorluk topraklarından geriye kalan yere, yani Anadolu'ya çekildi. *Anatolikon* (Doğulu) ve *Armeniakon* (Ermenistanlı) son Roma ordu komutanlıklarının adları olmakla beraber bunların yapısını yansıtır. 680'lerde Trakya'nın büyük kısmı Bulgar kontrolüne girince o bölgenin imparatorluk orduları Küçük Asya'nın batısına getirildi ve

Thrakesion adı verildi. Son olarak II. Jüstinyen'in makamdaki ilk döneminde *Opsikion* (Latince *obsequium*, itaat) diye adlandırılan seçkin, hareketli yeni bir ordu oluşturuldu; başkente yakın Bitinya'da konuşlandırıldı ve başlıca imparatorluk ordusu haline geldi. Bütün bu büyük ordulara *strategiai* (general komutanlığı) denildi ve imparatorun seçip tayin ettiği generaller (*strategoi*) tarafından yönetildi. Aynı şekilde orduların yiyecek ve silah tedariki bu ilk aşamada imparatorluğun her yerine konuşlanmış bir depolar (*apothekai*) ve subaylar (*kommerkiarioi*) sistemiyle Konstantinopolis'ten yönetildi; *kommerkiarioi*, aynî olarak ödenen vergiler ya da devletin zorunlu satın alması yoluyla ürün toplayıp dağıtıyordu. *Strategiai* Anadolu'nun her yerine stratejik sebeplerle en iyi olmasa bile tedariklerini daha olanaklı kılan bir plana göre yayılmıştı. Meydan muharebelerinden kaçınılacak, onun yerine çabalar yerelleştirilmiş müdafaaya, bir kale zinciriyle İslâm ordularını Anadolu'dan uzak tutmaya odaklanacaktı. Bu mütevazı bir stratejiydi ama işe yaradı.

Kuşatma altında bir toplum

İmparatorluğun bu yaşam mücadelesi sırasında ordunun toplumda özellikle önemli bir kurum, kuvvetli ve büyüyen bir güç olduğu açıktır. II. Jüstinyen'in 687'de Papa'ya gönderdiği imparatorluğun yukarıda bahsedilen *Anatolikon, Opsikion, Thrakesion, Armeniakon, Karabisianoi* filosu ve İtalya, Afrika ve Sardinya ordularının tümünün komutanlarının imzasıyla temsil edildiği bir mektupta bu çok açıktır. Sonuç etkileyicidir ve imparatorla kaynaklarda sıklıkla Tanrı'nın koruduğu ya da Tanrı'nın sevdiği söylenen ordularının birliğini gösterir. Senato aristokrasisine karşı Fokas ve II. Jüstinyen'in başlattığı saldırganlık, ordularla özdeşleşen (Fokas) ve bunları savunan (Jüstinyen) bu hükümdarlara ve bunların çoğunlukla mütevazı kökenli olan komutanlarının simgelediği yeni seçkinlere bağlanabilir.

II. Jüstinyen'in muamelesi bir bakıma senato aristokrasisinin son çaresini temsil etmekteydi. Bu, İslâmın fetihleriyle kesin darbe almış bir toplumsal gruptu; bazıları bölgede kalıp yeni

rejimde barınmanın ve yaşamanın bir yolunu bulmuş olsa da, birçok aristokrat mülklerini doğunun yeni efendilerine kaptırmıştı. İslâmın ilk yüzyılında cihat Müslümanların esas ve tek kabul edilebilir faaliyetiydi; fethedilen yerler ne tahrip edilecek, ne de mülkiyeti Müslümanlara devredilecekti. Fethedilen halk toprağı işlemeyi sürdürecek ve vergilerini fatihlere ödeyecekti. Örneğin fetih sonrası Mısır'da toprak sahipliği örüntülerinin çoğu 8. yüzyıla kadar aynı kaldı; ancak Suriye ve Filistin'de daha Pers işgali sırasında seçkinler önemli ölçüde mülklerinden edilmişti. Muhtemelen bazıları imparatorluk topraklarına gelmiş ve yavaş yavaş yönetimde ve askeriyede önemli mevkiler elde etmişti. Önemli mevkilere uygun bir başka elit girişi, kayıtlarımızın ülkeleri 740'larda Araplar tarafından büyük ölçüde işgal edildikten sonra çok sayıda aristokratın Bizans'a göçtüğünü kaydettiği Ermenistan'dan gelmişti.

Senato aristokrasisi gücünü ortaya koyma mücadelesi vermişti, ancak onu idame ettiren yapılar aşındığı ve giderek yok olduğu için bu birçok yönden kaybedilmiş bir mücadeleydi. Konstantinopolis senatosu imparatorluğun sonuna kadar var olmayı sürdürecekti ama bileşimi değişiyordu: Yeni seçkinler servet ve statülerini saray ya da askeriyedeki memuriyete borçluydu.

Kaynaklarımızın kıtlığı 7. yüzyılda bu tür değişikliklere dair kanıtların epey zayıf olduğunu gösterir. Oysa birkaç eğilim açık şekilde fark edilir. Birincisi, Konstantinopolis'teki sarayın etrafında ve imparatorun yakın çevresinde, vilayetlere, önemli kent merkezlerine ve bunları kontrol eden toprak sahibi senato aristokratlarına siyasi ve ekonomik güç ağları sayesinde belli bir derecede kontrol ve yerel yetki veren daha ademimerkeziyetçi bir örgütlenmenin aleyhine artan bir güç birikimi vardı. Bu seçkinlerin yaşadığı ve çevre kırsalındaki mülklerini yönettiği kent merkezleri İslâmi fetihlerin ardından kesin biçimde daraldığı için belki de bu gerekliliğin bir neticesiydi. Birçok şehir yok olmuştu; ya terk edilmiş, ya da görünüş, biçim ve işlevleri çarpıcı bir biçimde değişmişti. Ayrıca devlet azalan varlıklarına daha iyi nezaret ve kontrol sağlamak için kaynakların kontrolünü tedricen yerelden imparatorluk merkezine taşımıştı.

Açık, kamusal alanlar, sütunlu caddeler, tiyatro ve hamamlar artık kuşatma altındaki bir topluma uygun değildi. Tahkim edilmiş, daha ufak kasabalar olan *kastra*, yani surlarla korunan ve olumsuz koşullar altında çok daha küçük nüfusları barındırabilen askerî ve dinî idare merkezleri yavaş yavaş norm haline geldi. Kalan topraklarda nüfus daha az yoğundu. Bütün bunlar ne kronolojik, ne de coğrafi bakımdan homojen bir süreç olduğu halde (örneğin Balkanlar Anadolu'dan çok önce etkilenmişti), imparatorluk topraklarının çoğu için büyük ölçüde doğruydu. Bu yeni ve çok daha mütevazı kasabalarda seçkinler de çoğunlukla yeni (piskopos ve komutanlar) olup, bakışları anıtsal kamu binalarına yönelik değildi. Fakat anıtsızlaşma, önceden inanıldığı gibi sadece gerilemeyi değil, daha çok kullanımdaki yeni bir yönelimi, örneğin kent merkezlerinin daha fazla ticaret ve imalat işlevlerine doğru değişimini simgeler. Eski seçkinler için geleneksel güç mevzilerinde yapacak az şey vardı; devlet şimdi çok daha kârlı zenginlik ve güç fırsatları sağlıyordu, böylece Roma İmparatorluğu'nun kalan son vilayet seçkinleri tedricen ya sarayda çalışmak için başkente taşındı ya da askerî veya dinî yönetime girmenin bir yolunu buldu. Bu sonuncu göçün dikkate değer bir yönü 680'ler ile 730'lar arasında birkaç papanın doğudan, çoğunlukla da Suriye'den seçilmiş olmasıdır. Roma'da önemli sayıda doğulu keşiş onaylanmış olup 668 yılında Kilikya'dan Tarsuslu biri, Teodor, Papa tarafından Canterbury Başpiskoposluğu'na getirildi. Doğuluların Konstantinopolis'e göçü daha az göze çarpıyordu.

Bütün bunlardan Konstantinopolis'in bu dönemde daha da müstesna bir şehir haline geldiği anlaşılıyor. Tekrarlayan veba salgınlarına rağmen oldukça kalabalık, Hıristiyanlığın kesinlikle en büyüğü olan bir şehir, imparatorluğun ve maiyetin, ayrıca patrikliğin ve ruhbanın makamı olarak kaldı. Hâlâ kendine yetemiyordu, o yüzden de imparatorun saltanatını tehlikeye düşürebilen yiyecek isyanlarını önlemekten başka bir nedeni olmasa bile, şehre erzak getirilmesi mühim bir işti. Mısır'ın kaybından sonra Konstantinopolis'e tahıl sağlayabilecek yegâne bölgeler Sicilya ve Afrika olup, II. Konstantin'in işleyen bir

devlet zoruyla tahıl satın alma ve nakliye sistemi yerleştirmek istediği yerlerdi; sonradan daha genel mali görevler almak üzere genişletilen *kommerkiarioi* ve *apothekai*nin ilk odak noktası buydu. Konstantinopolis tahılını alacaktı ama artık içinde konuşlanmış ordu birlikleri hariç, bedava olmak şöyle dursun, devlet tarafından artık sübvanse edilmeyecekti.

Genel olarak 7. yüzyılda Bizans İmparatorluğu ekonomisi gerileyen durumuna adapte olmaya çalışma emareleri gösteriyordu. 616'da kısa ömürlü de olsa *hexagram* adı verilen yeni bir gümüş sikke çıkarıldı; maaşlar bununla, yani altın sikke kurunun neredeyse yarısıyla ödenecekti. Dönemin sikke yığınlarında olmayışının gösterdiği üzere, günlük kullanım için en fazla tedavülde olan bakır sikkenin değerinin sürekli azaltılması (ağırlığı on iki gramdan bir yüzyıldan daha kısa bir sürede üç gramın az üzerine gerilemişti) ve daha az dolaşımda olması manidardır. Artık giderek yalnızca Konstantinopolis'te basılan altın paranın değeri bile biraz düşürülmüştü. 650 yılından sonraki dönemi konu alan, çetrefilli bir metin olan ve Anadolu ortamındaki kırsal hayatı yansıtan *Çiftçi Yasası*'nda, nakit ödeme nadiren kayıt altına alınmış olup marjinal bir rol oynar. Bazı tarihçiler 7. yüzyılda ekonominin ve vergi sisteminin tamamen para dışı hale getirildiğini belirtse de, durum böyle olmasa gerektir. İmparatorluğun mevcudiyetinin güçlü olduğu yerlerde, her şeyden önce Konstantinopolis'te ve 660'lar Sicilya'sında parasal ekonomi hâlâ faaldi. Aynı şekilde, muhtemelen önemli bir kısmı aynî ödeme olsa da imparatorluğun vergi sistemi hâlâ işliyordu.

Felaketle baş etmek

Bu dönemin çarpıcı siyasi olayları bunları yaşayanları şaşkına çevirmiş olmalıdır. Bunları yorumlamak için sıklıkla eskatolojik bir tarih anlayışına başvurmuşlar, bu da bunların anlamlandırılmasına yardım etmiş, karşılığında bunlarla beslenmiştir. Önce Pers istilaları, Hıristiyan halkların katledilmesi, Mesih'in Gerçek Haçı'nın kaçırılması, sonra da İslâmi fetihler ve

sürekli hayatta kalma mücadelesi, bütün bunlar zamanın sonunun işareti olarak görülmüş olmalıdır. Birkaç metnin ve benzerinin doğruladığı gibi, çağdaşlar bunları kesinlikle bu şekilde anlamıştır.

Heraklius'un 615'te çıkarttığı gümüş sikke, daha 6. yüzyıl sonlarında ordunun savaş naralarından birisi olan "Tanrı, Romalılara yardım et" ibaresini taşıyordu. Aslında Heraklius'un Perslere karşı uzun seferleri ve bunların bitimi olan Gerçek Haç'ın Kudüs'e muzaffer dönüşü birçok kaynakta Tanrı'nın düşmanlarına karşı adil bir savaş şeklinde sunulmuş olup, bunun imparatorun aktarmak istediği mesaj olduğu açıktır. Haçın bu dönemde yaygın şekilde kullanılması (örneğin II. Konstans'ın 642 yılındaki I. Konstantin'e gönderme yapan Yunanca *en touto nika* ibareli sikkesi), Heraklius'un seferlerinde mucizevi Kamuliana tasvirini kullanması, ayrıca Bakire'nin 626'da Konstantinopolis'i kurtarmasına yapılan vurgu, hepsi de imparatorluğun kaderiyle tanrısallık arasındaki bağlantıya işaret eder. Peş peşe üç imparatorun, Mauricius, Fokas ve Heraklius'un güçlü ve çok tanınmış kutsal bir adam olan Sykeonlu (Batı Anadolu'da ufak bir kasaba [Beypazarı]) Teodor'a yanaşıp danışması, kehanet ve dua aldığı gerçeği de aynı şekilde etkileyicidir. Bir imparatorun daha hayatta iken aziz olarak tanınan birisiyle ilişkisi doğaüstü desteğin öneminin altını çizer.

Heraklius'un Pers savaşları sırasında bunun zamanın sonundaki nihai savaş olmasını bekleyen (çoğu azizlerin yaşam öyküsü şeklinde) birçok ses vardı. O nedenle Heraklius'un zaferi imparatorun kurtarıcı rolünde olduğu bu kozmik senaryoda önemli bir hadise şeklinde sunulmuştu. Bu dönemde (İsrail krallarını kastetmekte kullanılan kelime olduğu için) bariz şekilde Eski Ahit'i ima eden bir terim olan *basileus* unvanının benimsenmesi, ayrıca Heraklius'un Davud ile ilişkilendirilmesi en çok zamanın (632'ye kadarki) hadiselerini nazım şeklinde yorumlayan Konstantinopolis'teki Ayasofya'nın diyakozu Pisidyalı George'un epik şiirlerindekinden bariz olan bu yorumun vurgulanmasına hizmet etmişti. Pers seferlerinin muzaffer imparatoru hem Klasik, hem de İncil'e dair göndermelerle üs-

tünlükçü bir tarzda kutlanır: Heraklius hem Herakles ile Perseus'a hem de Nuh ile Musa'ya benzetilmiştir. Bu muhteşem an Davud'un hayatını ve zaferini betimleyen ve bu döneme tarihlenen (şimdi Metropolitan Müzesi ile Kıbrıs arasında paylaşılmış olan) zarif, klasikleşmiş dokuzlu bir gümüş tabak setinde de yakalanmıştı. Bu örneklerde hem geçmişin hem de zamanın Hıristiyan kahramanlarını kutlayan yeni ve tamamen Hıristiyan bir sanatın güveni yansıtılır.

Fakat sonradan anladığımıza göre bu güven yersizdi. 630'lar manzaraya İslâmın patlayışını getirmiş ve Tanrı'nın Romalılara hediyesi olarak algılanan zaferler tersine dönmüştü. Beklendiği gibi reaksiyon teolojik bakımdan gösterilmiş ve birkaç şekil almıştı. İmparatorluğun *Monothelitizm*'i onaylamasında ve 630'lardan itibaren buna karşı olanlara eziyet etmesinde görüldüğü gibi birlik, daha doğrusu inanç birliği arayışı vardı. Heraklius'un 632'de beyan edilen, Afrika'daki Yahudilere zorla din değiştirtmesi İslâmi fetihlerden önce gerçekleşmiş olsa da aynı birlik arayışına işaret eder. 680, özellikle de 692 konseyi doğru inanç ve davranış vurgularıyla ilahi teveccühün yeniden kazanılması ve zaferlere tekrar layık olunması çabası şeklinde anlaşılır. Unvanları ve ritüelleri kullanışı sayesinde imparatorluk merasimi hükümdarın kendisiyle, yetkisinin tanrısal kaynağı arasındaki bağlantıyı vurguluyordu. *Basileus* tabirinin kullanılması, imparatorun taç giyme töreninin (ilk kez 641'de) Ayasofya'ya alınması, II. Justinyen'in sikkelerin üstünde Mesih tasvirini kullanması ve imparatorun Mesih'in hizmetçisi şeklinde tayin edilmesi aynı şeyi gösterir.

Çağın olaylarının eskatolojik şekilde anlaşılması en açık ifadesini 7. yüzyıl sonunda Süryanice yazılan ve hemen Yunancaya çevrilen çok popüler bir metinde bulmuştu: *The apocalypse of Pseudo-Methodios* [*Sahte-Methodius'un kıyameti*]. Bir 4. yüzyıl şehidi kişiliğine bürünen anonim yazar insanlığın Adem'den Arap istilalarına kadar olan hikâyesini anlatır. Metne göre Araplar hem Roma hem de Pers imparatorluğunu fethedecektir ama yazarın getirdiği nihai mesaj umuttur: Bizans imparatoru ayağa kalkacak ve kendileri fethedilene kadar önünden tüye-

cek olan Arapları mağlup edecektir. Romalıların imparatorluğu galip gelecek ve imparatorluk sonsuza dek devam edecektir.

Fakat hayat devam ediyordu ve özellikle artık İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyan halklar için bu, barınmanın yolunu bulmak anlamına geliyordu. Sina Dağı'ndaki Azize Katerina manastırı bu sürecin karakteristik bir örneğidir. Burası sözümona Muhammed tarafından kendilerine yollanan ve hakiki olup olmadığı önemsiz bir koruma mektubu sayesinde işgalden kurtulmuştu; önemli olan bunun böyle kabul edilmesiydi. (Belgenin 6. yüzyıldaki bir kopyası, hakikiliğine daima güvenildiğini kanıtlayacak şekilde bugün hâlâ mevcuttur). Sinaili keşişler vergiden muaftı ve diğer Hıristiyan merkezleriyle bağlar önceki kadar güçlü olmasa da manastır 7. yüzyılda ve sonrasında önemli bir kültürel varlık sergilemişti. Bu bakımdan en önemli kişi manastıra 7. yüzyılın ikinci yarısında katılmış Kıbrıslı bir keşiş olan Sinaili Anastasius idi. Onun birçok çalışması içinde, bireyler ya da gruplar tarafından ona sorulmuş gerçek sorulara verilen yanıtlar gibi görünen çoğu kısa 103 metinlik bir derleme olan *Questions and Answers*'ı [*Sorular ve Cevaplar*] belirtmekte yarar var. Metinler önemli inanç ve uygulama sorunlarını ele alır ama çağın gerçeklerini ve endişelerini de ortaya koyar: Kişi kaçarak vebadan kurtulabilir mi? (ancak veba Tanrı tarafından ceza olarak gönderilmeyip doğal nedenlerin sonucuysa); çölde açsan ya da tutsaksan deve eti yemek yanlış mıdır? (Mesih'in emirlerine uyuyorsan Mahşer Günü'nde bu karşına çıkmaz); bütün hükümdarları Tanrı mı tayin etmiştir? (değersiz hükümdarları değil); esirken Araplarla yatan kadınlar hakkında ne düşünülmeli? (bu cebir altında olursa daha az günahtır); Araplar tarafından Hıristiyanlara yapılan bütün kötülükler Tanrı'nın iradesiyle mi olur? (kesinlikle hayır!).

Çatışmaya odaklanan bu türden teatilerin dışında barışçıl olan diğerleri de vardı. Halife I. Velid zamanında (705-715) Şam'daki Aziz John Kilisesi yıkılmış, yerine dünyadaki en eski Müslüman ibadethanelerinden biri olan Emevi Camii inşa edilmişti. Bunun cephesini süsleyen mozaiklerin yapılması için II.

Jüstinyen'in çok sayıda altın *tesserae* (cam parçaları) ve kalifiye usta göndermesi oldukça dikkate değer. Bunun bir antlaşmada kabul edilen haracın bir parçası olup olmadığı bilinmiyor ama ne olursa olsun iki devlet birbiriyle sürekli harp halinde olduğu halde, harbin düşmanın sanatsal başarılarının takdir edilmesinin önüne geçmediği açıktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hayatta Kalmaktan Yeniden Doğuşa (717-867)

Bir kez daha asker kökenli bir imparator, Suriye'de İsauria-lı ebeveynlerden doğmuş olan Leo imparatorluğu kurtarmaya çağırıldı. 713'te *Anatolikon*'un *strategos*u yapılmış ve taht iddiasında *Armeniakon*'un *strategos*u Artabasdos ile müttefik olmuştu. 717'de Arapların, halifenin kardeşi Maslama'nın yönettiği şehri ele geçirme seferiyle karşı karşıya kaldığında Konstantinopolis'te zor tutunmuştu. Şehri Trakya tarafından bir kara gücü kuşatmış, Marmara Denizi'nde ise bir filo belirmişti. Beklentilerin tersine Bizanslılar kazandı. Arap gemilerini tahrip etmek için Rum ateşi kullanılmış, Bulgarlar Trakya'daki kara ordusunun gerisine saldırmaya teşvik edilmiş ama en önemlisi Bizanslılar Arap ordusunun erzakını engelleyebilmişti ve 717/718'in sert kışıyla birlikte bu açlığın, sonra da safları kırıp geçiren salgın hastalığın baş göstermesine yol açmıştı. Bu, Arapların son Konstantinopolis kuşatması ve topyekûn Arap istilası projesine büyük bir darbeydi. Akdeniz'in diğer tarafında, Kuzey Afrika'dan geçtikten sonra İspanya'yı fetheden İslâm devi 732'de Poitiers yakınlarındaki muharebede bir Frenk aristokratı ve Şarlman'ın dedesi olan (Martel, yani "Çekiç" lakaplı) Charles tarafından durduruldu. Bu iki Hıristiyan zaferi İslâmi yayılmanın sınırlarını belirledi, politikasını yeniden yapı-

landırdı ve gelecek yüzyıllar boyunca Akdeniz dünyasının statüsünü sabitledi.

O anki tehlike savuşturulmuş olabilirdi ama Bizans kritik durumdaydı. III. Leo buna yönelik birkaç tedbir aldı. 720'lerin ortasında, II. Konstans zamanındaki gibi nüfus sayımı yaparak ve kelle vergisi koyarak daha fazla gelir toplanması için bir başka teşebbüste bulunuldu. Ancak bu defa Kilise vakıfları muaf tutulmadı. Belki birkaç piskopos şikâyet etmişti ama Papa Konstantinopolis'in talep ettiği ödemeleri yapmamış görünüyordu. Kanıt az ve kesin olmasa bile görünen o ki Leo Papa'yı değiştirmeye, hatta öldürtmeye çalışmış ama bu defa Konstantinopolis'in kolu yeterince uzun değilmiş. Sicilya ve Calabria gelirleri Bizans hükümeti tarafından toplanıyor, muhtemelen 730'ların başında Sicilya'daki Arap akınlarına karşı başarıyla istihdam edilen filonun ödeneği için kullanılıyordu. Roma Kilisesi'nin itaatsizliği (Dalmaçya'dan Yunanistan dahil güneye kadar uzanan) Doğu İlirya diyakozluğuna, Roma yetki alanından Konstantinopolis'e aktarılarak el konulmasıyla cezalandırıldı ki bu, Roma ile imparatorluk arasında takip eden yüzyıllarda birçok kez ortaya çıkacak olan özellikle çetrefilli bir ihtilaf konusudur.

Bizans hedeflerine karşı Arap akınları devam etti: 725'te İkonion [Konya] düşmüş, Nicaea, Caesarea ve Kıbrıs'a saldırılmış ya da kuşatılmıştı. Leo ve oğlu Konstantin 740'ta birlikte sefere çıktılar ve Orta Anadolu'da [Afyon yakınlarındaki] Akroinon'da Arapları, Bizans yenilgileriyle dolu on yıllardan sonra hem stratejik hem de sembolik nedenlerden dolayı önemli olan mühim bir yenilgiye uğrattılar. 741'de Leo ölünce halefi neredeyse belliydi ama Artabasdos Konstantin'e meydan okudu. Ardından gelen çatışmada önemli komutanların sadakati zayıflamıştı ama sonunda Konstantin galip geldi.

740'lar kapanırken bağlantısız da olsa birkaç hadise Avrupa ve Ortadoğu'da yeni dinamikler doğurdu. 743'ten itibaren Mısır'da veba baş gösterdi ve kısa zamanda doğuya ve batıya yayıldı: Suriye, Irak ve Tunus'u 744/745'te, Sicilya, Calabria ve Roma'yı 745/746'da vuran hastalık oradan doğuya, Yunanistan

üzerinden Konstantinopolis'e yayıldı ve 747/748'de şehir halkını perişan etti. On yılın sonuna kadar hastalık Ermenistan'a yayılıp, oradan Suriye, Mezopotamya ve Irak'a döndü. Bu 14. yüzyıla kadarki son salgın olacaktı ama veba felaketle bitecekti: (Basra, Şam, Roma ve Konstantinopolis gibi) önemli şehirler büyük acı çekmişti. Aynı anda İslâm dünyasında iktidardaki Emevi hanedanına karşı bir ayaklanma sürüyordu; bu, 750 yılında onların devrilişi ve yeni bir hanedanın, soylarının Muhammed'in amcalarından biri olan Ali Abbas'tan geldiğini iddia eden ve başkentlerini Akdeniz'den uzaklaştırıp Bağdat'a getiren Abbasilerin kuruluşuyla sona erdi.

İtalya'da Lombardların Bizans mülklerini gaspı 751'de eksarh makamı olan Ravenna'yı ele geçirdiklerinde ciddi bir dönemece girdi. Araplarla olan doğu sınırı en ciddi tehlikeyi teşkil ettiği ve asker yığınağı gerektirdiği için dinamik bir Bizans tepkisi olmadı. Bizans donanmasının koruduğu kıyı bölgeleri (Venedik, Dalmaçya) hâlâ emniyetteydi ama Roma Kilisesi tehdit altında ve savunmasız kalmıştı. Aynı yıl Papa II. Stephanus devleti 5. yüzyıldan beri yönetmiş olan Merovenj hanedanının yerine devleti son birkaç nesildir fiilen yöneten aristokratik bir klan olan (Charles Martel'in ailesine denildiği gibi) Karolenjlerin geçtiği görülen Frenk krallığındaki rejim değişikliğini onayladı. Karolenj kral Pepin'in 754 ve 756'daki iki seferi Lombardlar tarafından ele geçirilen eski Bizans topraklarını kurtardı, fakat bu toprakları imparatorluğa değil, Aziz Petrus piskoposluğuna verdi. Lombardlarla ne diplomasi, ne de ittifak verimli oldu ve 774'te Pepin'in oğlu ve varisi, Büyük lakaplı Charles (eski Fransızcada Charlemagne [Şarlman]) Lombard krallığını fethetti ve Lombard tacını kendine aldı. Bir nesilden az bir sürede kuzey İtalya'daki Bizans varlığı ortadan kalkmış, Frenk müttefiklerinin desteğindeki Roma Kilisesi bariz şekilde galip çıkmıştı.

Doğu ve kuzey sınırlarında V. Konstantin daha başka başarılara da ulaştı. Abbasilerle çatışmalar 750'ler ve 760'lar boyunca, ama açık bir kazanan olmadan sürdü. Netice, iki devlet arasında yavaş yavaş güney Anadolu'daki Seleukeia'dan [Manavgat] Ka-

radeniz'in güney kıyısındaki Trebizond'a [Trabzon] kadar insansız bir alan oluşmasıydı: Issız ve her iki tarafın akınlarına hedef olan burası tampon işlevi görmüş olup az çok dinamik bir sınırı belirtir. Balkanlar'daki Bulgar devletinin ciddi tehdidine bazıları muzaffer olan birkaç seferle karşı çıkıldı. Yunanistan'a yerleşmiş olan Slavlar meselesinin üstesinden imparatorluk yönetimini (ve vergileri) dayatma amaçlı baskınlarla ve bölgelerin demografisini değiştirme ve bunları kültürel bakımdan Bizanslı olan unsurla yeniden tanıştırma maksatlı büyük çapta nüfus transferleriyle gelindi. Tümü V. Konstantin zamanında, 740'lardan 770'lere kadar bir nesil içerisinde gerçekleşen Miafizit Suriyelilerin ve Ermenilerin doğu sınırına ve sık sık Balkanlar'dan Anadolu'ya kadar Bulgar ve Slav akınlarına uğrayan nüfussuzlaşmış Trakya bölgesine doğru hareketleri oldu.

İlk iki İsaurialı hükümdar imparatorluğun aşağı doğru gidişini mütevazı bir biçimde tersine çevirmekte başarılıydı. Yine de çoğu Bizans kaynaklarında nefret ve alay konusu edilirler. Bunun sebebi, en iyi bilinen (ve yanlış sunulan) Bizans anlaşmazlıklarından biri olan ikonoklazmda (yani ikonların kırılmasında), kutsal kişileri tasvir eden suretlerin kullanımı ve değeriyle ilgili çatışmada yatar. Karmaşık ve ihtilaflı olan bu tarihsel konuda tartışılmaz dört tarih vardır: İkonoklazmı resmen dayatan 754 tarihli Hiereia [Fenerbahçe] konseyi, bunu 787'de tersine çeviren Nicaea'daki yedinci ekümenik konsey, 815'te ikonoklazmı ve Ortodoksluğun zaferini geri getiren Ayasofya konseyi ve ikonaya olan hürmetin 843'te nihai olarak iade edilmesi. Hâlâ hararetle tartışılan şey ikonoklazmın gerçekten ne zaman başladığı, daha doğrusu ikona yanlılarının (tümü 800'den sonra yazılmış olan) sonraki anlatımlarının belirttiği gibi III. Leo'nun bunun başlamasından gerçekten sorumlu olup olmadığıdır. İlk dönem için deliller yüzeysel olarak bakıldığında açıktır ama birçok tarihçi bunun 843'ten sonra belirli bir gündeme uydurmak için metinleri değiştirmekten utanmayan muazzam bir yeniden tarihyazımını temsil ettiği iddiasındadır.

720'lerde bazı Anadolu piskoposları dinî tasvirlerin kullanılmasına itiraz ediyor ve zaman zaman bunları kiliselerinden kal-

dırıyordu. Konstantinopolis Patriği II. Germanus konuyu diplomatik şekilde çözmeyi denedi. 730 yılında önemli bir baskıya tepki gösterdiğini belirten son derece alışılmamış bir hareketle istifa etti: İkona yanlısı kaynaklar bunun İmparator III. Leo'nun ikonoklazmı benimsemesi demek olduğunu belirtiyor; ancak bu, imparatorun Kilise mülklerinin muafiyetine karşı mali politikalarına bir tepki de olabilir. Papalığın III. Leo'ya karşı yukarıda özetlenen güçlü tepkisi de aynı şekilde imparatorluğun tasvir karşıtı politikasına cevap olarak görülür. Kaynaklar Leo'nun ikonoklazmı için birçok neden gösterir: İmparatorun 727'de Santorini adasındaki (Tanrı'nın gazabı olarak görülen) dehşet verici yanardağ patlamasına tepkisi, onun Doğu'dan geldiği ve tasvir kullanımına karşı olan Yahudi ve Müslümanlardan etkilendiği gerçeği; bu Leo'nun, Araplar zafer kazanırken imparatorluğun neredeyse bir yüzyıldır mağlubiyete uğramasının nedenini araştırmasının özetidir. Canlı tasvirlerine hürmet edilmesini yasaklayan ikinci emrin ihlali olarak yorumlanabile-

Konstantinopolis'teki Aya İrini'nin apsisi. Kilise 740'larda V. Konstantin tarafından yeniden inşa ettirilmişti; tek dekor bu büyük anıtsal haçtır. (Fotoğraf: Kostis Smyrlis.)

ceği için tasvirlere edilen ibadet neden olarak seçilmişti. Kısacası Bizanslılar putperestliğe düşmüş olmaktan dolayı cezalandırılmaktaydı. Leo'nun aldığı bildirilen tedbirlerden bazıları şunlardır: Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayının Halki kapısındaki büyük bir Mesih tasvirinin kaldırılması ve Roma Kilisesi'ne (imparatorluğun her yerindeki kiliselere diye varsayabiliriz) 731'de Roma'da Hıristiyan pratiğinin bu şekilde kurcalanmasını kınayan ve dolayısıyla muhalif bir sinoda yol açan tasvirlerin kaldırılması emrinin gönderilmesi. Bu eylemleri kaydeden kaynakların çoğu çok daha sonra yazılmış ve değiştirilmiş olsa bile hepsinin sırf uydurma olması muhtemel değildir.

Leo'nun ikonoklast konumuna karşı çıkılabilir ama oğlu V. Konstantin için durum böyle değildir. O, tasvirleri mahkûm eden teolojik risaleler yazmış ve 754'te tasvirlere hürmet etmeyi uzun zamandır suçlanan sapıklıklara eşit ilan eden çokkatılımlı bir konsey toplamıştı; sinodun imana ilişkin ifadeleri eski kilise yazarlarının eserlerinden uzunca pasajların seçilmesiyle derlenen bir metin (*patristic florilegia*) ile desteklenmişti. 760'lar Konstantin'in *strategoi*si tarafından manastırlara ve mülklerine karşı da yapılan tasfiyeler ve idamlara şahit oldu; ikona yanlıları bunların çoğunlukla alay edilen ve mevcut alışkanlıklarını terk edip evlenmeye zorlanan keşiş ve rahibelere karşı yapıldığını belirtiler. Yine gerçekleri daha sonraki ikona yanlısı propagandadan ayırmak zordur, fakat imparatorun manastır karşıtı bir tarafgirlik içinde olmadığı görünüyordu: Bazı manastır önderleri imparator hazretlerine muhalefetten kovuşturulurken, kendilerini tarımsal üretimden, böylece devletin iki hayati alanı olan vergiden ve askerî hizmetten uzaklaştıran bireyler olarak keşişleri eleştirmek için başka nedenler de vardı.

Konstantin 775'te öldüğünde imparatorluk yüz yıldır ilk kez toprak olarak küçülmüş ama istikrarlı bir durumdaydı. Oğlu IV. Leo'nun tahta çıkışı sorunsuz oldu ancak saltanatı ancak beş yıl sürdü. Halefi VI. Konstantin dokuz yaşında bir çocuktu, o yüzden bir Atina yerlisi olan annesi İrini onun yanında hükümdarlık etti. İrini diplomasiye yatırım yaptı (örneğin Kons-

tantin ile Şarlman'ın kızlarından biri arasında 781'de kabul edilen evlilik birliğine önayak oldu) ve imparatorluk iktidarını ele geçirmesi engellenmiş olan hadım memurları tercih etti. Ertesi yıllarda onun hadım generallerinden biri Yunanistan'daki Slavlar üzerindeki Bizans otoritesini Peloponez'e kadar pekiştirdi. 780'lerin sonu ve 790'lar Anadolu'daki asıl Bizans topraklarında Araplara karşı bir dizi ciddi yenilgi getirdiği için bu başarı kısa ömürlü ve sınırlı oldu. Bizans, İtalya'nın güneyindeki kendi mülklerine çok yakın olan Lombard Benevento dükalığına karşı Frenk istilasını şüpheyle karşıladığından Roma ve Batı ile ilişkiler gergindi.

İrini'nin dinî tasvirlere yönelik politikası onu öne çıkardı. Önce kendi adayını (rahip olmayan bilgili bir aristokratı, Tarasios'u) patrikliğe seçtirdi, sonra Papa ile ilişki kurdu (Roma Kilisesi bu dönem boyunca sağlam bir şekilde ikonoklazm karşıtı olarak kalmıştı) ve 786'da bir ekümenik konsey için çağrı yaptı. İkonoklast piskoposların ve ordunun bir kısmının muhalefetine rağmen konsey ertesi yıl Nicaea'da yapıldı. Toplanan piskoposlar ikonoklastlara kurucu babaların kınamalarını içeren daha da uzun deliller sundu. Bir ikonalar teolojisi özetlendi ve o zamandan beri bu, Ortodoksluğun belirgin bir parçası olageldi: Aksi iddiaların tersine bir tasvire hürmet etmek (ama asla ibadet etmemek) gerçek nesneye itibar etmek değil, sayesinde betimlediği aslına itibar etmek anlamına geliyordu.

Yaşı geldiğinde VI. Konstantin annesini iktidardan uzaklaştırdı. 790'da başlayan tek başına saltanatı, özellikle de 792'deki Bulgarlara karşı felaketli seferi başarısızdı. Bir dizi hadise oğlunun tahttan indirilip sakatlanmasına, böylece iktidarının ebediyen engellemesine zemin hazırlayınca, İrini 797'ye kadar yavaş yavaş iktidarı paylaşmak üzere geri geldi. Bu, imparatorun kişisel hayatıyla bağlantılıydı: İki etkili baş keşiş olan Teodor ve amcası Plato'nun önderlik ettiği manastır çevrelerinin büyük tepkisine neden olarak ilk karısından skandal bir biçimde ayrılmış ve bir başkasıyla evlenmişti. Konstantin'in onları zorbalıkla susturma çabaları zayıf askerî varlığıyla birlikte rejim değişikliğini kolaylaştırdı. 797'den 802'ye kadar İrini tek başına hüküm sürdü,

İrini'nin tek başına saltanatını (797-802) –imparatoriçeyi dikkat çekici bir şekilde sikkenin her iki tarafında da gösteren– bir *solidus*. (© Dumbarton Oaks, Bizans Koleksiyonu, Washington D.C.)

ki bu bir imparatoriçenin anne ya da eş olarak değil, erkek akrabalarından bağımsız şekilde tahtı ilk kez işgal edişiydi. Konumunu imparatorluğun hem içinde (Konstantinopolis halkına vergi indirimleri bağışlayarak ve hediyeler dağıtarak, ayrıca Teodor'u kentin en eski manastırlarından biri olan Studios'un yönetimine davet ederek) hem de dışında (şimdi de Şarlman'ın kendisine evlilik teklifi vardı) pekiştirme çabalarına rağmen oldukça korunmasız kalmıştı. 800 yılının Noel günü Papa III. Leo Şarlman'a Roma İmparatoru tacını verdiğinde sembolik bir darbe gelmişti. Bizanslılar tarafından bu bir borcun ödenmesi olarak algılandı: Leo Roma'daki rakip taraflardan kaçmak için Charles'ın sarayına sığınmıştı; Charles, taç töreninden kısa bir süre önce onun yerine dönmesine yardım etmişti. Bunun kendi bağışı olduğunu belirtecek bir şey olmadığı halde bir imparatoru taçlandırmakla yenilik getiren Papa'ya göre bu, yalnızca Karolenjler tarafından bir nesildir sunulmuş olan korumayı güvenceye almanın değil, onun Roma ve kaynakları üzerindeki hâkimiyetinin mutlaka zayıflamasıyla sonuçlanacak bir Bizans-Frenk ittifakı olasılığına çomak sokmanın da bir yoluydu. Frenk kaynakları Charles'ın tereddüt ve şaşkınlığını ama ayrıca Roma İmparatorluğu'nda tahtı bir kadın işgal ettiğine göre iktidar konumunun boş olarak görülebileceği gerçeğini de vurgular.

Şarlman'ın elçilerinin evlilik projesini tartışmak üzere şehirde olduğu 802 yılında İrini'nin bir darbeyle devrilmesi tesadüf değildi. Yeni imparator I. Nikiforos *general logothete* (baş maliye vekili) olup, kısa saltanatını (802-811) imparatorluk yönetimindeki aşağıda tartışılacak kapsamlı birkaç reform belirler. Doğuda Araplar kazanmaya devam ediyordu. İtalya'da Karolenj iktidarı büyüyordu ve Venedik üzerindeki Bizans hâkimiyetini tehdit eder hale gelmişti; ancak bir Bizans filosunun gönderilmesi ve Venediklilerin dinamik direnişi şehrin Bizans'a bağlılığını güvenceye aldı. Fakat imparatorluğa önemli ve doğrudan tehlike yeni önderleri Krum (Han) yönetimindeki (802-814) Bulgarlardan geliyordu. Krum 807'den itibaren Bulgar topraklarını genişletmeyi amaçlamış ve Bizanslıları bir dizi yenilgiye uğratmıştı. Nikiforos 811'de ona karşı önemli bir sefere liderlik etti. Başkentleri Pliska karşısındaki ilk başarıya rağmen Bizanslılar pusuya düşürüldü: İmparator ve kurmayı öldürüldü, varisi Stavrakios ağır yaralandı. Krum'un imparatorun başını kestirdiği ve kafatasını törensel içki kupası yaptığı söylenir. Stavrakios felç halde bırakılmış olup, ona olan destek azalmaktaydı; Bulgarlara karşı yenilgiden birkaç ay sonra üvey kardeşi I. Mihail Rhangabe Senato ve ordu tarafından imparator ilan edildi. Şarlman'ın on yıl sessizlikle karşılanan unvanının resmen kabul edilmesi bu kritik dönemde oldu: 812'de Bizans elçileri Charles'ı Aachen'da *basileus* olarak selamladı ve dünyanın 5. yüzyıldan beri görmediği ve de açıkça uygunsuz biçimde bir kez daha Doğu'da ve Batı'da iki Roma imparatoru oldu. Bu, giderek, Doğu İmparatorluğu'na kuzey ve batıdaki komşularınca Roma yerine Yunan denilmesine yol açtı.

Mihail'in saltanatı çok kısaydı: Krum'un oldukça uzlaştırıcı bir barış teklifini reddetti ve Bulgarlara karşı sefere hazırlandı; büyük bir kuvvet toplamış olmasına rağmen Bizans ordusu kesin bir yenilgiye uğradı ve Mihail 813'te *Anatolikon strategos*u olan dost ve meslektaşı V. Leo lehine tahttan çekildi. Leo köken olarak Ermeni'ydi ve Nikiforos zamanında başarılı bir askerî kariyeri olmuştu. 814'te Krum Han'ın Konstantinopolis'e saldırmayı planlarken ölmesi Bulgar tehdidini geçici ola-

rak sonlandırmıştı. İki sene ve bir Bizans zaferinden sonra imparatorluk, Krum'un varisi Omurtag ile otuz yıllık bir barış antlaşması imzaladı.

O sırada Leo, 815'teki bir kilise sinodu tarafından yine resmen benimsenmiş olan ikonoklazmı, doktrinsel içerikten neredeyse mahrum görünen ikinci bir aşamayı başlatacak şekilde geri getirmek istedi. Leo belki de III. Leo ve V. Konstantin'in askerî zaferlerine öykünüyordu, böylece ikona yanlısı imparatorlarla ilişkilenen mağlubiyetler lekesinden kaçınmayı umuyordu. Leo'nun oldukça olaysız saltanatı onu 820'de öldürten bir başka komutanın, Konstantinopolis'teki imparatorluk muhafız birliklerinden birinin başı olan II. Mihail'in başarılı kumpasıyla kısa sürdü. Bu da Bizans tarihindeki en başarılı ayaklanmalardan birine, Leo'nun öcünü almaya kalkan, Anadolu'da orta kademe bir subay olan "Slav" lakaplı Thomas'ın ayaklanmasına yol açtı. Daha sonra filolar da dahil, Anadolu ordularının çoğu ona katıldı ama 822'de Konstantinopolis'i ele geçirme teşebbüsü bir yıl kuşatma yapılmasına rağmen başarısız oldu. Filosu Rum Ateşi ile yok edildi, sonra da asi kuvvetler bir Bulgar ordusu tarafından kovalanıp dağıtıldı. Thomas'ın isyanı, Anadolu köylülerinin imparatorluk hükümetinin kendilerine dayattığı yüksek vergilere karşı koruyucu olarak onun yanında olduğunu belirten bazı modern tarihçiler tarafından mühim bir toplumsal unsura sahip olarak görülür ama bu görüş artık geçerli değildir.

II. Mihail 829'a dek saltanat sürecek, oğlu Teofilos 842 yılına kadar onun yerini dolduracaktı. 820'lerin ikinci yarısı ve 830'lar askerî bakımdan yine kötü dönemlerdi: 826/827'de Girit İspanyalı Arap korsanlar tarafından ele geçirildi. 827'den itibaren Afrika Aglebilerinin Sicilya'yı fethi başladı. Palermo 830'da, Messina 843'te düştü. Arap korsanlarının iki büyük Akdeniz adasındaki varlığı Ege, Tiren ve İyonya denizlerinin geniş kesimlerini emniyetsiz hale getirmişti. Doğu cephesinde Teofilos Anadolu'da kendisi sefere kalkıştı, fakat 831'de Kapadokya'da yenildi. Daha da önemlisi 838'de Araplar, sonradan şehit diye hürmet gören kırk iki subayı yakalayıp öldürerek *Anatoli-*

kon ordusunun karargâhı olan [Afyon Emirdağ yakınlarındaki] önemli Amorion şehrini ele geçirip yıktı. Son Emevi hükümdarı olan Kordoba'daki Endülüs emirine yapılan Abbasilere karşı yardım çağrıları, yirmi sene kadar önce Mihail ve Teofilos İtalya'nın Karolenj kralına Sicilya ve güney İtalya'daki Arap akınlarına karşı yardım istemek için mektup yolladığında olduğu gibi, nafileydi.

Teofilos'un 842'de ölümü üzerine, varisi III. Mihail daha bebek olduğu için vaziyet bir kez daha belirsizleşmişti. Şimdi Mihail'in annesi Teodora, iki biraderi Bardas ve Petronas ile beraber naip olarak hareket edecekti. Teodora bugüne kadar Ortodoks Kilisesi'nde ikona saygısını kalıcı şekilde geri getirmesiyle hatırlanır. Hadisenin bilindiği şekliyle Ortodoksluğun Zaferi 843'te kilise onayıyla mühürlendi ve ertesi yıl çıkarılan bir vesikayla, hakiki inanışı kısaca kilisenin kahramanlarını kutlayıp ona karşı çıkan sapıkları mahkûm etmek suretiyle düzenleyen Ortodoksluk *Sinodikon*u ile sabitlendi. 14. yüzyıl ortasına kadar çeşitli vesilelerle güncellenen belge bugün hâlâ Büyük Perhiz'in ilk Pazar'ı Ortodoks Kilisesi'nde okunuyor.

III. Mihail'in saltanatı sırasında imparatorluk daha güvenli hale gelmişti. 850'lerin başında Bizans, 855'te bastırılmış olsa da Araplara karşı bir Ermeni ayaklanmasını desteklemiş olup, bu Bizanslılarla Ermeniler arasındaki bağların vurgulanmasına yardım etmekte ve bu dönemde Bizans sarayında önemli mevkileri olan bazı Ermenilerin mevcudiyetinin anlaşılmasını kolaylaştırır; örneğin Teodora ve biraderleri Ermeni soyundan geliyorlardı. Aynı dönemde Anadolu'daki, o yüzyılda daha önce hoş görülmüş düalist bir mezhebin destekçileri olan Pavlusçular artık tehlikeli ve yıkıcı diye hedef alınıp zulüm görüyordu. Çok sayıda Pavlusçu silahlı milis olarak örgütlendi; Bizanslılarla çatışmalar oldu ama ağır kayıplara rağmen pek çok Pavlusçu gelecek on yıllarda son dayanakları olacak olan Bizans-Arap sınırı yakınlarındaki Tefrike'de bir kaleye çekildi.

Mihail 856 civarında reşit olunca iktidar katında bir değişiklik oldu: Teodora saraydan çıkarıldı ama kardeşleri güçlü olarak kaldı. 863'te Petronas'ın önderlik ettiği birleşik Anadolu or-

843'ten sonra çıkarılan Khludov Mezmurlar Kitabı'ndan ikonoklazm karşıtı görsel propaganda. Solda Mesih'in tasvirini badanalayan ikonoklastlar Mesih'in böğrünü parçalayan askerlere benzetilir. Sağda deli şeklinde betimlenen ikonoklast Dilbilgisi uzmanı Patrik İoannis'in üstüne basan Patrik Nikiforos havarilerin tedavi etme yeteneğini satın almak istemiş olan büyücü Simon Magus'u ezen Petrus'a benzetilmiş. (Devlet Tarih Müzesi, Moskova GIM 86795, fol68r ve 51v, 9. yüzyıl. Fotoğraflar © M. V. Shchepkina, Miniatiury Khludovski Psaltyri, Moskova, 1977.)

duları Paflagonya'da Arap işgalcileri ezici bir yenilgiye uğrattı. Artık imparatoru neredeyse kontrol eden Bardas, 858'de (I. Mihail'in hadım edilmiş oğlu) Patrik İgnatius'u indirip patriklik tahtına aristokrat soyundan kabiliyetli bir adamı, mesleğin dışından ve daha önceki Patrik Tarasios'un akrabası, imparatorluğun siyasi ve entelektüel yaşamına bir nesilden fazla egemen olacak çok bilgili bir adam olan Fotios'u getirdi. Aynı dönem, Fotios ve onun önemli geçmişinin tersine toplumsal olarak yükselmeyi dert eden birinin, ailesi birçok etnik nüfus transferlerinden birinde Balkanlar'a taşınmış, Ermeni soyundan ve köylü sınıfından genç bir adam olan Basil'in ortaya çıkışına da tanık olmuştu. Basil yakışıklı ve kurnazdı, atlarla arası iyiydi ve mükemmel bir güreşçiydi; III. Mihail'in gözüne girdi ve maiyetine alındı. Kısa zamanda Basil ve Mihail birbirinden ayrılmaz oldu ve Basil'e 862'de, imparator uykusunda en savunmasız

haldeyken, makamı elinde tutanı imparatorla potansiyel olarak tehlikeli bir yakınlık içine soktuğundan aslında hadımlara has bir mevki olan yüksek *parakoimomenos* (büyük mabeyinci) makamı verildi. İki adam arasındaki bu yakın ilişki Bizans tarihindeki en tuhaf düğümlerden birinin zemini oldu. Mihail, Basil'i kendi metresiyle evlendirdi (ama imparator onunla yatmaya devam etti), Mihail başka bir kadınla evlendi, Basil de Mihail'in kız kardeşini kendine sevgili yaptı.

Fotios'un, bütün ruhbanlık rütbelerinden bir haftada geçirildiği için kanuni olmayan tayini ve İgnatius'un kovulması sonuçsuz kalmadı. İgnatius Roma'ya müracaat etti, Papa I. Nikolas da Doğu İlirya'nın piskoposluğuna dönmesini talep eden, ayrıca Fotios'u suçlayan bir sinod topladı; caymayınca Nikolas onu aforoz etti, bu da birkaç yıl sonra Fotios'un Papa'nın bizzat kendisinin aforoz edildiğini bildirmesine yol açtı. 867'de Roma ve Konstantinopolis kiliseleri bir kez daha hizipleşme içindeydi.

Aynı sene devletin tepesinde de işler doruk noktasına varmıştı. Basil'in Mihail üzerinde güçlü bir hâkimiyeti vardı ama iktidarı imparatorun inayetine bağlıydı. 866'da Bardas'ın yerinden alınıp öldürülmesini sağladıktan sonra Basil, Mihail'in ondan uzaklaştığı varsayımından dolayı kendini tehdit altında hissetti, bu yüzden de onu 867'de öldürttü ve aşağı toplumsal kökenlere rağmen yetenek ve kurnazlığın hâlâ imparatorluk tahtını elde etmeye yetebilmesinin bir işareti olarak, tahtı sahiplendi.

İyileşme ve yeniden düzenleme

Yüzyıllık sarsıcı yenilgiler sonrasında 8. ve 9. yüzyıllar imparatorlukta nispi bir istikrar dönemi olup, önemli ve kapsamlı birkaç değişikliğin ve reformun temelini oluşturmuştu.

Vebanın 750 yılındaki son dalgası demografik bakımdan bir iyileşme döneminde vuku bulmuştu; nüfus seviyesinin toparlanması yaklaşık yüz yıl aldı. Artan nüfus, özellikle müteessir olmuş alanlara daha homojen bir yoğunluk sağlanması için taşınmıştı. Balkanlarda imparatorluk hâkimiyetinin yeniden ka-

bul ettirilmesi ve Anadolu'nun merkez bölgelerinde (çoğu akını kendine çeken tampon bölgenin bir sonucu olan) emniyetin artması tarımsal üretimin daha fazla ve daha istikrarlı gelir anlamına gelecek şekilde, çok daha düzenli olması demekti. Daha 760'larda, özellikle Antik Çağ sonu önemli şehir merkezlerinin İslâma teslim edilmesinin neticesinde kaynaklara ve ekonomik faaliyete odaklanmaktan fayda sağlanmış görünüp Konstantinopolis'te fark edilen daha pozitif bir ekonomik eğilimin belirtileri mevcuttu. V. Konstantin Konstantinopolis'te (626'daki Avar kuşatmasından beri yıkık olan Valens su kemeri de dahil) büyük ölçekli tamirler yaptı ve başşehrini Yunanistan'dan insan getirerek yeniden iskân etti. İrini, Teodosius limanı yakınında atölyeler ve bir saray inşa edilmesiyle ilgilendi. Daha önemlisi I. Nikiforos, İrini'nin halkın çıkarına olan ama yıkıcı mali politikalarının çoğunu tersine çevirmeyi amaçlayan (başlıca kaynağımız olan Teofanis'in eziyet dediği) birkaç tedbir aldı ve devlet gelirlerini artırdı. Muafiyetler büyük ölçüde kaldırıldı, vergilendirme çok daha genelleştirilmiş bir şekilde uygulandı, değeri yüksek ve verimli önemli toprak parçalarına el konuldu. Dahası Nikiforos deniz ticaretini desteklemiş ve Konstantinopolis'te üslenmiş bir tüccar ve gemi sahibi grubunun gelişmesini –zaman zaman zorlayıcı tedbirler ile– cesaretlendirmiş görünüyor.

660'lardan 800'e kadarki dönem, devletin az para (hem altın sikke, hem de daha ufak alışverişler için gereken bronz sikke) çıkartmasıyla nitelenmiş olsa da bu ekonominin tamamen para dışı olduğu anlamına gelmez. Başkent ve ordu paranın ortada olduğu iki önemli alandı. Örneğin ordu bahsinde kaynaklar, 800'lerin başında bazı orduların ücret gönderilerini soymayı beceren Bulgar ve Arapların, kaldırdıkları sikke sayısının on binleri bulduğu başarılı akınlarını ortaya koyar. 7. yüzyılda Arap ve Bulgar saldırılarından korunmayı başarmış olan devletin Jüstiyen'in Antik Çağ sonu imparatorluğundan çok farklı olduğu açıktır. Antik Çağ sonu imparatorluğundaki dağınık *polis*lerin yerini almış olan oldukça mütevazı vilayet şehirlerine kıyasla, bu artık çok büyük bir şehirden merkezî bir şekilde yönetilen çoğunlukla kırsal bir devletti.

Bizans'ın hayatta kalması iki ana faktörün neticesinde olmuştu: geriye kalan devleti merkezden yönetme çabaları merkezden yayılan başşehrin kaynaklarıyla birlikte korunması ve devletin istilaları kısalmış ama nispeten istikrarlı bir sınırda tutmasını, o konumdan da kaybedilen zemini yavaş yavaş geri kazanmasını sağlayan askerî aygıttaki değişiklikler. İslâmi fetihler öncesinde mevcut olmayan yeni sistem daha fazla kaynak malzemeye sahip olduğumuz 9. yüzyıl sonu ve 10. yüzyılda gayet güvenli ve istikrarlı görünüyor. Dönüşümü bu nedenle aradaki dönemde meydana gelmiş olup kronolojisi hâlâ hararetle tartışılan bir konudur. Bu gelişmeler tek bir imparatorun etraflıca çalışılmış planı olmaktan çok tedrici olduğu ve değişen durum ve ihtiyaçlara uyulmasını akla getirdiği için büyük resme bakıldığında kronoloji en önemli unsur olmayabilir.

İmparatorluk sınırlarının istikrarına yardım etmiş olan Anadolu'nun her yerine yayılan *Strategiai* sistemi, *strategoi*nin sürekli isyanlarının açıkça gösterdiği gibi imparatorluk makamı için potansiyel tehlikelerle de doluydu. Hayatta kalma mücadelesinde devlet çok az kişiye, önemli kaynakları kontrol eden ve coğrafi bakımdan başkentin kolay erişiminin uzağında olan beş büyük komutana (*Anatolikon, Opsikion, Armeniakon, Thrakesion* ve güney Anadolu'daki *Kibyrrhaiotai* bahriye komutanlığı) çok fazla güç vermişti. V. Konstantin bunu dengelemek için birkaç önlem aldı: *Opsikion* daha küçük birimlere bölünmüş olup, daha önemlisi Konstantin, başkent yakınına konuşlanmış, ücretini doğrudan sarayın ödediği, bu yüzden de imparatora sadık, yeni, profesyonel, seçkin bir ordu birliği olan *tagmata*yı getirdi. I. Nikiforos zamanında bunu başka değişiklikler izledi; birçoğu asker olarak, çok sayıda insan Anadolu'dan Balkanlar'daki yeni geri alınmış topraklara yerleştirildi. Bunlar topraklarını satmak zorunda olup, yerleştirildikleri yerlerde yeni topraklar, ayrıca mali ayrıcalıklar elde edecekti. Dokuzuncu asrın başında ordulara *strategiai* yerine *themata* denilmeye başlandı (sözcüğün tekili, Yunanca yer/yerleştirme anlamındaki *thema**). Elbette bu değişiklik yapı-

(*) *Thema*: Bizans İmparatorluğu'nda "idari bölge"yi ifade eden bir sözcüktür – e.n.

sal gelişmeler ile ilgili fikir verir: Artık her ordu yerleştirildiği belirli bir yerde çok daha kökleşmiş ve orasıyla özdeşleşmişti. Ayrıca askerler yerelden alınıyordu ve yerel toplumlar kendi donanımını karşılamaktan aciz olan askerlerin finanse edilmesinden sorumlu kılınarak bu sisteme bağlanmıştı. Vilayetlerdeki orduların maliyetlerinin bir kısmı artık yerleştikleri kırsal toplumlar tarafından finanse edildiğinden devlet için bu yararlıydı. Askerlere (örneğin profesyonel *tagmata*ya) nakit ödeme devam etse bile genelde devlet artık çok daha düşük bir mali yüke karşılık sabit sayıda donanımlı birliğe erişebilmekteydi. *Strategos* da yavaş yavaş yalnızca ordunun komutanı değil, artık mali bakımdan bağımsız ve başka şeylerin yanında seferdeyken orduların tedarikini sağlamaktan sorumlu bir *protonotarios* tarafından yönetilen ve kendi idaresine sahip olan *thema*nın valisi haline gelmişti.

Artış genel bir eğilimdi: En geç 687'de hepsi yerli yerinde olan *Anatolikon, Armeniakon, Thrakesion* ve *Opsikion* şeklindeki ilk dört askeri *strategiai* yanı sıra *Karabisianoi* filosundan çıkarak 8. ve 9. yüzyıllar yeni birkaçının ortaya çıkışını görmüştü. *Opsikion* 770'lerde üç *themata*ya ayrıldı; *Armeniakon* ikiye bölündü; 830'da *Thrakesion*'dan yeni bir Kapadokya *thema*sı oluşturuldu. Ayrıca imparatorluk topraklar üzerindeki kontrolünü genişlettikçe bunları bütünleştirmek için Hellas (7. yüzyılın sonunda orta Yunanistan ve Peloponez), batı Yunanistan'da bir ada olan Kefalonya (V. Konstantin zamanında Adriyatik ve Dalmaçya sahilini korumak için), 830'larda ise Makedonya, Selanik ve Herson'da (Karadeniz'deki Kırım'da) daha başka komutanlıklar kuruldu.

Genel bir askerileşme imparatorluğun varlığının tüm yönlerine hakim oldu ve onun toplumsal ve bir derecede kültürel değerlerini biçimlendirdi. 8. yüzyılın başında eski senato seçkinleri aşağı yukarı ortadan kalktığı, geriye kalanları iki sabit yapı olan saraya ve kiliseye katıldığı için toplumsal tabakalaşma bazı önemli değişiklikler geçirdi. Özellikle kilise, Justinyen zamanından beri muazzam mülkleri neredeyse tam vergi muafiyetiyle korunduğundan iktisadi bir kurum olarak çok da zayıflamamıştı. Bu kritik dönemde bazı imparatorlar, bilhassa III.

Leo, daha sonra da I. Nikiforos bu korunmuş statüyü dikkate almamayı tercih etti ve kilise mülklerini ya da bu mülklerde çalışan bağımlı köylüleri vergilendirdi. Askeriyede hâlâ aristokrat soyundan bazı komutanlar vardı, ancak çoğunluğu yeni adamlardı. *Strategoi*nin ve diğer bazı yüksek komutanların hem toplumsal hem de iktisadi statü olarak yavaş yavaş yükselmesi 9. yüzyıldan itibaren politik hayata egemen olacak yeni bir seçkin sınıfını, askerî aristokrasiyi yarattı. Makamlar kalıtsal olmamasına rağmen yavaş yavaş çoğunlukla komutanlarda aile isimlerinin ortaya çıkması soyun artmakta olan önemini gösterir. Bu dönemde bazı yüksek ruhban azalarının, özellikle de dünyevi bir uğraş sonucunda makama gelmiş olanların zengin, aristokrat geçmişten gelmeleri, Fotios gibi bazı vakalarda ise oluşmaya başlamış bulunan askerî aristokrasiyle yakın ilişkili olmaları da kayda değerdir. Eğer 7. yüzyıl taşrasına küçük toprak sahibi serbest köylülerin çoğalması ve büyük mülklerin azalması damga vurduysa, 8. yüzyıl sonu ve 9. yüzyılda askerî aristokrasinin yükselişiyle bu süreç tersine dönmeye başlamıştı.

İmparator ve rahip

8. yüzyılda iki baskın tema vardı: Bir tarafta İslâm ile kaçınılmaz ve uzun vadeli bir birlikte var olma stratejisinin değerlendirilip planlanması, diğer yanda neyin yanlış gittiğinin düşünülüp tespit edilmeye çalışılması; çünkü şurası açıktı ki, İslâmi fetihler ancak ilahi cezalandırmanın işareti şeklinde makul görülebilirdi. Bu düşünceye yanıt yukarıda gördüğümüz gibi hem uygulama ve yönetim seviyesinde ama hem de ideoloji ve maneviyat seviyesinde reform yapma dürtüsüydü.

741'de III. Leo ve V. Konstantin yeni bir yasa kitabı olan *Ekloga*'yı (seçmeler) yayımladı. Justinyen'in yaptığı toplu yasa tarihi yerine, modern basılı metninin 50 sayfasını kapsamak suretiyle yasaların en kullanışlı kısımlarını bir araya getirmeyi ve yargıçlar için erişilebilir kılmayı amaçlayan bu kitap tersini yaptı. Farklı vurguları vardı: Aile hukuku önemli bir konumu işgal etmekte olup (imparatorlar, örneğin, dul ve yetimlerin koruyu-

cusu olarak görünür) fakat cezalarda da "daha müşfik olmak için" idamdan sakatlamaya doğru bir değişim mevcuttu; azası kesilmiş bir kişi yaşayabilir ve pişman olabilirdi. *Ekloga*'nın önsözünde imparatorlar kozmik düzendeki rolleri olarak gördükleri şeyi açıklarlar: Tanrı tarafından onlara imparator makamı verilmiş olup sürülerini doğruluk yoluna doğru gütmek görevleriydi. On yıl önce III. Leo'nun Papa'ya "Ben imparator ve rahibim" şeklindeki unutulmayacak cümleyi yazdığı varsayılır ve dâhice olmasa da bu, Kilise ve Devlet'in temsil ettiği radikal biçimde farklı otorite kavramlarının açıklanmasına hizmet eder.

Bir tarafta savaşta galip, katı birisi olup iman konuları da dahil her alanda tam teslimiyet isteyerek devletin varlığının garantörü olan imparatorlar vardı. Diğer tarafta Tanrı'nın kutsal dünyasına laik otoritenin saldırısı olarak gördükleri şeye direnen önde gelen bazı Kilise figürleri vardı. Bu dönemde çatışma birkaç şekilde bitirildi. 8. yüzyılda, 780'lerdeki Tarasios'a kadar patrikler zayıf olup imparatorların iradesiyle atanıp indiriliyordu. Fakat Tarasios, Nikiforos ya da Fotios gibi çoğunlukla meslek dışından, entelektüel geçmişe sahip otorite iddiasında olan önemli patrikler dönemini açtı. Bu ortamda ikonoklazm imparatorluğun hamiliğinde başarısızlığa mahkûm bir sapıklık olarak sunulmuştu; neticesi patriklik için zafer ifade ediyordu. 787'de Nicaea konseyindeki, Şamlı Ioannis'e çok şey borçlu olan yüce bildirilere rağmen karmaşık ikona teolojisi, yani dinsel tasvir geleneği, teolojik ya da politik tartışmalarla kökü kazınamayacak kadar güçlüydü. İmparatorluğun 8. ve 9. yüzyıllarda geçirdiği genel dönüşüm bağlamında bakıldığında, bunlar da düzgün dönüşümler olmayıp çatışma ve taviz sonucunda olduğu için ikonoklazm bu bunalımlı çağın esas meşgalesi olmaktan çok karakteristik bir özelliği gibi görünür.

Kültürel diriliş

Tekrar durum değerlendirmesi konusu ele alınırsa, ikonoklazm husumetinin her iki tarafında kapsamlı antolojilerin üretilmesi şehirde kitabı bol kütüphanelerin varlığını akla getirir.

Tartışma için cephane sağlaması gibi bir işlevin yanı sıra, metinleri araştırma eylemi 10. yüzyılda meyve verecek bir dürtüyü tetiklemişti.

Dönemin bir başka uyaranı İslâm ile olan ilişkiden geliyordu. Daha 8. yüzyılda (Şamlı İoannis ve Hıristiyan Arap piskopos Teodor Ebu Kurra gibi) bazı Bizans yazarları Kuran'dan haberdardı ve ondan ciddi bir araştırma ruhuyla bahsetmekteydi. 9. yüzyılda muhtemelen Suriye'de Kuran'ın önemli bir kısmının Yunanca tercümesi çıkarıldı, bir süre sonra da, 860'ların sonunda Bizanslı Nikitas tarafından ilk Kuran reddiyesi yazıldı. Yeni dine olan mesafelerini ifade etmekte İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanların öne çıkması çarpıcıdır. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbasi Halifeliği'nde kültürel bir gelişim meydana gelmekteydi: Geniş bir kraliyet ve seçkin himayesi desteğinde Antik Yunan'dan yüzlerce felsefe, tıp ve fen çalışması Arapçaya çevrilmişti. İslâm hükümdarları belirli elyazmalarını isteyen elçiler gönderdiği ya da fırsat bulduklarında kütüphaneleri yağmaladığı için Bizanslıların bu sürecin farkında olduğundan kuşku yoktur. 9. yüzyılda Müslümanlar tarafından tercüme edilip benimsenen aynı metinlere Bizanslıların ilgisi de barizdir ve bu zamanlama tesadüf olamaz. Teofilos zamanında yaşayan Bizanslı bir bilgin, öğretmen, sonra da piskopos olan Matematikçi Leo figürü buna örnek teşkil eder. O bilime kuvvetli bir ilgi duyan ve olası Arap saldırılarını Konstantinopolis'teki saraya bildiren ateşli işaret sistemini icat ettiği söylenen bir adamdı. Az bir süre sonra Leo Konstantinopolis'in Magnaura Sarayı'ndaki felsefe, geometri, astronomi ve dilbilgisi öğretilen ve Bardas'ın desteklediği yükseköğrenim okulunda hocalık yapacaktı. Dönemin ikonoklast dilbilgisi uzmanı Patrik İoannis ve Fotios gibi önemli kişileri bu dirilişle bağlantılıdır. Fotios nasihat ve mektuplardan tefsir ve teolojik çalışmalara kadar çeşitli tarzlara yayılan muazzam bir külliyat bırakmıştı. Fakat kültürel dirilişe en iyi örnek teşkil eden metin belki de onun patrik olmadan önce okumuş olduğu hem dünyevi, hem de dinî 380 kadar metnin çoğu kısa özetlerinin bir derlemesi olan *Bibliotheca*'sıdır. Metinlerin bir-

çoğu Antik Yunan ve Roma kaynaklı olup bunların büyük bir kısmı artık mevcut değildir; ancak bunların Fotios tarafından okunmuş olması 9. yüzyıl Konstantinopolis'inin kütüphane ve özel koleksiyonlarında hâlâ var oldukları anlamına gelir. Metinlere olan bu yeni ilginin arka planında işleyen pratik bir durum vardı: 9. yüzyılın başında elyazmaları, güzel ama daha az pratik olan büyük harfli yazı yerine bağlaçlarla birleştirilen küçük harfler kullanılan elyazısıyla yazılmaya başlamıştı. Yeni yazı her parşömen kâğıdına daha hızlı ve daha fazla metin sığdırılabileceği anlamına geliyor, bu da daha fazla metin oluşturulması sonucunu veriyordu.

Misyonerlik

Hıristiyan olmayanların imparatorluk hamiliği altında dine döndürülmesi projesi Justinyen ve Teodora'nın Aşağı Nubya'ya [şimdiki Mısır ile Sudan arasındaki bölge] misyonerler gönderdiği 6. yüzyıldan sonra faal bir şekilde sürdürülmemişti. Ancak III. Mihail'in son on yılında ve Fotios'un patrikliği zamanında bu alanda bir faaliyet çılgınlığı vardı. Fotios zamanındaki patriklik makamının hırsı, entelektüel durumu ve dinamizmi bu gelişmede kesinlikle çok önemliydi ama Hıristiyan hükümdarlar olarak Bizanslıları etkilerini genişletmeye kışkırtan İslâm ile olan rekabet de aynı şekilde önemli bir rol oynamıştı. Bizans (örneğin Şarlman'ın Saksonlara yaptığı gibi) kılıçla din değiştirtmemiş, bunu daha çok kültürel bir süreç olarak görmüştü. Sahadaki kilit şahıs Selanikli, Slavca konuşan yüksek rütbeli bir subayın oğlu (manastırdaki adı Kiril olan) Konstantin idi. Bir tür dâhi çocuk olarak Konstantinopolis'e gelmiş ve Matematikçi Leo ile Fotios'un entelektüel çevresine dahil olmuştu. 860'ların başında Hazar ve Moravya saraylarında (başarısız bir şekilde) çalışmış tecrübeli bir misyonerdi. Slavcanın yazılabileceği ve Konstantin ile kardeşi Metodios tarafından İncil ve *Ekloga* da dahil birkaç ana metnin tercüme edilmesinde kullanılan bir alfabe icat etmişti; bu onun şerefine Kiril diye adlandırılan alfabenin yolunu açacaktı. Başarı Bulgaristan hükümda-

rı Boris'in, politik baskı sonucunda da olsa, Hıristiyanlığa geçtiği 864 civarında geldi: Onun (kabaca modern Almanya'ya karşılık gelen) Doğu Francia kralı Cermen Louis ile yakın temasta olduğu ve Hıristiyanlığa Roma yoluyla geçeceği öğrenilince Bizanslılar bunu hoş görmeyeceklerini göstermek için Bulgaristan sınırına yürüdü. Fotios Boris'i inançla tanıştırmak için ona uzun ve karmaşık bir metin gönderdi ama Boris hâlâ tamamen ikna olmuş ya da vaatte bulunmuş değildi; seçeneklerini açık tuttu ve Roma'dan inançla ilgili talimat istedi. Papa I. Nikolas Bulgar hükümdarının şimdi kayıp olan sorularını yanıtlayıp aynı şekilde uzun ama çok daha basit bir metin gönderdi, Boris de Roma seçeneğini tercih etmiş gibiydi: Bizans misyonerleri Fotios'un şiddetli tepkisine neden olarak kovuldu. Fotios Doğu patriklerine gönderdiği bir mektupta Roma'nın Bulgaristan'a karışmasını ayıpladı. Fakat *filioque*'nin ("ve oğuldan") benimsenmesi ile ilgili ve daha kalıcı etkisi olan itiraz Roma Kilisesi'nden geldi. Terim öğretiye ilk olarak Kutsal Ruh'un Baba'dan *ve* Oğul'dan meydana gelmesi işlevini açıklamak için Frenk teologları tarafından eklenmişti. Bizans Kilisesi, belki dogmatik neticelerinden çok, ilk iki ekümenik konseyde üzerinde anlaşılmış olan esas inanç ifadesini kurcalama küstahlığı yüzünden buna şiddetle karşı çıktı. Roma Kilisesi 9. yüzyılın başında *filioque*'yi benimsememiş olsa da, Bulgaristan'daki Frenk misyonerler tarafından kullanılmasını hoş görmüş gibidir.

Roma ve Konstantinopolis piskoposluklarının tehlikeli biçimde ayrılmakta olduğu açıktı. Fotios Ortodoksluğun misyonerlik ve dinamik müdahalelerle dış dünyaya yayılmasında başarılı olan ilk patrikti. Roma'nın giderek Evrensel Kilise üzerindeki üstün otoritesi şeklinde anlaşılabilecek olan saygınlık açısından üstün gelişi, Doğu patriklikleri İslâmi yönetim altında massedildikten sonra önemsizleştiği için uygulamada bunun kendi egemenliği anlamına geldiği bilinciyle güvende olan Konstantinopolis tarafından tercih edilen Pentarşiye dayalı konsey yapısının karşısına çıkarılmıştı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Genişleme ve İhtişam (867-1056)

I. Basil Bizans tarihindeki en uzun ömürlü hükümdar hanedanlarından biri olan Makedon hanedanının kurucusu oldu ve bir askerî genişleme, ekonomik büyüme ve kültürel diriliş çağını başlattı. Çoğuna göre bu Ortaçağ Bizans'ının zirvesini temsil etmişti. Ancak iki yüzyıllık Makedon hükümdarlığı önce şiddetli çalkantılarla, imparator gasp ve cinayetleriyle doluydu. Bu girift ağın içinde yolculuk etmek için dönemin imparatorluk saltanatlarının kısa bir özeti faydalı olacaktır.

Basil tahta çıktığında dört oğula, bu yüzden de güvenli bir ardıllığa sahipti; ancak belirlenmiş olan varis Konstantin 879'da öldü, diğer oğul Stefan'ın ise hadım edilerek tahta çıkması engellenmişti. Kalan iki oğul Leo ve Aleksander 886'da onun yerine birlikte geçtiler ama Aleksander caydırıldı. Bilge diye bilinen VI. Leo'nun çalkantılı bir yaşamı oldu. Neredeyse yirmi sene art arda üç karısı ona canlı bir erkek varis bağışlayamadı. Nihayet 905'te metresi ("Kömür Gözlü") Zoe Karbonopsina Konstantin adında bir oğul dünyaya getirdi. Zoe ile evlenmek ve böylece Konstantin'i meşrulaştırmak zorunluydu, fakat kanunda ikinci evlilik nahoş olduğu, üçüncüsü zar zor hoş görüldüğü, dördüncüsüyse söz konusu bile olmadığı için bu imkânsız gibiydi. Leo'nun okul günlerinden arkadaşı olan Patrik

I. Nikolas Mistikos arzu ettiği şeyi ona vermeyi reddeti, Leo da amacına ulaşmak için onu yerinden etti.

İmparatorun 912'deki ölümünden ve biraderi Aleksander'ın kısa saltanatından (912-913) sonra Nikolas patrikliğe döndü ve genç Konstantin'in annesi Zoe'yi defederek onun naibi oldu. Zoe, I. Basil tarafından terfi ettirilmiş komutanlar klanı olan Fokas'ın yardımıyla iktidara döndü ve tahta *droungarios* (imparatorluk filosu komutanı) I. Romanos Lekapenos tarafından el konulduğu 919'a kadar oğlu adına hüküm sürdü. Derhal Zoe'yi indirip Konstantin'i kızıyla evlendirdi ve kendisini birinci *basileopator* (İmparatorun Babası), sonra da 920'de imparator ilan etti; takip eden yıllarda üç oğlu eş-imparator olarak taçlandırıldı. I. Romanos uzun ve gayet başarılı bir saltanat sürdüğü için Konstantin'in tahta çıkma şansı az gibiydi. Romanos'un kendi yerine Konstantin'in geçmesine gerçekten niyetli olup olmadığı tartışılabilir; oğulları da öyle düşünmüş görünüyor çünkü 944'teki bir saray darbesinde, sırf kendilerini de bir yıl sonra VII. Konstantin (saltanatı 945-959) tarafından aynı şekilde azledilmiş olarak bulmak üzere onu tahtından indirdiler. Bir nesil boyu iktidardan uzak tutulmuş ve gayri meşru doğumla lekelenmiş olan Konstantin, Makedon hanedanının hakiki varisi olarak şeceresini vurgulamaya yarayan *Porphyrogennetos* (soylu ailede dünyaya gelmiş) [*born in the purple*] lakabıyla bilinir. Bu, onun babası hükümdarken sarayın bu imparatorluk renkleriyle kaplanmış olan özel bir bölümünde doğduğu anlamına geliyordu. Konstantin asker bir adam değildi ama saltanatı sırasında askerî işleri çoğu Fokas klanından olan çok yetenekli bazı generallere emanet etti. Bizans tarihinde 7. yüzyıl travmasından sonraki en büyük askerî genişleme 10. yüzyıl ortasından itibaren gerçekleşmişti.

Konstantin'in yerine oğlu II. Romanos'un (959-963) geçişi sorunsuz bir şekilde gerçekleşti ama bunun kural değil de istisna olduğu kanıtlanacaktı. Romanos 963'te beklenmedik bir şekilde öldü; bazıları zehirlenmiş olduğunu düşünüyordu. Bir hancının kızı olduğu için Bizans'ın bir başka sonradan görme hikâyesi olan dul karısı güzel Teofano, iktidar, imparatorluğa büyük şan kazandırmış muzaffer bir komutan olan Nikifo-

ros Fokas (963-969) tarafından ele geçirilinceye kadar, iki küçük oğlu Basil ve Konstantin'in naipliğini yaptı. Teofano (I. Romanos'un gayri meşru oğlu, güçlü hadım bakan Basil gibi) onu destekledi, Nikiforos Fokas da dul imparatoriçe ile evlendi. Bir başka darbe neticesinde saltanatı kısa oldu: Eskiden himayesinde olan yeğeni ve karısının sevgilisi İoannis Çimiskes'in liderliğindeki bir grup askerî aristokrat tarafından 969'da öldürüldü. Fakat Konstantinopolis patriği, imparatorluk tacı sözkonusu olduğunda İoannis için Teofano'yu feda etti; kadın sürgüne yollandı, İoannis de VII. Konstantin'in kızıyla evlendi. Çimiskes'in saltanatı 976'da öldüğü için aynı şekilde kısa oldu; yine suikast dedikoduları vardı.

Bir kez daha Makedon hanedanının bir üyesinin tahta dönme zamanıydı: II. Basil (976-1025). Resmen kardeşi Konstantin ile birlikte hüküm sürdüğü halde Konstantin imparatorluğun gerçek yönetiminden dışlanmıştı. Basil en uzun süreli saltanata sahip Bizans imparatoruydu ve kuvvetli isyanlarla otoritesine defalarca meydan okunduğu halde iktidarda kalmayı becermişti. Saltanatının ilk on yılında Çimiskes'in, ona isyan eden ve ilk başta oldukça başarılı olan akrabası Bardas Skleros'un çok ciddi bir meydan okumasıyla karşılaştı. Basil Skleros'a karşı Fokas klanının bir üyesini (bir başka Bardas'ı) kullanmaya mecbur kaldı ama iki komutan yalnızca birbirine karşı savaşmayıp, zaman zaman kuvvetlerini birleştirerek iç savaşı uzatıp kaynakları kurutarak Basil'i kritik bir noktaya getirdi: İmparator kendi ordularının sadakatine güvenemezdi. Bu sert bir biçimde çözümlendi. 988'de Basil, kız kardeşi Anna'nın Kiev'in Hıristiyanlığa geçmeyi kabul eden ve daha önemlisi Basil'in savaşları için imparatorun asi askerî aristokratlarını ezdiği (Vareg Muhafız Gücü denilen) büyük bir askerî birlik gönderen Rus önderi Vladimir ile evlenmesine razı oldu.

Basil hiç evlenmedi, kendisinden sonra yerine geçecek ve kızları evlenmemiş bir baba olan ağabeyinin halefliğinin işleyişini de düzenlememişti. Ancak onun da saltanatı 1028'de sona erince, kızı Zoe babasının yerine geçen III. Romanos Argiros (1028-1034) ile evlendi.

Ayasofya galerisinde fotoğraflanmış mozaik panel İmparatoriçe Zoe'yi IX. Konstantin Monomakos ile birlikte Mesih'in yanında betimliyor. Daha yakından bakıldığında her üç kişin yüzünün ve Monomakos'un adını taşıyan ibarenin değiştirilmiş olduğu görülebilir. Muhtemelen Zoe'nin önceki kocalarından biri resmedilmiş, sonra da değiştirilmişti. (Fotoğraf: Myrabella, *Wikimedia*.)

Makedon hâkimiyetinin son yirmi yılı bir romandan, dönemin ana kaynağının Bizans yazarlarının kuşkusuz en kabiliyetli ve çığır açıcı şahsiyeti Mihail Psellos'un *Chronographia* adlı çalışmasının olduğu gerçeğiyle güçlenmiş bir duygudan fırlamış sayfalar gibi okunur. Hikâyede yok yoktur: kendi başına hükmedemeyen, bu yüzden de yakışıklı kardeşini saraya gönderen güçlü bir hadım. Ona delice âşık olup kocasının hamamda boğulmasını tertip eden, sonra da saradan muzdarip olduğu ve vicdan azabı çektiği için beklediğinden çok farklı olduğu meydana çıkacak olan genç aşığı IV. Mihail (1034-1041) ile evlenen orta yaşlı İmparatoriçe Zoe. Mihail tahttan inmeye karar verir ve Zoe tarafından zaten benimsenmiş olan *Kalafates* ("Kalafatçı") lakaplı yeğeni V. Mihail'i (1041-1042) yeni imparator

ilan eder. Fakat V. Mihail, Zoe'yi bir manastıra sürgüne göndermesinden de anlaşılacağı üzere elinde bulundurduğu gücü abartır. Konstantinopolis'te bir ayaklanma patlak verir, güruh sarayı kuşatır ve Mihail'i yakalamayı başarır ve kör eder. Zoe ve kız kardeşi Teodora, abla, IX. Konstantin Monomakos'u (1042-1055) üçüncü koca olarak aldığı 1402 senesi boyunca kısa bir süre iktidarı üstlenirler. Zoe ve Monomakos kadının öldüğü 1050 yılına kadar birlikte hüküm sürdüler; Monomakos yeniden evlenmedi, varis de bırakmadı. Ölümü üzerine taht bir yıllığına (1055-1056) Teodora'ya döndü; onun da vefatıyla Makedon dönemi sona erdi.

İmparatorluk karşı koyuyor

Bizans İmparatorluğu'nun 9. yüzyıl sonundan 11. yüzyıl başına kadarki toprak genişlemesi Makedon hanedanının tarihsel bakımdan olumlu bir şekilde değerlendirilmesinin ana sebeplerinden birisidir. Bizans üç cephede, batıda İtalya ve Adriyatik'te, kuzeyde Balkanlar ve Karadeniz'de, doğuda ise Anadolu, Suriye ve Kafkaslar'da düşmanlara başarılı bir biçimde göğüs germişti. Bu başarının birkaç nedeni vardı. Bu pozitif bir demografik ve ekonomik eğilime, ayrıca ivmeyi denetim altında tutan idari değişikliklere dayanıyordu. Bir başka önemli faktör zamanlamaydı: Bizans topraklarını tehdit etmiş olan güçlü devletlerin zayıflaması bu döneme rastlamış ve Bizans'ın genişlemesini kolaylaştırmıştı. Örneğin İtalya'daki Bizans varlığının dirilip büyümesine, Fransa'daki Karolenj hâkimiyetinin sonuna eşlik eden bunalımlı siyasi durumlar katkı sağlamıştı; o sırada Frenk öncelikleri kesinlikle İtalya'ya odaklanmış değilken, Roma ve papalık şehirli ve taşralı aristokrat aileler arasındaki yerel iktidar mücadelelerine bulaşmıştı. Benzer şekilde doğuda Makedon dönemi 9. yüzyıl ortasından itibaren aşağı yukarı Abbasi halifeliğinin parçalanmasına denk gelmiştir. Görünüşte hâlâ Abbasilere sadık ama gerçekte politik olarak bağımsız olan bölgesel devletlerin ortaya çıkması artık Bizans'ın önceki yüzyıllardaki kadar örgütlü ve muazzam kaynakları kontrol eden

bir rakiple karşılaşmak zorunda olmaması anlamına geliyordu. Kuzeyde durum daha az belirgindi. Bulgaristan'ın güçlü bir devlet olarak ortaya çıkması, kontrol edilmesi bir yüzyılı bulan Bizans genişlemesine kıyasla en tehlikeli gelişmeyi temsil ediyordu. Daha kuzeyde imparatorluk sürekli Avrasya göçlerinin sonucu olarak daima değişen politik manzaraya karşılık verecek şekilde politikalarını sürekli uyarlamak zorundaydı. Orada esas soru asla genişleme değil, yeni tehditleri etkisizleştirip imparatorluk topraklarını korurken ticari, diplomatik ve kültürel alışverişi geliştirmekti.

İlk genişleme aşaması İtalya'da gerçekleşti. Sicilya'dan gelen Arap tehdidi Calabria ve Dalmaçya'daki Bizans çıkarlarını tehdit ediyordu; imparatorluk 876'da Bari bölgesinden hem Arapları hem de Karolenjleri kuvvetli bir şekilde kovarak müdahale etti. 880'lerde Basil, (gelecek imparatorun dedesi) komutan Yaşlı Nikiforos Fokas'ı, Bizans denetimini Calabria'nın büyük bir kısmına fazlasıyla yayacağı İtalya'ya gönderdi. 880'lerin sonundan itibaren Bari, Langobardia *thema*sının başkenti olarak güneydeki Bizans yönetiminin merkezi haline geldi. Bizans güneydeki Araplara karşı çıkabilecek tek güç olup bu, papalık dahil bölgedeki bütün taraflarca kabul edilmekteydi.

Güç dengesi ancak I. Otto'nun İtalya'daki ilerlemesiyle değişti. Parçalanmış siyasi manzaraya bir nesil sonra düzen getirmeyi başaran tek hükümdar olarak 955'te Macarları mağlup etti ve Batı'nın yeni kuvvetli şahsiyeti oldu. Cermen imparator 962'de Roma'da taç giydiktenen sonra İtalyan siyasetine karışmaya başladı. Sicilya'ya karşı 964-965 yılları arasında başlangıcı başarı ama sonu felaket olan Bizans seferinin ardından Otto güneye yürüyüp Lombard prensliklerini teslim aldı ve Calabria'daki Bizans topraklarını tehdit etti. Bu diplomatik bir başarının zeminiydi: Birçok itirazdan sonra, babasının yanı sıra eş-imparator tacı giymiş olan II. Otto ile bir Bizans hanımının evlenmesi teklif edildi. Otto ile pek de soylu bir ailede dünyaya gelmiş bir prenses değilse bile Ioannis Çimiskes'in yeğeni olan Teofano'nun evliliği 972'de Roma'da şatafatlı bir şekilde kutlandı. I. Otto ertesi yıl öldü ve oğlu babasının saldırgan

İtalya siyasetini sürdürdü ama 982'de Araplara karşı canını zor kurtarıp küçük düşürücü bir yenilgiye uğratıldığı bir başarısızlık yaşadı. Onun varisi III. Otto daha sonra Roma'yı ve İtalya'nın kuzeyini kontrol etmeyi deneyecek ama bir daha asla Bizans güneyine müdahale etmeye kalkmayacaktı. Bizans ile ilişkiler oldukça sıcaktı. Hatta III. Otto 1002'de Roma'da öldüğünde, Prenses Zoe'nin de dahil olduğu bir Bizans heyeti müstakbel bir evlilik hazırlığı için İtalya'ya henüz yeni gelmişti.

Adriyatik'te bir donanma gerektirdiği için İtalya'daki Bizans varlığının maliyetli bir girişim olduğu açıktı. Olası bir çözüm bu işi ortak amacı olan dost bir devlete devretmekti. Bu dönemde Venedik ideal aday olarak ortaya çıktı. Venedik-Bizans ilişkileri her zaman güllük gülistanlık değildi: Örneğin 971'de Ioannis Çimiskes, Araplara gemi ve silah imalatı için kullanılan kereste ve demir temin ettikleri için onları sert bir şekilde azarlamıştı. Fakat 992'de iki devleti bağlayan (hâlâ mevcut olan) ilk belge oluştu. Liyakatli olanlara tek taraflı ayrıcalık diliyle hazırlanmış olan belge, Venedikli tüccarlara ticaret için elverişli, düşük gümrük tarifeleri ve ayrıcalıklı idari uygulama sunuyordu. Venediklilerin ise, örneğin İtalya'ya asker naklederek imparatorluğun yardımına gelmesi bekleniyordu.

Çok sayıda Yunan topluluğuna sahip Calabria Bizans hâkimiyetini olumlu karşılarken, nüfusu ezici biçimde Latin, kilisesi de papalığa yönelik olan Puglia sürekli isyanlardan muzdaripti. Lombard bir asi olan Melo, Bari'yi almayı başaramayınca, 1014 civarında Bizanslılara karşı yardım etmesi için bazı Normanları kiralayarak İtalya'nın meselelerine Normanların dahil olmasına önayak oldu. Bu birleşik kuvvet 1018 yılında kesin yenilgiye uğradı ama Normanlar bölgedeki kırılgan güç dinamiğine şahit olmuş ve bunu kıymetli bir fırsat olarak görmüştü. Sicilya unutulmamıştı: 1025'teki ölümünden hemen önce II. Basil adayı geri alma hazırlıklarına başlamış, 1030'ların sonundaysa Bizans orayı tekrar fethetmeye yaklaşmıştı. Parlak General Georgios Maniakes önderliğindeki bir dizi zafer, fazla başarılı olacağı korkusuyla 1040'ta geri çağırılıncaya dek umut verdi. Melo'nun oğlu Argiros İtalya'ya kaçtı ve 1042'de hem Lombardlar hem

de 1029'dan beri ilk kalıcı üslerini Aversa'da kurmuş olan Normanlar tarafından desteklendi. Maniakes tekrar İtalya'ya gönderildi ve ayaklanmaları kaba güçle bastırmaya çalıştı; 1043'te geri çağırılacağı için başarısı yine kısa kesilecek, bu onun kendisinin de imparatora karşı isyan etmesine yol açacaktı. Argiros taraf değiştirdi ve İtalya komutanı (*katepano*) yapıldı fakat Norman yayılmasının kontrolü imkânsızdı. Yüzyılın ortalarında İtalya'nın bazı kısımları üzerindeki Norman kontrolü Cermen imparator tarafından kabul edildi. Papalık Normanları durdurmak için Bizans'ı son şans olarak görüyordu ve önde gelen bir elçi grubu bunu görüşmek üzere Konstantinopolis'e gönderildi ama bundan bir şey çıkmadı (aşağıda göreceksiniz).

Kuzeyde Bulgarların din değiştirmesi, özellikle dönemin hükümdarlarının en dinamik ve hırslısı olan Simeon (893-927) zamanında imparatorluğa saldırmalarını engellememişti. Konstantinopolis'te rehin büyüyen Simeon bir müttefik olarak yetiştirilmişti. Ancak daha 894'te Trakya ve Makedonya'yı fethetti; Bizanslılar Macarların, Bulgarlar da Peçeneklerin yardımına başvurdu ama neticede ikinciler galip geldi. Simeon'un 927'deki ölümüne kadar Bulgarlar düzenli ve başarılı akınlar yaptı, hatta 913'te ve 920'lerde Konstantinopolis'i tehdit edip Bizans'a önemli miktarlarda haraç ödetilen bir dizi barış antlaşmasına yol açtı. Simeon'un başarısı etkileyiciydi: Başşehri Preslav'ı Konstantinopolis görünümünde inşa etti, 913'te Konstantinopolis surları dışında Patrik I. Nikolas'ı kendisine çar (imparator) tacı giydirmeye zorladı ve unvanının Bizanslılar tarafından daha yaygın bir şekilde tanınmasını istedi. Yerli ruhban üzerinde ısrar edip Kilise'nin kendi topraklarında gelişmesini destekledi, hatta bu birleşme hiç gerçekleşmese de kızının genç varis VII. Konstantin ile evliliğini müzakere etti. Oğlu Petro 927'de babasının yerine geçince Bizans'a karşı büyük bir sefer yaptı. Sonunda babasının başardığından daha fazlasını, Preslav'da bir patriklik kurulmasını, büyük bir haracı ve kendisinin o sırada hüküm süren İmparator I. Romanos'un torunuyla evlenmesini güvenceye alarak birliklerini geri çekti. Neticede Bulgaristan sınırı Petro'nun saltanatı boyunca (927-967) barış içinde kaldı.

Fakat müteakip yıllarda elde edilen Bizans zaferleri (aşağıda göreceksiniz) onlara Bulgaristan ile ilişkileri tekrar gözden geçirme güvenini vermişti. Bizans'ın bölgedeki esas müttefiki olan Hazarlar 8. yüzyıldaki en güvenilir ortak olmaktan 9. yüzyıl sonu ve 10. yüzyılda bir numaralı düşmana dönüştüğü için (seçkinlerinin 860'larda Yahudiliğe geçmesi dönüm noktası olmuş görünüyor), bir başka önemli faktör Ruslarla ittifak yapılmasıydı. Oysa Bizans-Rus ilişkilerinin yörüngesi düpedüz olumlu değildir: 860'larda ilk akınlar baş gösterdi, bunu 10. yüzyılın başında ticari antlaşmalar ve 957'de önderin dul karısı Olga'nın vaftiz edilmesi izledi. Nikiforos Fokas 966'da Bulgaristan'a haraç ödemeyi durdurup ertesi yıl Svyatoslav önderliğindeki Kiev Rus'u Bulgaristan'a saldırttı. Fakat Ruslar bölgeye, Bulgaristan'ı kendileri işgal etmeye kararlı bir şekilde Macar ve Peçenek müttefiklerle dönünce plan geri tepti. İmparator 971'de Preslav'ı yakalayıp Svyatoslav'ı yenerek ateşkes dayatmak üzere orduya önderlik etmeden önce, Ruslar Nikiforos Fokas'ın varisi İoannis Çimiskes tarafından Haemus [Balkan] dağlarının kuzeyine itildi. Bulgaristan'ın büyük kısmı imparatorluğa bağlandı ve patrikliği Konstantinopolis'in yetki alanındaki bir metropolitliğe indirildi. Fakat Çimiskes'in ölümünden sonra modern Sofya bölgesinden yüksek bir memurun dört oğlunun, *Kometopouloi*'nin önderlik ettiği bir ayaklanma oldu. Dört kardeşten Samuel kazandı ve onun Bulgaristan üzerindeki hâkimiyeti artınca II. Basil onun üzerine yürüdü ve yenildi.

Her halükarda Vladimir'in 989'da Anna ile evliliği ve din değiştirmesi Bizans-Rus ilişkilerine yaklaşık iki nesil süren bir istikrar getirdi. İttifak Hazar devletinin Ruslar tarafından Bizans donanma desteğiyle yıkılmasına sebep oldu. Yine de 990'lar Bulgarların ancak 997'de durdurulan bir dizi zaferini ve güneye doğru genişlemesine tanıklık ettiği için kuzey sınırı barış içinde olmaktan uzaktı. Samuel Bulgarların imparatoru olduğunu iddia edecek kadar kendine güveniyordu. Bulgaristan ile çatışmanın son aşaması 11. yüzyılın başında gerçekleşti. 1001 yılında doğuda barışı güvenceye aldıktan sonra Basil 1005'e kadar bu devlete karşı birkaç sefere önderlik ederek Bulgaristan'ın

doğusunu ele geçirdi, oranın askerî ve sivil yönetimini yeniden örgütledi. On yıllık bir aradan sonra nihai ve belirleyici sefer 1014'te başladı; Bulgar kuvvetleri Kleidion'da (bugünkü Makedonya'nın Bulgar sınırı yakınlarında) ezildi. Basil'in askerleri yurda geri götürmeleri için her 100 adamdan birini tek gözlü bırakıp 15.000 kadar esiri kör ettiği, onları görünce de Samuel'in kalp krizi geçirip öldüğü söylenir. Böylesine muazzam bir sakatlamanın lojistiği bir yana, Bulgaristan direnişi durmayıp takip eden dört yıl devam etti ki, bu da bu bilgiyi biraz şüpheyle karşılamamız gerektiğini gösteriyor. Yine de Basil gelecek kuşaklara Bulgar katili ("Boulgaroktonos") olarak geçti. Bulgaristan bir kez daha imparatorluğa bağlandı, bölgeleri *themata* içinde teşkilatlandırıldı; barış askerlerin varlığıyla sürdürüldü. Patriklik ilga edildi ve Ohri başpiskoposluğu düzeyine indirildi.

Barış çok uzun sürmeyecekti: 1020'lerin sonundan 1036'ya kadar kuzeyden gelen bir dizi Peçenek akını bölgeyi Selanik'e kadar yağmaladı. Haraç ödendi, en savunmasız olan yerleşimler terk edildi ve nüfusları tahkimatlı kasabalara yerleştirildi, Tuna ile Balkan Dağları arasındaki bölge insansız alan olarak bırakıldı.

Doğuda Bizans genişlemesi yüzyıllardır halifeliğin kontrolünde bulunan toprakları yeniden hâkimiyeti altına aldı. Bu başarı birdenbire olmamıştı: I. Basil zamanındaki önemli zaferler Arap sınırındaki Pavlusçu istihkâmlara karşıydı. 870'lerin başında bunlar yok edildi ve çok sayıda esir Balkanlar'a gönderildi. 900'de Kilikya'da bazı Bizans zaferleri ve Ermenistan'ın bir kısmını imparatorlukla daha aktif bir ittifak içerisine sokmak için başarılı çabalar vardı. Fakat bu dönemde, 904'te bir Arap filosunun Selanik'i yağmalaması ya da bir Bizans filosunun Girit'i kurtarma amaçlı seferinin 911'de yenilgiye uğraması gibi birtakım ciddi aksilikler de oldu. 927'de Balkanlar'da barış tesis edilince imparatorluğun kaynakları doğuya odaklandı ve sonuç almaya başladı. Bizans komutanları 930'larda çekingen, 940'lardan 960 sonlarına kadarsa daha kararlı bir şekilde Suriye'yi istila etti ve Mezopotamya içlerine kadar ilerledi. Halep ve Musul arasındaki bölgenin efendisi olan Hamdaniler inatla direnip bazı zafer-

ler kazanmayı başardı ama genel olarak Bizans'ın ivmesi durdurulamadı. Başarısız birçok girişimden sonra Girit 961'de Nikiforos Fokas tarafından alındı; ertesi yıl Adana, Tarsus, daha sonra Nisibis [Nusaybin] ve Dara gibi Kıbrıs da geri alındı. Belki daha gösterişli olanı, Antioch'un üç yüzyılın üzerindeki bir Arap hâkimiyetinden sonra 969'da fethedilmesiydi. İoannis Çimiskes Antioch'un güneyine doğru ilerledi ve ölmeden önce Kudüs'e karşı sefere hazırdı. II. Basil bu toprak kazanımlarını pekiştirdi ve Fâtımîlerle sık sık yapılan (1001, 1011 ve 1023'te) sulh antlaşmaları sayesinde her iki devletin de düşmanı olan Suriye'deki Hamdanilerin çöküşünü hızlandırmayı başardı. 11. yüzyılın ilk yirmi yılında hem diplomasi hem de askerî seferler yoluyla Gürcistan ve Ermenistan'ın bir kısmını güvenceye aldığı Kafkaslar'da da özellikle başarılıydı. Önemli bir sembolik olayın tarihi olan 1045'te Bagratuni krallığının merkezi Ani'nin teslim alınmasıyla 1050'lerde Ermenistan'ın büyük bölümü imparatorlukla birleşmiş oldu. Daha önceki on yıllar Suriye'de, 1032'de Edessa'nın [Urfa] fethi ve Suriye'de Fâtımîlerle 1036'da biten on yıllık barış gibi başka bazı Bizans başarılarına tanıklık etmişti. Fakat doğudaki yeni tehlike steplerden gelen bir başka Türkî halktan, 1040'larda Ermeni sınırını tehdit ederek sahnede beliren Selçuklulardan geldi. O zaman geri püskürtülmüş olsalar da muazzam bir geri dönüş yapacak ve gelecek nesillerde Bizans sınırlarını adamakıllı değiştireceklerdi.

Toprak ve şan

Bu dönemde bariz bir demografik artışın kanıtı vardı. Örneğin kazılardaki polen incelemeleri kırsal alanlarda 850'den sonra tarımsal üretim için tarlalar lehine ormanların azaldığını ortaya çıkarmıştı. Yunanistan ve Türkiye'de birkaç yerdeki arkeolojik araştırmalar çok sayıda kent merkezi büyürken köylerin, sonra da mezraların yavaş yavaş çoğaldığını göstermişti. En çarpıcı örnek, nüfusu şimdi sürekli artan ve 12. yüzyılda veba öncesi dönemin nüfusuna yakın bir seviyeye ulaşacak olan Konstantinopolis'tir. Örneğin şehrin sukemerinin 11. yüzyılın ilk on yıl-

larında iki kez onarılmış olması çalışan altyapılara ihtiyaç duyan artmakta olan nüfusu gözler önüne serer.

Bu demografik artış büyüyen bir ekonominin temelini oluşturacak olan artan güvenlikle birleşmişti. Örneğin 961'de Girit'in Araplardan geri alınmasının Yunanistan ve güney Anadolu'daki sürekli korsanlık tehdidi nedeniyle terk edilmiş olan kıyı yerleşimleri üzerinde olumlu tesiri olmuştu. Dönem ayrıca önemli bölgelerin imparatorluk ülkesiyle yavaş yavaş birleştiğine tanık olmuştu: *themata* (boyut olarak küçülse de) 867'de sayı olarak 11'den 22'ye, onuncu asrın sonundaysa 40'ın üstüne çıkmıştı. İmparatorluk artık özellikle yeni fethedilen yerleri kraliyet toprağı olarak sınıflandırıp doğrudan doğruya saraydan idare edilen en verimli olanlarına hakim olduğu için daha büyük hacimde tarımsal üretime ve vergi gelirine sahipti. Buna ek olarak 11. yüzyılın başında kentsel ticaret ve imalatın geliştiğine dair deliller mevcuttur. Yunanistan'daki Atina, Teb ve Korint gibi kentler ipek üretimi için önemli merkezler olma yolundaydı. Amalfi ve Venedikli İtalyan tüccarlar Doğu ile Batı'yı birleştiren aracı rolü oynuyordu; Konstantinopolis ve Trebizond'a mal getiriyor, ayrıca Mısır ve Kuzey Afrika'ya doğrudan bağlantı kuruyorlardı. Venedik tacirleri Bizans'ın bölgeleri arasında, örneğin pahalı Girit peynirini Konstantinopolis'e ithal edip Batı'ya çok aranan Bizans ipeklerini ihraç etmek suretiyle uzun mesafeli ticaret yapıyordu. Ruslar da uzak kuzeyi Karadeniz'e bağlayan nehir sistemini kullanıp kürk ve köle ihraç ederek doğrudan doğruya Bizans ile ticaret ilişkisi içindeydi. Bizans tüccarları da aynı şekilde ticaretle ilgiliydi ama onların etki alanı daha yerel ve bölgeseldi.

912 tarihli *Eparch*'ın* *Kitabı* Konstantinopolis'teki bakkal, fırıncı ve şamdancılardan para alım satım işleriyle ilgilenenlere kadar önemli bazı loncaların kurallarını içeren eşsiz bir metindir. Bu metin devletin önemli mal ve hizmetlerin üretim ve satışını düzenlediğini ve azami kâr için belli marjlar dayattığını açıklar. Zaman zaman imparatorluk dışına gitmenin yolunu bulduklarına dair kanıt olsa da, bazı tiplerinin ihraç edilmesi ya-

(*) Konstantinopolis valisi.

sak olan ipek tekstile özel bir vurgu mevcuttur. Bizans ekonomisinin genel imajı, devletin elzem ve belirleyici bir rol oynadığı ama ticaret sayesinde dinamizm unsurlarının da olduğudur.

Kabaca söylenirse (vebanın ve siyasi istikrarsızlıktan kaçışın sonucunda) çok az kişinin ve çok toprağın olduğu daha önceki döneme kıyasla şimdi tersi doğruydu: İnsan gücü kıtlığı olmadığından, esas konu (daha fazla) toprağın kontrolüydü. Devletin orduyu, altyapıyı, memur maaşlarını ve maliyetli diplomasiyi finanse etmek için gelir elde etmesi gerekiyordu. O nedenle vergilerin, özellikle de kırsal köylü toplulukları olan büyük nüfus kitlesi tarafından ödenmesini istiyordu. Oysa bu fazlaya el konulmasında rekabet vardı ve devlet kendisini kendi seçkinlerine düşmanlık eder halde buldu. Bu tamamen yeni bir gelişme değildi ama 10. yüzyılda kritik bir seviyeye ulaşmıştı. Bundan, tek hedeflerinin *dynatoi* (egemen üst tabaka) olduğu görünen birkaç Makedon imparatorunun çıkardığı bir *novel* (yeni yasa) derlemesi sayesinde bilgi sahibi olduk. Doğal bir afet dönüm noktası işlevi görmüştü: (toprağın yüz günden fazla donuk kaldığı varsayılan) özellikle sert bir 927/928 kışından sonra imparatorlukta had safhada bir açlık baş gösterdi ve bu, bazı insanları hayatta kalmak için topraklarını düşük fiyata satmaya zorladı. Böylesine dezavantajlı koşullarda toprak satın alabilecek olan kimseler yasalarla belirlenmişti: senatörler, *themata* memurları, yüksek sivil ve askerî memurlar, piskoposlar, keşişler ve diğer seçkin üyeler. I. Romanos'un 934'teki ilk yasası ihtiyaç içinde olanlardan toprak almış olan herkesin hakkına tecavüz ettikleri köy topluluklarından uzaklaştırılacağını ve adil bir fiyat ödemedikçe tazminat alamayacağını ilan ediyordu. Bunun tekrar olmasını engellemek için yabancıların köy topluluklarından toprak satın alması yasal olarak engellenmişti: Eğer bir kimse toprak satmak ya da kiralamak zorundaysa topluluk ilk satın alma hakkına sahipti. Bu tür yasalar VII. Konstantin ve Nikiforos Fokas gibi daha sonraki imparatorlar tarafından da benimsenmişti. VII. Konstantin bir başka önemli madde olan müktesep hakkı getirdi: Eğer bir köylü toprağını sıkıntılı ya da dezavantajlı koşullar altında satmışsa onu gelecek kırk yıl içinde geri isteme hakkına sahip oldu. Yasa,

müktesep hakkın zaman sınırını kaldıran ve 928 senesindeki kıtlıktan itibaren köy topluluklarından toprak satın almış kimselerin bunları tazminatsız geri vermesini emreden II. Basil'in zalimce önlemleriyle zirveye ulaştı (ve bitti). Basil'in özellikle sert tedbirleri, kesinlikle onun Fokas ve Skleros'un güçlü askerî klanlarına karşı on yıl süren ve 988'de onların yenilgisi ve mülklerine el konulmasıyla sona eren iç savaşla bağlantılıdır.

Tüm bu yasalarda imparatorlar kendilerini fakir ve zayıfın savunucusu ve koruyucusu olarak sunar ki, bu kuşkusuz esaslı bir imparator erdemidir. Fakat bunda ahlâki duruştan fazlası vardır. Köy cemaatleri devletin temel mali birimini temsil ediyor, vergi böyle toplanıyordu. Çeşitli köy cemaatlerinde, başkalarının yanı sıra askerî toprakları, yani artık kalıtsal mülkiyeti askerî hizmetle bağlantılı olan mülkleri elinde tutanlar da yaşıyordu. 10. yüzyılın bir noktasında hizmet yükümlülüğü askerî listede kayıtlı gerçek şahıstan toprağa geçmişti. Bunun devlet için çok olumlu bir etkisi vardı: Askerî hizmetin tedricen maliyeştirilmesi ya da bir başka deyişle, hizmet yükümlülüğünün, sayesinde devletin topladığı ve profesyonel asker kiralayıp ödeme yapabildiği nakde çevrilmesi. Bu dönemde *thema* ordularının köylü askerleri hâlâ mevut olsa bile, daha iddialı taarruz seferlerinin öncelikle onlar tarafından yapılmadığını söylemek makuldür. Paralı askerler dahil, profesyonel birlikler öncelikle meydan savaşları ve kuşatmalarda istihdam edilirken, bu *thema* orduları daha çok (7. yüzyıldan itibaren olduğu gibi) savunma savaşında, akın ve kısa süreli çarpışmalarda kullanılırdı. Bu nedenle *dynatoi* toprağı köy topluluklarından alarak devletin gelir ve hizmet elde etme kapasitesini tehlikeye atmıştı. Bu gerçekleşti çünkü söz konusu güçlü seçkinler kulis yapma gücüne sahipti; muafiyet ve ayrıcalık kazanabiliyorlardı. Kodamanlara karşı yasaların iki kuşak boyunca yenilendiği gerçeği bunun dayatılmasının kolay olmadığını gösterir. *Dynatoi* kısıtlamaları atlatmanın yolunu bulmuştu; devlet de onları bu kadar tehlikeli kılan ayrıcalık ve muafiyetleri genel olarak askıya almamıştı. Devlet bir yandan topraklara el koymuş, diğer yandan önemli memur ve kurumlara cömertçe toprak bağışlarında bulunmuştu.

Neticede askerî aristokrasinin yükselişi durdurulamamıştı. Örneğin Fokas ailesi I. Basil zamanında öne çıkmış, birkaç kuşak sonra ailenin bir üyesi imparator olmuştu. 9. yüzyılın sonundan itibaren bu grup daha görünür hale gelmişti: Hem metinlerde hem de (belgeleri onaylamak ve doğrulamak için kullanılan) kurşun mühürlerde korunan aile isimlerinin ortaya çıkması ve çoğalması aristokratik ağların ve ittifakların sağlamlaştığını ve toplumsal bir erdem olarak soyun giderek vurgulandığını kantlar. Makedon imparatorların ortaya çıkmakta olan bu toplumsal güce yaklaşımı müphemdi. Bir yandan yetenekli askerî liderlere ihtiyaçları vardı ama çoğu kez, toprak zenginliği ve güçle birleşmiş başarı birçok askerî lideri imparatorluk iktidarına meydan okumaya ve tahtı bizzat alma yarışına yöneltiyordu. Devlet aristokrat klanlar kuracak (bazen de yıkmaya çalışacak), bu aristokratlar arasında bölücülük ve rekabet, örneğin (Skleros gibi) Ermeni-Paflagonyalı komutanlarla (Fokas gibi) Kapadokya aristokrasisi arasında güçlü bir düşmanlık oluşturmaktan da çekinmeyecekti. Yine de iki klan arasında evlilikler (II. Otto'nun karısı Teofano bir Fokas Skleros birleşmesinin ürünüydü), hatta Bardas Fokas ile Bardas Skleros'un II. Basil'e karşı savaşması gibi iki düşmanın imparatorluk hükümetine karşı güçlerini birleştirdiği durumlar oldu. Bu askerî aristokratlar bağım-

II. Otto ve Teofano'nun Mesih tarafından taçlandırılmasını tasvir eden 982-983 tarihli fildişi plaket. (Kluni Müzesi, Paris. Telifsiz fotoğraf [Adolph Goldschmidt ve Kurt Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts* –2 cilt, Berlin, 1934– cilt 2, Levha 85'ten alınmıştır.].)

sız savaş beyleri değildi; devletin subaylarıydı ve güçleri büyük ölçüde bir makamı elde tutmaktan kaynaklanıyordu. Çok sayıda aristokrat isyanına bakmak şunu açığa çıkarır: Bu asiler en çok sadece kişisel maiyetleriyle dövüştükleri zaman değil, devlet ordularına kumanda ettikleri zaman tehlikeliydi. Dönem Bizans ordusunda paralı askerlerin çoğaldığına da tanıklık etmişti. Bunların büyük kısmı batı ve kuzeyden geliyordu. Sicilya'da ve doğuda Georgios Maniakes ile birlikte savaşan, daha sonra da Norveç kralı olacak Harald Hardrada örneğinden anlaşılacağı üzere, Bizans'ta hizmet etmek bir çeşit Viking Grand Tour'u haline gelmişti.

İmparatorlar, patrikler ve papalar

Bu dönemde imparatorlarla Kilise arasındaki ilişkileri, öncekinden daha az çarpıcı olsa da, Kilise'nin, laik otoritenin güçlü konumunu kırma çabaları niteler. Fotios'un tipik bir örneği olduğu bazı Kilise önderleri özellikle korkusuz olduklarını kanıtlamıştı. 867'de görevden alındıktan sonra ayrıcalığı kısa zamanda geri almıştı: Önce iki küçük prensin hocası olarak saraya geri çağırılmış, sonra da I. Basil'in son yıllarını ciddi biçimde etkiledikten sonra 877'de tekrar patrikliğe getirilmişti. İmparatorun konumuna kurnazca zarar verirken ona, onu yeni bir Davud, yeni bir Konstantin ya da yeni bir Jüstinyen olarak sunan özenli ideolojik propaganda aletleri sağlamıştı. 885/886'da yayımlanan önemli bir yasalar külliyatının, *Eisagoge*'nin (*Giriş*) Fotios imparatora değil, patriğe "Mesih'in yaşayan tasviri" olarak özel vurgu yapmıştı. VI. Leo 886'da tahta çıkınca, daha sonra dördüncü evliliğine şiddetle itirazda bulunan Patrik Nikolas Mistikos'u ettiği gibi, Fotios'u bir kez daha azletmişti. İmparatorların meşru güç kullanma tekeli vardı ve Kilise işleri üzerinde doğrudan etkili olabiliyorlardı ama bu her şeyde istediklerini yaptırabildikleri anlamına gelmez. Örneğin Nikiforos Fokas düşmanla çarpışırken ölen askerlerin şehit olarak hürmet görmesini talep edince Patrik Polyeuktos bunu sertçe reddetti ve konu bir daha gündeme geti-

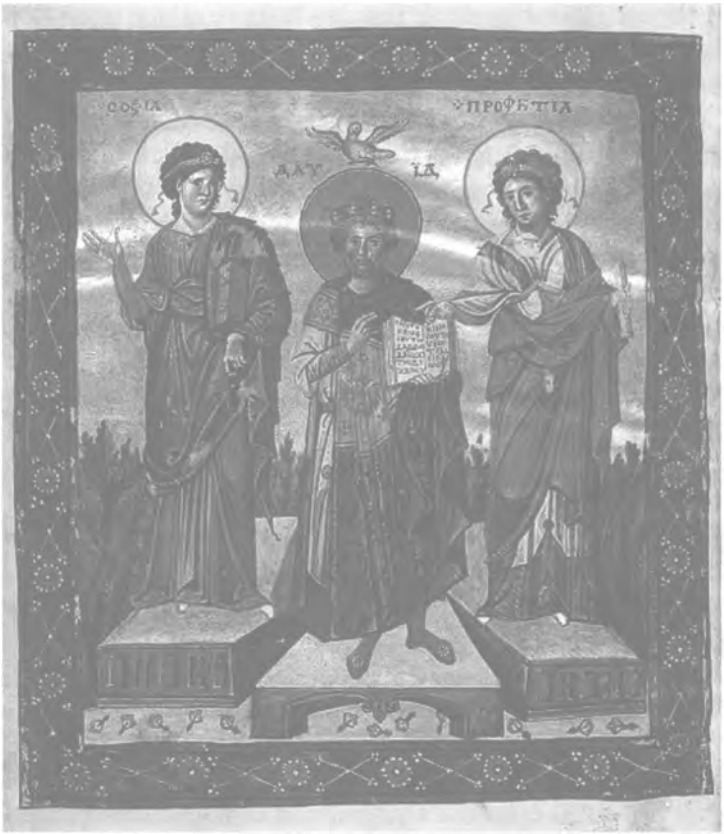
rilmedi. Müessese olarak Kilise uzun vadede laik baskıya direnebilmişti.

Dönem Roma ile Konstantinopolis arasında karşılıklı aforozlarla başlamış ve bitmişti. Fotios zamanında hizipleşme onarılmış ama gerilim ve farklılıklar sürmüştü. Bu meselenin ta 1050'lerde tekrar etmesinin belki de tek nedeni papalığın 10. yüzyıl ve 11. yüzyıl başındaki uzun gerileyiş dönemiydi. Bu kriz döneminden çıkan papalık Burgonya'daki Kluni Manastırı'nda oluşan reform ruhunu benimsedi. İbadete ve hayır işlemeye ama her şeyin üstünde bunları yerel beylerin ve piskoposların müdahalesi olmadan uygulama özgürlüğüne odaklanmış, ruhban evliliği ve makam satışıyla (*simony*) lekelenmemiş daha saf bir Kilise'ye dönüş Kluni ideallerinden bazılarıydı. Papa IX. Leo (1049-1055) papalık reformunun ilk önemli sembolü oldu. O ve danışmanları Roma piskoposluğunun önceliğine özel bir ağırlık verdi: Papa diğer bütün piskoposların da üstündeydi, bütün laik önderlerin de üstündeydi. Bu ideolojik parametreler içerisinde Konstantinopolis patrikliği ile bir çatışmanın ortaya çıkması belki de kaçınılmazdı. 1054'te şehirdeki, reformun başlıca destekçilerinden biri olan kardinal Silva Candidalı Humbert liderliğindeki (asıl işi Normanlara karşı bir ittifaka aracılık etmek olan) bir papalık delegasyonu bu yeni fikirleri öne çıkardı. Latinler, diğer şeylerin yanı sıra daha çok yakın bir zamana kadar Bizans hâkimiyeti altında yaşamış bulunan güney İtalya halklarına Latin usulünün dayatılmasına hiddetlenen popüler Patrik Mihail Kirularios'un güçlü muhalefetiyle karşılaştı. İki piskoposluk arasındaki fark, *filioque*, ibadette mayasız ekmek (Bizanslıların Yahudi âdetlerinin kalıntısı olduğunu düşündüğü mayasızların) kullanılması, ruhbanın evlenmemesi tartışıldı ama her iki taraf da sabit fikirli olup Kirularios Latin tarafını kasıtlı olarak kışkırtmış gibidir. Netice karşılıklı aforozdu. Bu tür şeylerin daha önce olduğunu gördüğümüz için bu o zaman yeni bir şey değilmiş gibi gelmiş olabilir fakat uzun vadede 1054 hizipçiliği kesin bir uçurum olduğunu kanıtlamıştı. Karşılıklı aforozun kaldırılması ancak 1964'te gerçekleşmişti.

Güçlü bir imparatorluğun sanat ve ideolojisi

İkonoklazmın sonu pozitif bir ekonomik eğilimle çakışmıştı. Devletin ve onun seçkinlerinin artan gelirleri artık başka şeylerin yanı sıra binalara ve sanat çalışmalarına yönlendirilmişti. I. Basil başkentine odaklanmış verimli bir inşaatçıydı. Yalnızca Konstantinopolis'teki (Ayasofya ve Kutsal Havariler gibi) önemli abidelerin büyük tamir ve dekorasyonuna sponsor olmamış, dikkatini var olan çok sayıda kiliseye yaymış ve birkaç yeni kilise ve manastır kurmuştu. Ailesinin çoğunun mezar yeri işlevini gören hem beş kubbeli müsrif Yeni Kilise'sini, hem de Yeni Manastır'ını belirtmekte kullanıldığı için burada kilit sözcük "yeni"dir. "Yeni" sıfatının yaptığı vurgu onun saltanatının ikonolazm döneminden çıkışı temsil ettiğinin altını çizmek kastıylaydı.

Anıtsal imparatorluk binalarına yönelik eğilim Makedon dönemi boyunca devam etti ve şehirdeki I. Romanos'un Myrelaion'u, III. Romanos'un Peribleptos'u ve IX. Konstantin'in Mangana'sı gibi büyük manastır külliyelerinin ortaya çıkışına tanıklık etti. Bugün bunların çoğu mevcut olmasa da kaynaklarımız bize bunları kuran imparatorların mevcut yapıları genişletip uyarlayarak kullandıkları bilgisini veriyor. Bunların ana kiliseleri bu dönemden itibaren Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar başat biçim olan kubbeli, haç biçimli binalardı. Zamanla bu kiliselerin dekorasyonuyla ilgili olarak kubbede, *Pantokrator* (her şeyin hakimi) Mesih tasvirinin, apsiste Tanrı'nın Validesi'nin, ana nef duvarlarında ise Mesih'in hayatından ve çarmıh ıstırabından görüntülerin, ayrıca çeşitli azizlerin egemen olduğu ortak bir program ortaya çıktı. Bu dönemde imparatorluğun diğer kısımlarında yeni kiliseler inşa edilmişti; bunlar hâlâ hayattadır. (Atina'daki Dafni, Boetia'daki Hosios Lukas, Kios'taki Nea Moni ya da Selanik'teki Panagia Chalkeon gibi) en önemlilerinden bazıları Yunanistan'da bulunabilir. Kiliselerin süslü dekorasyonu antik çağ sonu modellerine kadar gidiyor ve yeni bulunan zenginliği abartılı resim ve renk yoğunluğuyla kutluyordu. Aynı özellikler 10. yüzyılın meşhur birkaç

Oldukça klasik Paris Mezmurlar Kitabı'ndan bir minyatür (Konstantinopolis, 10. yüzyılın ikinci yarısı). Tasvir Bilgelik ve Peygamberlik simgeleri arasındaki Davud'u gösteriyor. (Par. gr. 139, fol. 7v. © Fransa Milli Kütüphanesi.)

elyazması ya da figür ve motiflerin klasikleştirici bir şekilde göründüğü fildişleri gibi dönemin daha kişisel sanat objelerinde de bulunabilir.

Yukarıda bahsedilen kiliselerin birçoğu manastırların bir parçasıydı. Bu aslında imparatorluğun her tarafında yeni manastır kuruluşlarının ortaya çıkışına şahit olan dönemin en çarpıcı ve uzun ömürlü gelişmelerinden biridir. Bunlar imparatorluk ve elit yatırımlarının ana odak noktası olmuş ve iki yarar

sağlamıştı: Bunların içinde yaşayan keşiş ve rahibe cemaatleri fakirlere hayır bağışları yapmak ve kurucuları ayinlerde yâd etmekle görevlendirilmişti. Bunların sayısının arttığı o kadar belliydi ki, 964'te Nikiforos (onun gözünde gösterişçilik olan) yeni manastır kurulup donatılmasını yasakladığı, bunun yerine hayır işlemek isteyenleri var olan manastırlara, özellikle de zor durumda olanlara yardım etmeye zorladığı bir yasa çıkardı. Ancak Nikiforos her çeşit manastır kuruluşuna karşı değildi: Aynı yasada terk edilmiş yerlerde kurulan ve münzevi keşişlerin yaşadığı bir manastır cemaati olan lavrayı övmekteydi. Selanik'ten uzak olmayan sapa Athos yarımadasında ilk önemli manastırı kuran dostu ve manevi babası Atanasius'a önemli araçlar sağlayarak yüreğinin olduğu yere parasını da koydu. (Bugün Büyük Lavra olarak bilinen) Atanasius Lavrası Athos'ta binlerce keşişiyle yirmi büyük manastır ihtiva eden ve imparatorluğun son yüzyıllarında Bizans'ın maneviyatına ve ruhban işlerine egemen olan bir manastır cemaatinin başlangıcıydı (sekizinci ve dokuzuncu bölümlerde göreceğiz).

Makedon döneminin bir başka önemli kültürel özelliği imparatorluğun hamiliği altında üretilen muazzam bir metin külliyatıdır. Bunların ortak hususiyeti daha eski malzemenin derlemeleri olmasıdır ama benzerlik orada biter. Bazıları sadece kopya edilmişken, diğerleri (daha yüksek seviyede bir üslup elde etmek için) çok daha aktif biçimde tashih edilmişti. Sanki imparatorluk çok çeşitli bilim alanlarındaki mirasını stoklamış gibi görünmekteydi: tıp ve ziraat ansiklopedileri, geniş bir azizlerin hayatı ve şiirler derlemesi, kategorileştirilmesi zor devasa bir kayda değer genel bilgiler sözlüğü (*Souda*) ya da askerî stratejiyle ilgili metinler. Bunlar Justinyen Külliyatı'nın altmış kitaplık Yunanca tercümesi (*Basilika*), imparatorluk törenleriyle ilgili bir metin derlemesi ya da imparatorluğu çevreleyen halklar ve bunların nasıl yönetilebileceği hakkında bir risale (*De Administrando Imperio*) gibi mühim imparatorluk projelerinin yanı sıra ortaya çıkmıştı. Bir anlam birliği oluşturduğunu belirten kıstaslar tesis edilerek malzemeyi bir araya getirme işi olan derleme, kabaca özgün ve kaliteli değil diye reddedilmeme-

si gerekse bile, 10. yüzyıl nispeten az özgün yazının üretildiği bir yüzyıldı. Belki sonsuz miktarda bilgiye ulaşılabildiği ve listelerin, yeniden yapım ve karmaların arttığı bugün bu çabaları daha fazla takdir edebiliriz. Fakat bu dirilişin önemli bir başka yönü de vardır: Bugün mevcut olan Antik Yunanca metinlerin önemli bir bölümü 10. yüzyılda kopyalanmış elyazmalarına kadar gider. Bizanslılar Yunanca edebiyatı seçmek ve korumakta kesinlikle kendi estetik, hatta belki de politik kıstaslarını kullanmış olsalar da, onlar olmadan bugün var olanların çok azının korunmuş olacağı açık bir gerçektir. Çoğu özgün Bizanslı düşünür kesinlikle böyle yapmış olsa da, metinleri korumak her zaman bunlarla eleştirel şekilde ilgilenmek anlamına gelmiyordu. 1040'lardan itibaren son Makedon imparatorlarının sarayında önemli rol oynayan Mihail Psellos kesinlikle, bir sonraki bölümde tartışılacak en eşsiz kültürel şahsiyetlerden biriydi.

Bu diriliş ortamı ikonoklazm sırasında *florilegia* [antolojiler] meydana getirilmesi, Bardas zamanında şehirde öğrenimin canlandırılması (bir önceki bölüme bakınız) ve Makedon imparatorların ikonoklazm dönemini ve imparatorlarını kültürü baskı altına aldığı ve imparatorluğu kendi çabalarının kurtardığı karanlık çağa götürdüğü şeklinde sunmak için bilinçli gayretleri gibi farklı unsurlardan oluşmaktaydı. Dahası, kanıtlanması zor olsa bile, okul ağı ve hocaları, güzel elyazmaları ve eski metinleri keşfetmesiyle Karolenj Rönesans'ının Bizanslılar üzerinde iz bırakmadığını hayal etmek zordur. Belki de bu Makedon dirilişinin bir işlevi de, yeni ve kendine güvenen imparatorluğun Batılılara entelektüel başarılarının ortasında meydan okuyabileceğini hem kendilerine hem de dışarıdakilere göstermekti.

İdeolojik bakımdan durum kesinlikle buydu. III. Mihail'in, Papa I. Nikolas'ın, Latince Roma'ya karşılık geldiği için Bizanslıların Roma dili konuşmadan kendilerine Romalı demesinin gülünç olduğunu belirtmesine neden olacak şekilde Latincenin barbar dili olduğunu söylediği rivayet edilir. Kimlerin kendilerine Roma İmparatorluğu'nun sakini deme hakkı olduğu sorusunun Bizans bakış açısından halledilmiş olmaktan uzak olduğu açıktır. Ayrıca hem Doğu'nun hem de Batı'nın tutumunun

sertleştiği belliydi. Bunun önemli bir delili, Otto'nun Nikiforos Fokas'a gönderdiği elçilik başarısızlığının tecrübeli diplomat Cremonalı Liudprand tarafından anlatımıdır. Anlatı kesinlikle yanlıdır, fakat Otto'nun kral mı, yoksa imparator mu olduğu hakkındaki hararetli tartışmaların, ayrıca Liudprand'ın imparatorluk sarayını pejmürde, (dediği gibi) Yunanlıları ise (söylediği üzere) kalleş ve zayıf diye kabaca reddedişinin okunması ileride yatan gerilimleri gösteren bir ispattır. Bu türden düşmanlıklar, Bizans'ın ve Otto'nun iki imparatorluğunun dine döndürme araçları vasıtasıyla genişlemesini teşvik etmişti. Makedon imparatorların çabaları Macarlar ve Ruslar üzerine odaklandı. Bunlardan ilki doğudaki Lehler ve kuzeydeki Danlar ile birlikte Cermen yörüngesine girdi ve Roma'yı manevi merkezleri olarak kabul etti. Diğer taraftan Bizanslılar Rusları dine döndürme konusunda başarılıydı. Bu, Doğu Avrupa'da politik ve kültürel ideal olarak Konstantinopolis'e dönük olan ama bunun onları imparatorluğa saldırmaktan alıkoymayan birkaç devletin, yani "Bizans Topluluğu" diye tabir edilen şeyin başlangıcıydı.

ALTINCI BÖLÜM

Gücün Ortaya Çıkışı (1056-1204)

Teodora'nın seçilmiş varisi yaşlı VI. Mihail'in saltanatı çok kısa sürdü; kuzey Anadolu'daki Paflagonyalı askerî bir aristokrat olan ve 1057'de imparator tacını giyen İsaakios Komnenos'un liderlik ettiği Anadolu komutanlarının bir isyanıyla karşılaştı. İsaakios, Fokas, Skleros ve diğer güçlü klanların egemenliğini gemleme çabasında olan II. Basil'in tercih ettiği küçük aristokrat klanların birinden geliyordu. Çok kısa süren saltanatı (1057-1059), Konstantinopolis odaklı ailelerin (Zoe'nin ilk kocası III. Romanos ile kabaca 1028'den itibaren) hâkimiyetinden sonra askerî vilayet aristokratlarının egemenliğini getirmişti. Bu Bizans döneminin sonuna kadar sürmüştü. Saraydaki karmaşık sularda yol almak için yüksek bir sivil memur rolündeki İsaakios, Patrik Mihail Kirularios ve Mihail Psellos'a güveniyordu. İsaakios asker imajı veriyordu ama sonunda seçkin çıkarına karşı çok fazla muhalefet yapması çöküşüne neden oldu. Onu, Paflagonyalı bir başka aristokrat klan olan yeni patronları Dukaslar lehine feragat edip Studios'un manastırına girmeye ikna eden Psellos'tu. 1059'da X. Konstantin Dukas imparator oldu ve kardeşi İoannis'i yüksek Sezarlık mevkisine yükseltti. Konstantin İsaakios'un aristokrat karşıtı politikasını tersine çevirdi ve Konstantinopolis'te destek toplamak için ön-

lem aldı. Fakat imparatorluk sınırları dışında önemli bir yeniden güç yapılanması meydana geldiği ortadaydı: Artık Bağdat'ın hakimi olan Selçuklular Anadolu'da hem güneybatı Anadolu'yu hem de Ermenistan'ı hedef alarak doğrudan ya da (az çok) kontrol ettikleri Türk savaş beyleri yoluyla asıl Bizans ülkesini* işgal etmeye başlamıştı. İtalya'da papalığın karşı durmaya gücünün yetmediği fetihlerininin papalık tarafından tanınmasını sağladıktan sonra Normanlar, 1059'dan itibaren güneyi işgale girişti: Calabria, kuzeyde Puglia, güneyde de Sicilya yolunu açacak şekilde 1060'ta düştü. I. Roger ve Robert Guiscard biraderler fethe önderlik ediyordu. Bu sırada Balkanlar Peçenek akınlarından muzdaripti.

Konstantin'in 1067'deki ölümü varisleri henüz küçük olduğu için kriz doğurdu. Kirularios'un yeğeni olan dul karısı Evdokia Makrembolitissa'ya, tahtın oğulları Mihail'e geçmesini güvenceye almak için bir daha asla evlenmemeye yemin ettirildi. Fakat kısa zaman sonra belli başlı bir aristokrat aileden gelen önemli bir komutan olan IV. Romanos [Romen Diyojen] ile evlenip onu tahta çıkardı. Romanos Bizans ordusunun mevcut haliyle iki cephede savaşmanın imkânsız olduğunu kolayca görebiliyordu. 10. yüzyıl ve 11. yüzyıl başındaki iç çatışmaların ve saldırıların neticesinde bir nesilden fazla süredir *thema* orduları ihmal edildiği için ordu o sırada çoğunlukla paralı askerlerden oluşmaktaydı. Kısmen hem imparator, hem de destekçileri oralı olduğundan öncelik Anadolu'ya verildi. Bu, İtalya'daki 1071'de düşen Bari'nin son kalesi olduğu bütün Bizans mülklerinin zamanla kaybedilmesine yol açacak şekilde Norman yayılmasının kontrolsüz bırakıldığı anlamına geliyordu. Romanos Anadolu'daki Selçuklulara karşı ona meseleyi doğrudan ele alma güvenini veren bazı ufak başarılar kazandı: Toplayabildiği bütün kuvvetleri seferber edip Türkleri Ermenistan'dan geri püskürtecekti. Sefer 1071'de yapıldı ve felaketle bitti: Van Gölü yakınlarındaki Manzikert'te [Malazgirt] yapılan

(*) Burada "ülke" diye karşılanan sözcük "heartland"dir. "Heartland" sınırları belirli bir maddiliği aşan, yüreklerin attığı, kalplerin o "yer"e ait olduğu, bazen de geçmişe güçlü referansları olan bir maneviyata da işaret eder – e.n.

muharebede imparatorluk ordusu yenildi ve Romanos yakalandı. Sezar İoannis'in oğlu Andronikos Dukas'ın safların gerisinde panik çıkmasına neden olan, imparatorun yakalandığı şeklinde yanlış dedikodular yaydığı iddia edilmişti. Muharebenin gerçek zayiatı fazla yüksek olmasa da Malazgirt Bizans Anadolu'sunun sonunun başlangıcı olarak kabul edilmişti; ama aslında belirleyici olduğunu kanıtlayan şey daha çok savaşın sonrası ve sonuçlarıydı. Haberler Konstantinopolis'e gelince Dukas iktidarı canlandı, Romanos serbest bırakılınca da büyük ölçüde Ermeni ve Norman paralı askerlerin gerçekleştirdiği bir iç savaş çıktı. Romanos yenilip kör edildi ve hemen sonra 1072'de öldü. 1071'de VII. Mihail Dukas imparator oldu.

Bunu izleyen on yıl imparatorluğu yıkımın eşiğine getirdi. Anadolu'daki Türk akınlarına karşı çıkmak için çoğu Normanlardan oluşan bir paralı asker ordusu 1073'te onlara karşı gönderildi; lideri Russell Balliol firar etti ve Normanlar için kuzeydoğuda bir üs oluşturdu. Sonunda o da 1075'te yine Türk paralı askerlerin yardımıyla, İmparator İsaakios'un yeğeni genç Aleksios Komnenos tarafından mağlup edildi. VII. Mihail ciddi zorluklarla karşı karşıyaydı; bütün bu paralı askerlerin ödemeleri vergiler artırıldığı, (tahıl fiyatındaki bir artışa bağlı olarak ona *Parapinakes*, "eksi-bir-çeyrek" lakabını kazandıran) fiyatlar uçtuğu ve sikkenin değeri daha da düşürüldüğü için ekonomik sıkıntı anlamına geliyordu. Bariz şekilde zayıflamış olan konumunun diğerlerinin onun otoritesine meydan okumasına yol açması kaçınılmazdı. 1077-1078 dönemi her ikisi de Norman ve Türk paralı askerlere güvenen önde gelen aristokrat kumandanlardan Trakyalı Nikiforos Bryennios ve Anadolulu Nikiforos Botaneiates'in iki büyük isyanına şahit oldu. 1078'de Botaneiates galip gelerek Mihail'i tahttan el çektirip manastıra kapanmaya zorladı ve onun Gürcistanlı bir prenses olan dul karısı Maria ile evlendi. Neredeyse 80 yaşında olan Botaneiates ancak geçici bir çözüm sunabilirdi ve gerçekten de kanlı bir darbenin onu yerinden etmesi fazla sürmedi. Nisan 1081'de kardeşleri, Maria ve Dukas tarafından desteklenen Aleksios Komnenos Konstantinopolis'in kontrolünü zorla aldı (üç yıl

önce Aleksios, Maria'nın oğlu ve tayin edilmiş varisi olan Konstantin'in kuzeni İrini Dukaina ile evlenmişti).

Aleksios genç askerî aristokratların en yeteneklisi olarak ortaya çıkmış da olsa saltanatı uğursuz bir şekilde başlamıştı. İhmal edilen Normanlar 1081'de Robert Guiscard önderliğinde Adriyatik'i geçti, Balkan sahilini Konstantinopolis'e bağlayan yolun, yani Egnatya Yolu'nun başındaki önemli bir liman olan Dyrrachium'u [Dıraç] aldı ve Yunanistan içlerine doğru istilaya başladı. Aleksios, yerine annesini vali olarak bırakıp onların önünü kesmeye koştu. Normanlarla ilk karşılaşma Aleksios için ciddi bir yenilgi demekti ve Normanların Yunanistan'ın ortasına kadar ilerlemesine müsaade etti. Daha sonra Aleksios onları defetmeyi ancak büyük ölçüde kilise kaplamalarına el konularak ödeme yapılan Türk paralı askerlerin yardımıyla başardı ama Norman tehdidinin gelecekte daha ciddiye alınması gerektiği belliydi. Aleksios'un II. Basil zamanındaki eğilimi sürdürerek 1082'de (ya da bazı tarihçilere göre 1092'de) Venedik'e bir dizi yeni ayrıcalık bahşetmesi bu ortamda oldu. Venedikli tüccarları bütün vergilerden muaf kılan ve onlara imparatorluğun her yerinde ticaret yapma özgürlüğü sağlayan, ayrıca Konstantinopolis'te bir ikamet ve ticaret bölgesi veren bu bağışın etkisi çok daha geniş kapsamlıydı.

Aleksios'un talihi sönmeye devam etti. 1087'de Tuna'nın güneyine doğru bir Peçenek istilasını durdurmaya çalışırken bir başka ezici mağlubiyete maruz kaldı. Peçenek tehdidi gerçekten ancak 1090'ların ilk yıllarında bölgedeki yeni bir başka Türkî halk olan Kumanların ittifakı sağlanarak ortadan kaldırıldı. Aleksios'un saltanatının ilk on yılının çok kötü olan karnesine rağmen tahta tutunmayı becerdiği gerçeği, onun yokluğunda annesinin sarayı etkin bir şekilde idare etmesi ve Aleksios'un, kendisinin ve Dukas'ın merkezde olduğu iktidarını bazı önemli aristokrat aileler arasındaki birliğe dayandırırken, diğer birkaç ileri gelen ailenin buna evlilik birliğiyle katıldığı hakikati gibi çeşitli faktörlere yorulabilir.

1090'lar işlere yavaş yavaş daha olumlu bir gidişatın hakim olduğu bir dönem oldu: Balkanlar'daki durum dengelendi ve

Mısır'daki Selçuklularla Fâtımîler arasındaki veraset çatışmaları doğudan gelen tehlikenin daha az şiddetli olduğu anlamına geliyordu; aslında 1090'ların başında Bizanslılar denizde yeniden bir miktar kontrol sağlamayı ve kuzeybatı Anadolu'ya ilk akınları yapmayı başarmıştı. Fakat bu on yılı batıda başlayan ve doğuda, hem İslâm hem de Bizans dünyasında muazzam etkileri olan bir başka olay belirlemişti: Haçlı Seferleri. Bu geniş ve aynı zamanda sürekli genişleyen bir tarihçilik konusu olup birçok yönü bu kitabın kapsamı dışında kalıyor. O yüzden bu ve sonraki bölümlerin odak noktası Bizans tarihine doğrudan etkisi olan hadise ve gelişmeler olacak; böyle bir sunum mecburen sınırlı ve tek taraflıdır. Burada birbirine bağlı iki soru doğuyor: Haçlı Seferleri'nin (özellikle Birinci Haçlı Seferi'nin) ortaya çıkmasında Bizans'ın rolü neydi ve Bizans, Haçlı Seferleri gerçeğini nasıl algılamış ve nasıl tepki vermişti? Anadolu'daki Selçuklulara karşılık vermek için Bizans İmparatorluğu'nun askere ihtiyacı vardı; paralı askerlerin büyük bir kısmının batıdan alınması –(1066'da İngiltere'nin Normanlar tarafından fethinden ve 1043'teki beklenmedik saldırıdan itibaren Bizans-Rus ilişkilerinin bozulmasından sonra) özellikle Norman ve Anglosaksonlardan– ama Bizans sarayının sık ve kârlı çağrılarına yanıt verebilecek diğer herkesin de alınması sıradan bir uygulamaydı. Aleksios kendisinden önce en az bir nesildir denenmiş ve sınanmış olan bir eğilimi yalnızca devam ettirdi: Mektuplar ve elçiler yoluyla paralı asker topladı. Onun 1092'de Papa II. Urban'a, Hıristiyan halkların ıstırabını ve Hıristiyan hacılığının en kutsal yerlerinin, genellikle de Kutsal Kabir Kilisesi'nin ve Kutsal Topraklar'ın kötü durumunu vurgulayarak kâfirlere karşı yardım istediği bir heyet göndermesi bu bağlamda anlaşılmalıdır. Bu çağrının Birinci Haçlı Seferi'ne dönüşme şekli Bizans'ta asla öngörülmüş ya da arzu edilmiş olamazdı; bu, Aleksios'un başa çıkabileceğinden çok fazla olup beklediğinin çok ötesindeydi.

İlk dalga olan Keşiş Pierre'in [Pierre L'Ermite] Haçlı Seferi Konstantinopolis'e 1096 yazında ulaştı; Aleksios katılımcıları olabildiğince çabuk bir şekilde, çoğunun Türker tarafından katledildiği Anadolu'ya gönderdi. Birkaç ay sonra seferin

gerçek liderleri Konstantinopolis'e gelmeye başladı ve Aleksios kuşkusuz birçok Batılı danışmanının tavsiyesi üzerine az çok başarılı bir şekilde onları çeşitli yeminlerle kendisine bağladı: Onlar da imparatorun askerî ve lojistik desteği karşılığında daha önce Bizans'a ait olan (nihayetinde belirsiz bir kavram) yerleri ve şehirleri imparatorluğa iade etmeye söz verdi. İlk başta her şey iyi gitti: 1097'de Frenk belası karşısında Selçuklular Nicaea'yı Bizanslılara teslim etti, Aleksios da bunu batı ve kuzey Anadolu'nun geniş kısımlarında kontrolünü sağladığı başarılı bir seferle izledi. Daha on yıl önce Selçukluların eline geçmiş, stratejik bakımdan çok önemli bir şehir olan Antioch, Haçlılar şehrin alınmasını çok zor bulduğundan gücün ilk kez gerçek anlamda test edilmesiydi. Burada kaynaklarımızın fikirleri farklılaşıyor: Bizans kaynakları imparatorluk birliklerinin ancak Haçlı ordusunun yok olduğunu duyunca geri çekildiğini ileri sürerken, Frenk kaynakları Bizanslıların onları terk ederek anlaşmayı ihlal ettiğini iddia eder. Yine de sonunda Antioch alındı ve Aleksios'un baş düşmanı Robert Guiscard'ın oğlu Norman beyi Bohemond kendisini oranın efendisi ilan etti. Haçlılar Kudüs'e doğru devam etti ve kent 1099'da alındı; ardından doğuda Müslüman halklar tarafından daima hatırlanacak, daha doğrusu bugüne kadar hatırlatılan bir kıyım oldu.

Birinci Haçlı Seferi beklenmedik bir şekilde büyük ölçüde ve hızla başarılı olmuş ve Levant'ta en uzun ömürlüsü yüzyıllarca yaşayacak olan birkaç Latin koloni devleti kurulmuştu. Bu haçlı devletleri ile Bizans artık birlikte var olmanın yollarını bulmak zorundaydı; Haçlıların çoğu Avrupa'ya dönmüş olduğuna ve Batı'dan istenen miktarda yardım asla gelmeyeceğine göre neticede Bizans bu ortamda daha güçlü ortaktı ve aralarındaki savaş haline ve olumsuz propagandaya rağmen müteakip yüzyıllarda gerçek bir politik, ekonomik ve kültürel alışveriş gerçekleşecekti.

Bizanslılar için sıkıntılı olan Bohemond ve Antioch meselesi, Bohemond kendinden önce babasının da yaptığı gibi İtalya'dan imparatorluğa saldırıda bulunduğu 1107'de ilk çözümünü buldu ama bu defa Aleksios hazırlıklıydı ve sefer çabucak onun le-

hine bitti. Bohemond teslime ve Antioch üzerindeki iddialarından vazgeçtiği bir barış antlaşması imzalamaya zorlandı fakat 1111'deki ölümü kentin gerçekten devredilmesine mani oldu.

Aleksios'un son yılları statükonun değişmesinin zor olduğunu belli ediyordu. Antioch, ona bağlı olarak da Haçlı devletlerine erişim kontrolü dışındaydı ve Orta Anadolu'daki Bizans mülklerini genişletme çabaları az meyve vermişti. Bu durumda 1115'te Selçuklularla, imparatorun, muhtemelen en azından kıyı bölgelerinin emniyetini sağlamak umuduyla bölgenin Bizanslı nüfusunun boşaltılmasını kabul ettiği bir barış antlaşması imzaladı.

Görünürdeki aile uyumu söylemine rağmen Aleksios'un veraseti pürüzsüz değildi: Oğlu ve ayrıcalıklı varisi İoannis'in, ablasının ve 1170'lerin aristokrat isyanının bir çocuğu olan ablasının kocası Nikiforos Bryennios'un tarafını tutan annesinin arzusuna karşı taht yolunda mücadele etmesi gerekti. Komplolar 1118'de İoannis'in tahta çıkışından sonra bile devam etti ve hem annesi, hem de ablası kendilerini annesinin kurmuş olduğu Kecharitomene Manastırı'nda ev hapsinde buldu. Macar prensesi (Konstantinopolis'te İrini adı verilen) Piroska ile evli olan İoannis oldukça başarılı bir saltanat sürdü; kendi ömründe bir başka Haçlı Seferi'yle uğraşmak zorunda kalmadığı için yeterince şanslıydı ve doğudaki Bizans topraklarını genişleterek babasının başarılarının üzerine koyabildi. 1120'lerde bir Kuman tehdidini önledi, aynı on yıllık dilimde bir Macar istilasını geri püskürttü ve Sırbistan ile Dalmaçya'yı Bizans kontrolü altında tutmayı başardı. 1130'larda Anadolu'da kuzeyde Danişmentlere, Kilikya'da Ermeni prensliklerine ve Haçlı devletlerine – hepsinin ötesinde şehri geri almayı beceremese bile Antioch'a karşı başarıyla savaştı. 1130'larda II. Roger zamanında Norman gücü dinamik bir şekilde tekrar ortaya çıkınca İoannis, en önemlisini Cermen imparatoru III. Conrad ile yaptığı birkaç antlaşma yaptı ve bunu imparatorun baldızı Bertha'nın İoannis'in en küçük oğlu Manuel ile nişanlanmasıyla mühürledi. İoannis'in bölgesel pekişme ve mütevazı genişleme politikası 1143'te Kilikya'daki bir av kazası sonucunda ölmesiyle kısa sürdü.

Ayasofya Galerisi'ndeki II. İoannis Komnenos ve karısı İrini'yi (Macar prensesi Piroska) Tanrı'nın annesinin iki yanında gösteren (1120'ler civarı bir tarihteki) mozaik panel. (Fotoğraf: Myrabella, *Wikimedia*.)

İoannis'in yaşayan en küçük oğlu Manuel onun yerine geçti. İmparator Suriye ve Kilikya'da babasının politikasını önemli bir ilerleme kaydedilmese de başarıyla sürdürdü. Asıl hedefi Edessa [Urfa] kontluğunu geri almak olan İkinci Haçlı Seferi'nin (1145-1149) geldiği haberleri Bizans'a varınca Manuel, II. Roger'in bunun içinde yer almasını engelledi. III. Conrad ordusuyla Konstantinopolis'e geldi, Anadolu'ya geçti ve yenilgiye uğrayıp Bizans'a döndü. Manuel Haçlıların (Cermenlerin ve Frenk kralının birleşik ordusunun) Suriye'ye denizden götürülmesini örgütledi ama oraya vardıklarında yenildiler ve hedeflerine ulaşamadılar. Askerî bakımdan Bizans zarar görmemişti ama seferin başarısızlığının suçu imparatorluğa ve onun yeterli yardım önerme ya da Haçlı Seferi'ni ve bunun Latin Hıristiyanlığı için anlamını gerçekten onaylamaktaki isteksizliğine yüklendi.

Sefer sırasında 1147'de II. Roger Yunanistan'da birkaç adaya ve kıyı bölgelerine akın yaptı, ayrıca Teb'den uzman ipek dokumacılarını kaçırıp Sicilya'ya götürdü. Normanların Bizans topraklarındaki varlığının devam edememesi Manuel'in Venedik ve III. Conrad ile ittifakının etkin olduğu kanıtlamıştı ancak Roger'in 1154'teki ölümüne kadar Norman tehdidi istikrarsızlaştırıcı bir faktör olmayı sürdürdü. 1150'lerin başında Sırbistan'da isyanların (1160'larda ve 1170'lerin başında tekrar)

ve Almanya'da bir imparator değişikliğinin olduğu (1155'te Frederik Barbarossa taç giymişti) bölgede artan bir rahatsızlık mevcuttu. Liderlik (Roger'in oğlu I. William'a) geçtikten sonra Manuel, Norman zaafından yararlanmak üzere hızla hareket etti ve 1155'te Bari'yi ele geçirmeyi başardı ama gerisini getiremedi. İtalya meselelerini kuşatan karmaşık bir politik ve diplomatik ağın içinde Bizans birkaç ittifak denemesinde bulundu: Barbarossa'ya karşı Venedik ve papalıkla, Normanlara karşı Barbarossa ile, sonra da Barbarossa'ya karşı Normanlarla. Prensip açıktı: Hiçbir İtalyan gücü işlerine tek bir devletin egemen olmasını istemiyordu, onun için denge tehlikeli biçimde bir tarafa ağır basar gibi olunca ittifaklar hızla değişiyordu. Fakat 1160'larda Bizanslılar umduklarının ya da beklediklerinin tersine Batılı hiçbir gücün onların İtalya'daki varlığını hoşgörmeye hazır olmadığını nihayet anlamış olmalıdır.

Manuel, askerî kuvvetinin Kilikya Ermenistan'ındaki egemenliği güvence altına aldığı ve 1150'lerin sonunda kalan Haçlı devletlerinin teslim olmasını sağladığı doğuda çok daha başarılıydı. 1159'da Antioch'a zaferle girdiğinde babasının ve dedesinin başaramadığı şeyi nihayet başarmıştı. 1169'da, Mısır limanı Damietta'ya [Dimyat'a] karşı (başarısız) saldırı gibi, Batılı hükümdarlarla birlikte ortak askerî çabalar vardı. Ancak Suriye ve Filistin'deki Haçlı mülklerini ciddi şekilde tehdit etmeye başlayan Mısır'ın eski veziri, 1171 itibariyla da hükümdarı olan Selahattin'in yükselmekte olan başarısına karşı koyulamadı.

Aynı on yıl Venedik-Bizans ilişkilerinin de doruğa ulaştığına şahit oldu. Venedik sürekli artan ayrıcalıklara rağmen önemli varsayılan müttefiğininkilere çoğunlukla ters olan kendi çıkarlarının peşindeydi. Bizans, Pisa ve Cenova'yı kayırarak stratejik odağını genişletmeyi tercih edince Venedik buna şiddetle misillemede bulundu. Manuel akıllıca bir hileyle tepki gösterdi: Bizans devlet aygıtının etkinliğini vurgulayacak şekilde 1171'de imparatorluğun her yerinde tüm Venedik mallarına ve mülklerine aynı anda el konuldu. Venedik buna güçlü karşılık verdi ama durumu Manuel'in ömrü boyunca tersine çevirmeyi başaramadı.

Manuel'in son yılları daha başarısızdı: Orta Anadolu'ya karşı Selçuklu tehdidini ortadan kaldırma çabası 1176'daki Miryokefalon Muharebesi'nde felaketle sonuçlandı. Ağır kayıplar oldu ve o noktadan itibaren Bizans sahile doğru Selçuklu ilerleyişini durduramayacaktı. Manuel 1180'de öldüğünde tayin edilen varisi Aleksios henüz küçük olduğu için durum yine kritikti. Manuel'in ikinci karısı (Antioch'un Haçlı prensinin kızı) Maria'nın, yeğenlerinden birinin de desteklediği naipliği dayanıksızlığını kanıtladı ve 1183'te bir başka aile üyesi olan II. İoannis'in kardeşi ve önemli rakiplerinden biri olan, İsaakios'un oğlu Andronikos Komnenos'un tahta çıkmasına yol açtı. O Konstantinopolis'e girmeden hemen önce, kentteki, Venedikliler Manuel tarafından on yıl önce kovulduğu için o sırada çoğu Pisalı ve Cenevizli olan Latinlerin katledilmesine sebep olan bir isyan patlak verdi. Andronikos'un saltanatı, bir yandan Fransa kralının kızı genç İmparatoriçe Agnes yeni imparatorun karısı olurken, hem genç prens Aleksios hem de annesi öldürüldüğü için daha da fazla kan dökülmesiyle başladı. Dahası, Andronikos Manuel'in hem imparatorluk içi hem de uluslararası politikalarının çoğunu tersine çevirmeye çalıştı ve kısa zamanda ilk başta Komnenos düzenlemesinde dışlanmış bulunan kimselerden aldığı azıcık desteği de heba etmeyi becerdi. İmparatorluğun komşuları ve düşmanları bunu saldırmak için uygun bir an olarak gördü: 1185'te Normanlar Selanik'e saldırıp ele geçirirken Macarlar, Sırpların yeni liderleri Stefan Nemanya ile Bizans'tan kurtulmasına yardım etti. Aynı yıl başkentte Andronikos'ın linç edilip bir yüzyıllık Komnenos hâkimiyetine son veren önemli bir ayaklanma oldu.

Takip eden yirmi yıl Komnenos döneminin ve onun esas özellikleri olan Batı'nın politik kaynaklarına bariz bir bağlanma ve yararlanma çabasının yanı sıra aristokrat ittifaklarına dayalı güçlü bir merkezî devletin çabucak çöken bir görünümden başka bir şey olmadığını gösteriyordu. 1185'te tahta çıkan hükümdar, büyükannesi I. Aleksios'un en küçük kızı olan II. İsaakios Angelos (1185-1195) idi. Devlet işleri kısa zamanda kötüleşti. Haçlı devletleri prenslerinin 1187'de Selahattin karşısında

aldığı felaket Hıttin yenilgisinden ve peşinden Kudüs'ün kaybedilmesinden sonra Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192) çağrısı yapıldı. İsaakios'un Selahattin ile pazarlık ettiği ortaya çıkınca Barbarossa Konstantinopolis'i tehdit etti. Konstantinopolis korundu ve Barbarossa 1190'da Kutsal Topraklar'a varamadan çok önce boğuldu ama diplomatik bakımdan Bizans İmparatorluğu yalnızlaşmıştı. Richard'ın 1191'de, o sırada Komnenos soyundan bir asinin hâkimiyeti altında olan Kıbrıs'ı ele geçirmesinin nedenlerinden biri de buydu; sonunda Kıbrıs krallığı Kudüs'ün sürgün edilmiş kralları olan Lüzinyanların eline geçti ve 1473'e kadar onlarda kaldı.

İmparatorluğun zafiyeti belliydi ve komşuları bunu anlayınca kendilerini onun hâkimiyetinden kurtarmaya kalkıştı; bu hem Nemanya'nın Sırbistan'ı, hem de Kaloyan'ın Bulgaristan'ı için geçerliydi. İsaakios'un, biraderi III. Aleksios (1195-1203) tarafından indirilip kör edilmesi işleri daha da kötüleştirdi. II. İsaakios'un oğlu IV. Aleksios babasının hükümdarlığını geri getirmek için yardım aramak üzere İtalya'ya gitti. Bizans Kilisesi'nin teslim olup birliğe dönmesi sözüyle papayı, büyük miktarda para vaadiyle de Batılı hükümdarları kandırmayı denedi. Bizans için maalesef bu teklif bir başka Haçlı seferinin, kalan Haçlı toprakları üzerindeki Eyyubi boyunduruğunu kırmanın tek yolu olarak görülen Mısır'a yönelik denizden bir girişimin hazırlıklarıyla çakışmıştı. Venedik yüksek bir fiyata Haçlıları taşıyacak tekneleri sağlayacaktı. Venedik'te toplanan orduların gerektiği kadar çok olmadığı, Venedik'e ödeyecek paralarının da bulunmadığı ortaya çıktı. Bu eksiklikler –Bizans'ın zayıflığı ve Aleksios'un vaatleri–, ayrıca Haçlıların yola çıktıktan sonraki dinamikleri Konstantinopolis'e doğru bir "sapmaya" neden oldu. Haçlıların gelişi üzerine III. Aleksios kaçtı ama IV. Aleksios ve babası İsaakios vaatlerini yerine getiremedi. Surların dışında büyük bir ordu bulunmasının gerilimiyle şehirde onların ölümüne ve Latinlere direniş çağrısı yapan V. Aleksios Dukas Mortzoflos'un yeni hükümdar ilan edilmesine yol açan ayaklanmalar oldu. Haçlılar arasında hayal kırıklığı büyüktü ve (çoğu Fransız) komutanlarının ve Venediklilerin rızasıyla ama papalık onayı olmadan Haçlılar Bi-

zans topraklarını kendi aralarında paylaştı ve başarısız bir teşebbüsten sonra Nisan 1204'te Konstantinopolis'i ele geçirip günlerce harap etmeyi, yağmalamayı ve sakinlerini katletmeyi başardı. Bakire [Meryem] tarafından korunduğu için zapt edilemez diye bakılan "şehirlerin kraliçesi" düşmüştü.

Ekonominin yeniden yapılandırılması

II. Basil saltanatının sona erdiği 1025'teki güçlü imparatorluğun iki kuşaktan az bir sürede nasıl çöküşün kıyısına geldiği dikkate değerdir; ilk üç Komnenos imparatoru zamanındaki başarılı canlanışın I. Manuel'in ölümünden sonra bir kuşaktan az bir sürede nasıl parçalanabildiği de öyle. Elbette bizzat imparatorun gücünün ötesinde olan dış faktörler de vardı, fakat olanların suçunun bir kısmını Bizans'ın kendi yapısı içinde aramamak mantıksız olur.

Yükselen demografik eğilim devam etti: Büyük salgınlar yoktu ve imparatorluğun esas bölgeleri savaştan oldukça uzaktı. Yunanistan ve Anadolu'nun batı kıyısındaki kentler Konstantinopolis gibi gelişmeyi sürdürdü; kilise inşaatları ve imparatorluğun her tarafındaki araştırma ve kazılarda bulunan pahalı, sırlı tabakların yaygın kullanımı bunu kanıtlar. Genelde bu gelişmekte olan bir ekonomiyi ifade eder ve sektörlerinden bazılarında durum gerçekten de böyleydi. Yine de devlet, sikkelerinin 1040'larda başlayan ve I. Aleksios'un 1081'de tahta çıkışından önce zirvesine ulaşan (*nomisma*nın altın içeriği sekiz karata, yani nominal değerinin üçte birine düşmüştü) ayarın sürekli düşürülmesinden anlaşılacağı gibi ciddi problemlerle karşı karşıyaydı. Ayardaki bu düşürmenin sebeplerinin ne olduğu hararetli bir tartışma konusudur; bazı tarihçiler bunun değerli maden kıtlığıyla piyasa ekonomisine ve ticarete para pompalama ihtiyacının bir bileşimi olduğuna inanırken, diğerleri düşmanlara ödeme yapmak için çaresizce daha fazla para yaratma çabası olduğunu düşünür. Asıl neden ne olursa olsun, devletin (altına aynı şekilde güvenmeden) işlemenin yollarını bulmak zorunda olduğunun vurgulanması önemlidir.

I. Aleksios zamanındaki (1090'lar ile 1109 arasında yürürlüğe konulan) parasal ve mali reformlar bu gidişatı durdurdu ve en az yüz yıl için istikrar sağladı. Birkaç çeşit sikke vardı ama asıl para (*hyperpyron*) yaklaşık 20.5 karata indirilmiş altın ihtiva eden (kabaca, ayarın IX. Konstantin zamanında düşürülmesinin başlangıcındakiyle aynı) altın sikkeydi. Sikke sistemi alışverişte açıklık getiriyordu ve düşük altın içeriği devlete önemli bir tasarruf sağlamıştı. Ayrıca Aleksios mali yapıları basitleştirdi ve vergi hesaplama sistemlerini güncelleştirdi. Bütün bunlar paraya ve ekonominin daha fazla parasallaşmasını sağlaması beklenen ekonomik sisteme güven yarattı ama elde bu eğilime karşı çıkan başka tedbirler de vardı. Aleksios aynı şekilde Bizans'ın onurlandırma sisteminin yeniden yapılandırılmasından da sorumluydu. Yılda yüzde 10'luk bir getiri karşılığında yüksek payeler (ama ender olarak makamlar) satın alınabilen ve çok kötülenmiş olan bu sistem kendinden önceki nesil tarafından haddinden fazla kullanılmıştı. Öbür türlü geleneksel seçkinlerin üyesi olmayan (tüccar ve zanaatçılar gibi) bireylerin servet rezervlerinden yararlanılmasına izin vererek devlete hızlı nakit sağlamış olsa bile, bunun enflasyonist bir şekilde kullanılması bireylerin getirilerini sürekli olarak azaltmış, sonunda devlet de yapılan yatırımları geri ödeyememişti. Aleksios zamanında sistem devam ettirilmedi. Bunun yerine Aleksios'un, sadece kendi aile üyelerine *sebastos* (saygın) denecek şekilde bazı yeni ve gösterişlilerini oluşturduğu genel bir makam ve unvan revizyonu yapıldı. Örneğin kardeşi İsaakios'a bu unvanların en yükseği olan *sebastokrator*, yani *sebastos* ve *autokrator* (imparator) adı verildi. Bizans toplumunun üst mertebesini artık bu unvan sahipleri oluşturuyordu ve onlar geniş toprak bağışlarıyla ödüllendiriliyordu. Daha sonra imparatorluğu kendi evi gibi yönetmekle eleştirilen Aleksios belki de bu şekilde karşı olmak yerine bu iç çevreye katılmanın daha kârlı olduğuna işaret ediyordu. Her halükarda ilk üç Komnenos imparatorunun, tüm muhalefetin Komnenos ailesinin kendi üyelerinden geldiği saltanatının 10. yüzyıldan itibaren yaygın hale gelen siyasi isyanlardan nispeten muaf olması anlamlıdır.

Komnenos dönemi daha fazla ve önemli bağışlara, tahsis ve imtiyazlara yönelik son dönem Bizans eğiliminin başlangıcını işaret eder. İmparatora en yakın olanlar elbette en büyük kazançları elde ediyordu: Bölgeler ya da bunların mali gelirleri tahsis şeklinde veriliyor ve buna çoğunlukla cömert vergi muafiyetleri eşlik ediyordu. Büyük manastırlar da benzer şeyleri haizdi. Daha mütevazı kişiler de devletten faydalanabiliyordu. Bu döneme, alanın ömrü boyunca çoğunlukla askerî hizmet karşılığında toprak ve/veya ona bağlı mali gelirlerin (bazen onu işleyen bağımlı çiftçiler, yani *paroikoi* de dahil) tahsisi demek olan *pronoia*nın başlangıcı olmasa bile kesinlikle çok daha yaygın kullanılması damga vurur. Bu sistem, devletin (maaş olarak dağıtmak üzere vergi almak suretiyle) para dolaştırmak zorunda olmaması ama ekonominin büyük bir bölümünün bu eşitliğin dışına çıkarılması anlamına geliyordu. Yan etkilerden birisi, ki bunun ne kadar kasıtlı olduğu tartışılabilir, piyasa ve ekonomik işlemler için daha fazla paranın ortaya çıkmasıydı. Devlet gümrük ve işlem vergileriyle kâr edebilirdi, etti de. Fakat asıl galip Bizans tacirleri değil, hepsinin üstünde Venediklilerin olduğu İtalyanlardı. Venedik 992'de önemli imtiyazlar elde etmiş ama Aleksios zamanında konumu özellikle ayrıcalıklı hale gelmişti (yukarı bahsettik). Venedik tacirleri imparatorluğun çeşitli kısımlarına yerleşmiş ve hem yerel üreticilerin talebini harekete geçirerek hem de çeşitli malların üretimi için önemli yatırımlar yaparak taşranın ekonomik büyümesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştu; bu durum, örneğin 12. yüzyılda Venedikli simsarların yerel kodamanlardan önce zeytinyağı fiyatında anlaşıp İskenderiye'ye ihraç ettiği Kıbrıs'ta ve Peloponez'deki Lakonya'da ispatlanmıştı. Devlet (vermiş olduğu ayrıcalıkların etrafından dolanma çabası içerisinde Venediklilerle olan bu ticaretin tüm vergilerini yüklediği halde) gelir kaybediyor ama birçok toprak sahibi bu bağlantıdan iyi kâr elde ediyordu. Asla Venediklilerin vergi serbestliği seviyesinde olmasa bile (Pisa ve Cenova gibi) diğer İtalyan denizci kent devletleri de kulis yapıp çoğunlukla bu tür ayrıcalıklar elde etti (ilki 1111'de, diğeri 1155'te) ama Venedik zaman zaman şiddet tehdidiyle ya da bu-

nu kullanarak saldırgan bir biçimde bu ayrıcalıkları önce tasdik ettirmeye, sonra da genişletmeye başladı. Sonuçta hep Bizans taviz verdi ve Venedik ayrıcalıkları –1204'te Venedik, imparatorluğun işgalcilerinden birisi olana kadar– 1126, 1147, 1187, 1189 ve 1198'de onaylandı.

Merkezden kopuş

Komnenos sistemi ilk üç imparatorun güçlü ve dinamik liderliği altında etkin görünüyordu. Toprakların terakümü ve devasa mülkler oluşmasının verimliliği teşvik etmesi, özellikle de zengin toprak sahiplerinin yatırım ve ürettikleri fazlalık için yeni satış yerleri yaratma kabiliyeti nedeniyle ekonomi gelişiyordu. Sikkelerin reel değer kaybına rağmen fiyatlar sabit kaldı. Fakat dezavantajlar da vardı. Devlet giderek iltizamdan, yani belirli bir bölgeden istenen vergi miktarının belirlenip toplama görevinin kişilere verilmesinden yararlandı. Temel toprak vergisi sabitti ama tali vergiler ve zorunlu çalışma sabit değildi; bu da elbette, özellikle sıkıntılı Angeloi döneminde yozlaşmaya yol açtı. Dahası, bölgesel ekonomilerin büyümesinin ve asıl tüketim merkezi olan Konstantinopolis'in onların üstüne yüklediği büyük taleplerinin (ve bunun neden olduğu içerlemenin) siyasi sistemin istikrarı üzerinde kötü etkisi oldu. Bu süreç iki aşamalıydı. Süreç, imparatorluk ailesinin kan ya da evlilik bağı olan üyelerine önemli ve geniş toprak bağışları yapılması şeklindeki uygulamayla başlamıştı. Netice bu bölgelerin zamanla idari, hatta mali bağımsızlığıydı. Ayrıca bu eğilim imparatorluğun *themata* askerî idaresinin 12. yüzyılda aşağı yukarı sona erdiği, böylece (*strategoi* ve her *thema*nın Konstantinopolis tarafından atanan yöneticileri) sayesinde çeperin merkeze bağlandığı bir başka faktörü ortadan kaldırdığı gerçeğinin katkıda bulunduğu imparatorluk merkezine çok daha gevşek bağlantıları olan bölgesel bir kimlik hissini de güçlendiriyordu. Bu rol, bazı örneklerde Patrikliğe bağlı, bu yüzden de başkentle bağlantılı iktidar ve patronaj ağları içerisinde çalışan, elit bir geçmişe sahip, çoğunlukla eğitimli ve Konstantinopolisli piskoposlar ta-

rafından üstlenilmiş olabilir. Vilayet şehirlerinde bazen Konstantinopolisli ailelerle bağlantısı olan yerel seçkinlerin (*archontes*) dinamik bir şekilde ortaya çıkması bu dönemin bir başka karakteristik özelliği olup ekonomik ve toplumsal yükseliş sonucu bölgesel kimliklerin sağlamlaşması merkezkaç eğilimleri teşvik etmiş olabilir. Komnenlerin, özellikle de I. Manuel'in dinamik ve çoğunlukla zorbaca olan merkezî iktidar uygulaması, taht benzer bir karizmaya ve devlet üzerinde daimi bir hâkimiyete sahip biri tarafından işgal edilmediğinde ters tepki vermeye meyilliydi ve bu, yukarıda özetlenen sebeplerle birlikte Bizans tarihinde oldukça yeni bir olguyu doğurdu. 10. yüzyılın politik sistemi değiştirmeye çalışmayıp merkezine kendilerini yerleştirmek isteyen aristokrat isyanlarının tersine, 12. yüzyıl sonunun amacı oldukça farklıydı, yani bu dönem bağımsız beylikler kurma maksatlı birçok yerel ayaklanmaya şahit olmuştu. 1204'te imparatorluğun çeşitli kısımlarında geniş yerler artık Konstantinopolis'teki imparatorların doğrudan yönetimi altında değildi: Burada Kıbrıs (İsaakios Komnenos), Trebizond (David Komnenos), Philadelphia [Alaşehir] (Teodor Mangafas), Rodos (Leo Gabalas) ve Orta Yunanistan ve Peloponez (Leo Sgouros) beyliklerinin oluşumunu zikretmek yeterlidir. Beyler hükümet merkezindeki zaaftan yararlanmaktaydı; bazı tarihçiler, bu isyanlarda (çoğunlukla sembolik) bir merkezin var olduğu Batılı bir ademimerkeziyetçi yönetim etkisi görür. Bu, (Sırbistan ve Bulgaristan ya da Kilikya Ermenistanı gibi) çeperdeki o zamana kadar Bizans'ın egemen olduğu devletlerden gelen birkaç kurtuluş hareketinin ve bölgesel düşmanların canlanmasıyla (örneğin Manuel'in ölümünden sonra Dalmaçya'yı ele geçirmeye kalkan Macaristan) aynı anda patlak vererek artmıştı. Bu hareketlerin nedenleri Bizans'ın iç isyanlarıyla aynı olmasa bile, sonuç ilave toprakların ve iktidarın kaybıydı.

Baskıyla hümanizm arasında

Dönemin kültürel tarihi, çoğunlukla, görünüşte birbiriyle çelişen iki durum olan baskıyla hümanizm arasındaki dinamikler

tarafından şekillenmişti. II. Basil zamanında sürekli savaş halinin gevşemesi ve bunu izleyen özellikle 1050'lerden 1070'lerin sonuna kadarki dönemde zayıflamış olan devlet toplumsal ve kültürel işlerde göreceli bir açılma sağlamıştı; örneğin Arapçadan tercümeler yapılıyor ve aykırı düşünceler hakkında daha az kışkırtma oluyordu. Öğrenim geliştirilmişti ve sonuç kültür meselelerine 1040'ların sonundan itibaren egemen olmaya başlayan yeni bir bilginler kuşağıydı. Bunların en meşhuru hayattaki başarıları öğrenimine, yeteneğine ve dikkate değer ağ oluşturma becerisine dayanan, Bizans yazarlarının kesinlikle en yeteneklisi ama aynı şekilde çok başarılı bir devlet adamı da olan Mihail Psellos idi. Psellos geniş bir okuyucu kitlesi tarafından, sadece tarih şeklinde algılanması onun tutkusuna karşı adaletsizlik olsa da, tarih çalışması *Chronographia*'nın yazarı olarak bilinir; bu, tarihlere ve savaşlara az dikkat sarf eden, bunun yerine kahramanlarının (bazen) yalnızca imparatorların değil, monarşinin yapısının da gizli olmayan eleştirileriyle bağlantılı hoş ve anlayışlı psikolojik portrelerini çıkaran imparator biyografilerinin bir derlemesidir. Psellos araştırılmadık bilim alanı pek bırakmamış olup geniş külliyatı dehasının bir kanıtıdır. Felsefe, özellikle Platon'un yazıları onun ilgi alanlarının içindeydi ve (faydalı görülen ve hayran olunan, ama potansiyel olarak tehlikeli ve yıkıcı kabul edilen) eski metinlerin geleneksel Bizans tarzında okunmasını aşma çabaları onu Kilise kurumuyla çatışmaya sokmuş ve itibarını geçici olarak yitirmesine neden olmuştu.

Komnenlerin yükselişi kültürel değerlerin çok farklı bir alanını vurgulamıştı: Artık dindarlık (ilk başta manastır türünden), iman saflığı ve ortodoksluğu, soy asaleti ve askerlik azmi ayrıcalıklıydı ve bu ufukların kapanışını temsil ediyordu. Aleksios imparatorun Hıristiyan inancının koruyucusu rolüne yeni vurgular yaptı. Bu, aykırılıklara karşı göstermelik mahkemelerin başlangıcı olup bu dönemde bunların sayısı neredeyse otuzu bulacaktı. İlki 1082'de Psellos'un bir öğrencisi ve belki de daha cesaretli (ve daha az gizli) Platoncu olup sapkın diye suçlanan, sürülen ve bir daha haber alınmayan Ioannis İtalus'a karşı yapıldı.

Ortodoksluk Sinodu'nun (bkz. Dördüncü Bölüm) onu içerecek şekilde güncellenmesi kayda değerdir. Resmî Ortodoksluğa karşı çıkanları ebediyen lanetlenmeye mahkûm etmek için Komnenos döneminde Sinod dört kez daha güncellenecekti. Aleksios, saltanatının daha sonrasında Konstantinopolis'teki Bogomilleri kontrolü altına aldı. Belki de Küçük Asya'daki (birçoğu 870'lerde Balkanlara götürülmüş olan) Pavlusçuluk gibi daha önceki mezheplerle, zamanın ve Fransa'daki Katarcılık gibi daha sonraki Batılı düalistlerle bağlantılı olan Balkanların bu düalist mezhebi dinî törenleri ve kurumsal kiliseyi reddettiği için çok popüler, bu yüzden de tehlikeli bir hale gelmişti. Bogomillerin Konstantinopolis'teki lideri Basil katakulliye getirilip itiraf ettikten sonra yakalanıp 1100 yılında Hipodrom'da alenen yakılmıştı. Birkaç yıl sonra Aleksios ruhban sınıfında ve bu sayede bütün toplumda reform yapmaya giriştiği bir ferman yayımladı. Hayatının bu aşamasında, saltanatının henüz o çok dindar annesinin baskın gözetimi altında olduğu ilk döneminin bir özelliği olarak görünen manastır önderleriyle olan bağlarını zayıflatmış ve patrikliğin ruhbanıyla, patriğin kendisinden ya da vilayet piskoposlarından gelenler de dahil, herhangi bir muhalefete karşı imparatorun yanında olacak genç, eğitimli ve hırslı rahiplerle ittifak oluşturmuştu. Ferman doğru vaaz verilmesini vurguluyordu ve Ortodoksluğu yayacak ama ayrıca herhangi bir uyuşmazlığı gözetleyip rapor edecek bir vaizler düzenini, bir tür ahlâki düşünce polisliğini başlattı. Kilise Komnen imparatorlarının bu sıkı kucaklayışını her zaman tercih etmiyordu. Örneğin Aleksios'un 1080'lerde kilise kaplamalarına el koymasına karşı olduğu gibi anlaşmazlıkları seslendirdi ve birkaç patrik imparatorun iradesine karşı çıkmayı denedi ama genelde boyun eğmeye ya da istifaya zorlanıyorlardı ve bu, geçmişteki Fotios, Nikolas Mistikos ya da Mihail Kirularios gibi (bkz. Dördüncü ve Beşinci Bölüm) özellikle güçlü ve sözü dinlenen patriklerin çıktığı bir dönem değildi.

Komnen imparatorları belki kutsal kitaba özel bir önem vererek öğrenimi destekledi. Saray ve seçkinler, (Teodor Prodromos gibi) birçok bilgine hamilik ediyor, onları özellikle her iki-

si de halk içinde icra edilen –retorik ve şiir– ve ilki çoğunlukla yüceltilen imparatorları, akrabalarını ve bilhassa harpteki cesaretlerini övmek için yazılan, diğeriyse değerli objeleri ve diğer sanat çalışmalarını metheden retorik ve şiir çalışmalarında görevlendiriyordu. Antik Çağ araştırmaları gelişmeye devam etti ve bu dönem, bazıları, tercih edilen eskisi yerine konuşulan Yunanca ile yazılan ve parodi ya da aşk hikâyeleri gibi eski tarzları ele alıp yeniden işleyen metinler üretti. Yeni gibi görünse bile bu çalışmalar çoğunlukla gelenekten kopuş değil, daha ziyade onun türevleri üzerineydi. Yine de Komnenos dönemi özellikle kabiliyetli en az iki tarihçi çıkarmıştı. İlki Anna Komnini, I. Aleksios'un kızı, bilgisinin farkında olan çok iyi öğrenim görmüş bir hanımdı. Tıp ve Aristo felsefesiyle ilgileniyordu, ayrıca bilginlerin önemli bir koruyucusuydu. Babasının saltanatının, Birinci Haçlı Seferi ile alakasını özellikle vurgulayan epik bir tarihini (Homer'in *İlyada*'sını hatırlatması tesadüf olmayan *Aleksiada*'yı) çıkardı. İkincisi, Atina başpiskoposunun biraderi ve yüksek mahkeme memuru Nikitas Honiatis 12. yüzyılın, 1204 felaketine özel bir vurgu yapan mükemmel bir tarihini yazdı. Aslında şimdi onun çalışmasını birkaç kez gözden geçirip düzelttiğini biliyoruz ve Konstantinopolis'in yağmalanması sonucundaki travma onun dönüp suçu imparatoru bu felakete yöneltmiş olanlara, hepsinin üstünde de I. Manuel'e yüklemesine neden olmuştu.

Platon'dan çok daha az mistik ve tehlikeli olan Aristoteles'in araştırılmasına doğru belirli bir dönüş olsa bile, İtalus'un sessizliği felsefenin terk edildiği anlamına gelmiyordu. Aristoteles de doğa tarihi hakkında birçok kitap yazmış olduğu için, onun çalışmalarıyla ilgili giderek artan araştırmaların genelde doğal dünyanın, özeldeyse insan doğasının takdir edilmesine neden olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Bu, literatürde açıkça fark edilen tıbba karşı yeni bir ilgiyle hem canlı hem de cansız varlıkların ayrıntılı bir şekilde tanımlanması eğiliminde tecelli eder. İnsan olmanın ne anlama geldiğine dair bu derin ilgi, belki de Komnenci sanat ve maneviyatı tasvirler ve metinler aracılığıyla duygu dolu yanıtları kışkırtmada bu denli önemli kılan şeydir.

Kesriye'den 12. yüzyıl sonundan kalma iki taraflı dinî tören ikonu. Soldaki Batı'da "Kederlerin Adamı" adı altında çok başarılı olan çarmıhta ölmüş Mesih tasviri. Tasvir Komnen sanatının özelliği olan derin bir duygusal etki yaratıyor. (Fotoğraf: Bizans Antikleri 16. Amirliği.)

Komnenlerin savunmacı Ortodoksluğu elbette kendisini bu dönemde baskın biçimde Latin Hıristiyanlığı demek olan Öteki'ne olan zıtlıkla tanımlamaktaydı. Doğu ve Batı bilhassa Haçlı Seferleri sonucunda birbirine yaklaşmaktaydı ama yakınlık daha iyi bir anlayışı beraberinde getirmedi. Dönem otuzdan fazla Latin karşıtı teoloji çalışmasına tanıklık etti ve Bizans teologlarının Latin düşüncelerinin daha fazla farkında olmaya ve argümanlarını ona göre düzeltmeye başladıkları saptansa bile, Batı'ya karşı genel tutum üstünlük ve meydan okumaydı. Batı Avrupa'daki 12. yüzyıl kültür rönesansı sırf geçmişin sentezini aşan çalışmalar ürettiği ve kendi yeni, özenli ve heyecan verici yaratımlarına geçiş yaptığından bunun artık savunulabilir yanı yoktu; Bizans'ta bununla kıyaslanabilir bir hareket olmadı.

Konstantinopolis'in 1204'ten önceki ziyaretçileri imparatorlarının güç ve otoritesini yansıtan zenginliğine hayran olurdu. Kentin bu dönemdeki muhteşem görünümü bitişik hayır ku-

rumları ve tahsis edilmiş aristokrat mezarlarıyla muazzam manastır külliyelerine doğru devam etmekte olan eğilime çok şey borçludur. Aleksios, annesi, karısı, oğulları ve torunları Konstantinopolis'te hepsi kurucu olarak faaliyetteydi. Manastırları kentin Altın Boynuz'a [Haliç] bakan batı kısmını ayrıcalıklı kılıyordu (bkz. Harita 5). Bilhassa iki kurumdan bahsedilmelidir. İlki Akropolis üstündeki (bugünkü Topkapı sarayının yeri) I. Aleksios tarafından restore edilip genişletilmiş olan, Anna'nın tarif ettiği gibi yetimlerin/öksüzlerin ama ayrıca diğer muhtaç ve fakirlerin de bakıldığı şehir içindeki şehir, Aziz Paul Yetimhanesi idi. İkincisi 1130'da II. İoannis ve karısı tarafından kurulan imparatorluk ailesi için anıtkabir işlevi gören Pantokrator manastırı, biri Ortaçağ'ın meydana getirdiği en uzmanlaşmış ve tıbbileşmiş hastanesi, ayrıca yaşlı bir kişinin eviyle bir cüzamlının sığınağı olan (hâlâ mevcut) üç manastır kilisesini birleştiriyordu. Bu binalar artık yoktur fakat Pantokrator'un

Konstantinopolis'te II. İoannis Komnenos tarafından 1120'ler ile 1130'ların başları arasında inşa edilen Pantokrator Manastırı'nın üç kilisesinin batı cephesinden görünümü. 12. yüzyılda imparatorluk anıtkabri olarak kullanılmıştı. (Fotoğraf: Kostas Smyrlis.)

kuruluş vesikasında (*Typikon*) bunlar hakkında bol miktarda kanıt vardır.

Konstantinopolis'in cazibesi 11. yüzyıldan itibaren 12. ve 13. yüzyıllarda Bizans hayranlığına dönüşmüştü. Sicilya'dan (Cefalù, Capella, Palatina, Monreale ve Martorana) Venedik'e (San Marco), (her ikisi de Konstantinopolis'teki Ayasofya'ya ithaf edilen katedralleriyle) Kiev ve Novgorod'a kadar ama ayrıca İzlanda ve İsveç kadar kuzeydeki önemli kiliseler Bizans modellerini kullanan mozaiklerle (daha az da fresklerle) süslenmişti. Burada bu mozaiklerin birçok vakada varsayıldığı gibi Bizans'ta eğitim almış zanaatçılar tarafından yapılıp yapılmadığı bizi ilgilendirmez; önemli olan imparatorluğun hem müttefikler, hem de düşmanlar arasında ışıldamasıdır. İşe bakın ki, bu kiliselerden bazıları bugün, onlara esin veren ama artık yok olmuş Konstantinopolis anıtlarının tasarım ve ihtişamını yeniden inşa etmek için kullanılır.

YEDİNCİ BÖLÜM

Parçalanmanın Mirası (1204-1341)

Konstantinopolis'in Nisan 1204'te fethedilip yağmalanması Bizans tarihinde belirleyici bir andır. Kent 1261'de geri alınmış olsa da bu hadiselerin güçlendirdiği merkezkaç kuvvetler siyasi, iktisadi, demografik ve kültürel bakımdan bölgenin tarihini Ortaçağ'ın çok ötesine kadar belirleyecekti.

Toprakları bir düzineden fazla devlete bölündüğü için, 1204'ten sonraki Bizans'ın sınırlarını izlemek zor bir iş haline gelir. Bunları iki geniş kategoriye ayırabiliriz: Dördüncü Haçlı Seferi'nde yer alan ve çoğu Fransız ve İtalyan olan Latinlerin yönettiği devletlerle, en azından ilk başta meşruiyetlerini geçmiş imparator hanedanlarından alan Bizanslılar tarafından oluşturulup yönetilenler. Bu devletlerin amaçları doğal olarak farklıydı; hepsi topraklarını pekiştirip genişletmeye çalışırken, varis Rum devletlerinin esas amacı Konstantinopolis'i geri almaktı.

Bunu gerçekten başaran devlet olduğu için sonradan bakıldığında Nicaea'yı birinci sırada görmek yersiz değildir. İlk lideri III. Aleksios'un üvey oğlu I. Teodor Laskaris 1203'te Küçük Asya'ya kaçıp Nicaea bölgesinde Latinlere karşı direniş göstermişti. 1207'de Nicaea'da yeni bir patrik seçildi ve Teodor imparator tacını giydi; sarayı Konstantinopolis seçkinlerinin sürgün edilmiş

üyelerinden bazılarını cezbetmişti. Teodor zamanla Anadolu'da yarı bağımsız küçük devletler kuran yerel Rum beylerinden birkaçını yendi ama onun adına hüküm sürmelerine müsaade etti. Ara sıra başarısızlıklara rağmen saltanatı Nicaea bölgesinin güçlenip genişlediğine şahit oldu. Yine saltanatı, bir yandan da Kilise birliği amacıyla, aracılık yapan Fransisken keşişleriyle papalığa yaklaşmanın başlangıcını da ifade ediyordu. Sebepler çokkatmanlıydı: Latin hâkimiyeti altındaki (Bizans Kilisesi'ne bağlılık anlamında) Ortodoks halklarının korunması, ittifak ihtiyacı ve Evrensel Kilise'deki yarılmayla ilgili hakikaten teolojik olan kaygılar. 1222'de Teodor'un yerini 1254'e kadar hükmedecek olan üvey oğlu III. İoannis Vatacis aldı. Vatacis zamanında Nicaea askerleri Latinleri Anadolu'dan atmayı, 1235'te Trakya'da bir basamak elde etmeyi, 1235 ve 1236'da Konstantinopolis'i kuşatmayı ve 1246'da Selanik'i ve Makedonya'da geniş bölgeleri ele geçirmeyi başardı. İoannis'in yerine oğlu II. Teodor geçti.

Varis Rum devletlerinin ikinci en önemlisi Epir idi. İlk hükümdarı II. İsaakios ve III. Aleksios Angelos'un kuzeni I. Mihail Komnenos Dukas oldu. İlk başta Montferratlı Bonifac'nin ordusunda hizmet ettikten sonra (aşağıda), Arta'ya kaçtı ve 1205'ten sonra oradan kuzeybatı Yunanistan'da bağımsız bir devlet kurdu. İlk olarak Konstantinopolis Latin imparatorunun bir vasalı ve müttefiki olan I. Mihail 1215'teki ölümüne kadar kuzeydoğu Yunanistan topraklarını ve Korfu'yu fethetti; yerine, en büyük başarılarını Konstantinopolis'in atanmış ve taç giymiş imparatoru Courtenaylı Peter'i yakaladığı 1217'de ve Selanik'i ele geçirip (Nicaea'daki patriklik ve diğer Rum piskoposlar reddettiği için) Ohri başpiskoposu tarafından imparator tacı giydirildiği 1224'te elde ederek Epir'i genişletmeye devam eden kardeşi Teodor geçti. Epir o sırada Konstantinopolis'in geri alınması meselesinde ciddi bir rakip olarak görünüyordu, fakat 1230'da Bulgar kralı İvan Asen'e karşı ezici bir mağlubiyetten sonra umutları yıkıldı. Teodor kör edildi ve Makedonya ile Trakya'daki Epir varlığı çöktü. Yeğeni II. Mihail yeni önder olarak ortaya çıktı ve Yunanistan'da Nicaea'ya kaybedilen toprak ve şehirlerin geri alınmasında kısmen başarılı oldu.

Varis Rum devletlerinin üçüncüsü 1204'te Gürcü Kraliçe Tamara'nın yardımıyla I. Andronikos'un torunları Aleksios ve David Komnenos tarafından kurulan Trebizond İmparatorluğu'ydu. Karadeniz'in güneydoğu sahiline konumlanmış olup arkasını da Pontus Alpleri koruduğundan Konstantinopolis'ten bir parça soyutlanmış durumdaydı. David'in 1212'deki ölümünden sonra Nicaea hükümdarının Paflagonya'yı kendine bağlayıp Trebizond'u Konstantinopolis'e erişimden mahrum etmesi üzerine dönemin politik gelişmelerindeki rolü oldukça önemsizleşti. Ancak bu göreceli soyutlanmanın olumlu bir etkisi de oldu: Trebizond oldukça istikrarlı bir siyasi varlık haline gelip Gürcistan'la ve Anadolu'daki Selçuklu devletleriyle canlı alışverişten yararlandı. 1258'den sonra Trebizond, İpek Yolu'nun batı ucu oldu ve o nedenle ticari faaliyetlerin gelişmesinden faydalandı. Bizans İmparatorluğu'ndan birkaç yıl fazla yaşadı ve 1461'de Osmanlılar tarafından fethedildi.

Dil ve din bölünmesinin diğer tarafında birkaç Latin devleti vardı. Öncelik, şehrin talan edilmesinden hemen sonra kurulan Konstantinopolis İmparatorluğu'na verilmelidir. Mayıs 1204'te Ayasofya'da taç giyen Flandersli I. Baldwin onun ilk imparatoruydu. Bizans İmparatorluğu'nun, Konstantinopolis ve onun Trakya'daki hinterlantıyla Anadolu'da geniş yerleri ve bazı Ege adalarından oluşan dörtte birini elde etmişti. Geri kalanı Venedik ile diğer haçlı lordları arasında –her birine sekizde üç– olacak şekilde eşit bölüşülmüştü. Konstantinopolis hariç bu alanların önce fethedilmesi gerektiği için bu haklar kâğıt üzerindeydi. Baldwin birkaç vasal lordun hükümdarı olabilirdi ama devletinin uygulayabileceği gerçek kontrol sınırlıydı. Latin İmparatorluğu Yunanistan ve Anadolu'da toprak fethetmekte ilk başlarda biraz başarılı oldu ama hızla Nicaea ve Epir'in genişlemesinin gölgesinde kaldı. Yaklaşık olarak 1235'ten sonra imparatorluk yalnızca Konstantinopolis şehrinin kendisinden ibaretti ve daima demografik ve ekonomik zorluk içersindeydi. Bu da hükümdarlarının Batı'dan hiç gerçekleşmeyecek olan yardımlar istemesine yol açtı. II. Baldwin (1237-1261) mali yardım elde etmek için önce kendi Namur

kontluğunu, sonra da oğlu Philip'i Venedik'e rehin vermek zorunda kaldı.

Haçlı Seferi'nin lideri olarak imparator tacını giymeyi bekleyen Montferratlı Boniface, sakinlerinin 1204 yazında onu kral olarak buyur ettiği Selanik ile yetinmek zorunda kalmıştı. Topraklarını, orta Yunanistan'ın, sırasıyla Burgonyalı Othon de la Roche ve Avesnesli James'e tımar olarak verdiği Atina ve Euboia [Eğriboz] adası da dahil, geniş kısımlarını fethederek genişletti ama 1207'de Bulgaristan'a karşı savaşta öldü. Ardından gelen sorunlu dönem Selanik'in Epir kuvvetleri tarafından alınmasıyla sonladı, ki bu da krallığın sonu demekti. De la Roche ciddi bir direniş olmadan fethettiği orta Yunanistan'ın büyük bir kısmını kontrol ediyordu; hükümdarların resmî ikâmetgâhı yakındaki Teb'de olsa da, devleti sonradan Atina Dükalığı diye adlandırılıyordu. Fethedilmesine yardım ettiği Peloponez'de de lordluk almıştı. 1225'te yeğeni Guy lehine feragat etti. Toprakları bazen kuzeye, ayrıca Peloponez'e kadar uzanan devlet 1308'e kadar de la Roche ailesinin elinde kaldı. Latin kaynaklarında Negroponte denilen Euboia 1205'te üç Lombard lorduna geçti. Adanın kendisi için stratejik bir nokta olduğu Venedik (yine Negroponte denilen) merkez Halkis'te varlığını sürdürdü.

Yunanistan'daki Latin devletlerinin belki de en önemlisi 1204 yazından itibaren ilk olarak I. Guillaume de Champlitte ve I. Geoffrey Villehardouin tarafından fethedilen (ama 1209'dan sonra 1228'deki ölümüne kadar yalnızca Villehardouin tarafından yönetilen) ve büyük ölçüde Peloponez'i kapsayan Ahaya ya da Mora idi. Fetih yine cılız bir direnişle, çoğunlukla da yerel beylerin işbirliğiyle karşılaşmıştı. Geoffrey'in varisleri prensliğe 1278'e kadar hükmetmeye devam etti. Devlet on iki tımara bölünmüş olup Papa tarafından "yeni bir Fransa" olarak görülüyordu. Prenslik güvenlik nedeniyle Frenk azınlığın ikâmet etmeyi yeğlediği bir dizi kaleyle savunuluyordu.

Sürekli bir bölgeyi işgal etmeyip anavatana politik, ekonomik ve idari bağlarla bağlı birçok yerden oluştuğu halde, bölgedeki Latin devletlerinin kesinlikle en uzun ömürlüsü Vene-

dik tarafından kurulandı. Venedik doğudaki mevcut ticaret üslerini ve uzun mesafeli ticaret üzerindeki hâkimiyetini güvenceye almak için yeni birkaç müstemlekenin onaylanmasını sağladı. Konstantinopolis'in sekizde üçünden (ve bir Venediklinin patrik seçilmesi hakkından) başka Venedik İyon adaları, Negroponte'nin bir kısmı, Peloponez'in önemli Modon ve Coron limanlarına kadar batı kıyısı ve bazı başka adaların yanı sıra Adrianople'yi, Arnavutluk'taki Dıraç'tan Yunanistan'daki Lepanto'ya [İnebahtı] (Naupaktos) kadar batı Yunanistan'ı elde etti. Dahası Venedik, baş düşmanı Cenova'nın bölge ticaretine katılmasını daha da engellemek amaçlı stratejik bir hamle olarak Girit'i Montferratlı Boniface'den satın aldı. Girit önce fethedilip sömürgeleştirilmeliydi ama Latin devletlerinin ve Bizans'ın Osmanlılar karşısında pes etmesinden çok sonraya, 1669'a kadar Girit Venediklilerin elinde kaldığı için yatırımın geri ödemesi cömertçeydi. Ege'de en öne çıkanı dükanın [*doge*] yeğeni Marco Sanudo olan Venedikli bazı ileri gelenler 1210'dan itibaren birkaç adayı ele geçirip Sanudo'nun başkenti Naksos'ta olan Archipelago [Takımadalar] Dükalığı gibi devletler kurmuştu.

Bir zamanlar merkezî olan imparatorluk artık bir küçük devletler mozaiği şeklinde parçalanmıştı. Özellikle Çar II. İvan Asen (1218-41) saltanatında Makedonya ve Trakya'nın bazı kısımlarını işgal eden Bulgaristan ve bağımsızlığını ilan edip savunan Sırbistan gibi çalkantılı zamanların avantajından yararlanan komşular tarafından daha başka parçalar da koparıldı. Anadolu'da Selçuklular Trebizond İmparatorluğu'ndan toprak almakta başarılı olsa bile, belki de çeşitli sultanlık iddialıları arasındaki iç kavganın sonucu olarak Nicaea'ya hakiki bir tehdit oluşturmadı. Moğollar bölgedeki gelişmeleri ancak çevresel bakımdan etkiledi: 1230'ların sonundan itibaren Kiev Rus'u aldılar, Macaristan'ı işgal ettiler ve Bulgar çarlarını, bazı Selçuk emirlerini, Gürcistan'ı ve Ermenistan'ın bazı kısımlarını kendi vasalları haline getirdiler.

Bölgede çoğunlukla farklı bakış açılarına sahip devletlerin çokluğu hararetli bir güç yapılanmasına ve ittifakların baş döndürücü bir hızla değişmesine neden oluyordu. Yukarıda bahse-

dilen bütün devletler askerî ittifak ya da evlilik yoluyla bir şekilde bağlantılıydı ama egemenlik kavgası çatışmaların yalnızca Latin ve Rum devletleri arasında değil, Rum devletlerinin kendi aralarında da olduğu anlamına geliyordu. Nicaea ile Epir arasındaki şiddetli rekabetin hem askerî çatışma, hem de imparatorluk olarak adlandırılma hakkı üzerindeki ideolojik rekabet şeklinde ifade edilmesi zayıf Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'nun 1261'e kadar yaşamasını sağladı.

Paleologların yükselişi

Bölgedeki dinamik güç dengesi 1258'de değişmeye başladı. O yıl II. Teodor yedi yaşındaki oğlu IV. İoannis'i en güvendiği subayları olan Mouzalon biraderlerin önderlik ettiği bir naipliğin altında varis bırakarak öldü. Bunlar kendilerine çok içerleyen yüksek aristokrasiden çıkmamış "yeni adamlar" idi. İmparatorun cenazesinden hemen sonra Selanik'in Nicaealı valisinin oğlu ve Komnenos hanedanıyla kan bağına sahip bir adam olan Mihail Paleologos'un liderlik ettiği bir darbede katledildiler. Latin paralı askerlerin başkomutanı sıfatıyla önce genç varisin muhafızı, kısa süre sonra da İmparator VIII. Mihail olarak kendisini sarayın yeni muktediri yaptı. Ertesi sene Mihail'in ordusu Pelagonya (Makedonya) savaşında Mora, Epir, Atina ve Sicilya'dan oluşan bir koalisyonu ezici bir yenilgiye uğrattı. Birçok şövalye öldürüldü ve Moralı II. William esir alındı. Daha sonra Bizans'ın bölgenin kontrolünü sistemli bir şekilde geri alma çabalarını başlatan Monemvasia, Mistra ve Maina gibi Peloponez'deki bazı önemli kaleleri fidye olarak teslim ederek kurtuldu. Bu dönemden itibaren Epir devleti Makedonya ve Trakya'ya doğru genişleme planlarını terk edecek ve giderek Frenk komşularına benzeyen iki ayrı ama gevşek bağlantılı devlet olarak yönetilen Epir ve Tesalya'ya geri çekilecekti.

Artık Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınması hedefi erişilebilir görünüyordu. 1261'de Mihail, Venedik'in deniz üstünlüğünü etkisizleştirmek için Cenova ile Konstantinopolis'te daimi bir üs de dahil olmak üzere daha önce Venedik'e

verilen ayrıcalıkları deniz desteği karşılığında rakibine bahşeden Nymphaion Antlaşması'nı imzaladı. Ama buna gerek kalmadı: Konstantinopolis'teki sempatizan, Rumlardan Venedik filosunun uzakta olduğu ikazını alan Nicaealı bir general 1261 Temmuz sonunda kenti güçlü bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. Saray azaları kaçtı fakat çok sayıda karma evliliğin ürünü çocukları –*Gasmouloi* denilen– içinde barındıran Latin halkın zarar görmeden kalmasına izin verildi. Mihail geri alınan başkente, ancak 15 Ağustos 1261'deki Meryem'in Ölümü festivalinde titizlikle düzenlenmiş bir törenle girdi. İmparator, önünde havari Luka tarafından canlısından yapıldığı düşünülen mucizevi Bakire Hodegetria* ikonası olduğu halde yürüyerek girdi. Kısa zaman sonra Mihail, karısı Teodora, III. İoannis Vatacis'in bir yeğeni ve küçük oğulları Andronikos Ayasofya'da taç giydi.

1261 Noel günü Mihail meşru varisi IV. İoannis'i kör ettirip haleflikten daimi olarak def etti. İmparatorun hareketinin sonuçlarını tahmin edemediği belliydi: Patrik Arsenios onu aforoz etti ve bu, 1310'a kadar çözülmeyecek önemli dinî ve politik boyutlara sahip bir çatışmanın başlangıcına işaret ediyordu. Mihail, Arsenios'u azletti ve sürdü ama Patrikliğin hem keşiş, hem de laik destekçileri düzene dönmeyi talep eden ama gerçekte Paleologların meşruiyetine karşı çıkan bir hareket oluşturdu. İmparator, Arsenit denilen kişilere zulmederken büyük çaplı ayrıcalıklar sunarak kendi saltanatı için destek topladı.

Resmî evrenselci iddialara rağmen iki kuşak Latin varlığından sonra 1204'te yitirilen toprakların yeniden birleşmesini sağlamak imkânsızdı. Boş yere Epir ve Tesalya'ya boyun eğdirmeye çalışırken, imparatorun Ege'yi kontrol etme, özellikle de korsanlığı etkisizleştirme çabaları gayet başarılıydı.

Uluslararası ilişkilerinde Mihail kurnaz bir politik ve diplomatik işbilir olduğunu ispatladı. Ortaklıklar kurmak ya da pekiştirmek için evlilik birliğini kullanılıyordu: Kızları Bulgaris-

(*) Sol kolunda İsa'yı tutarken sağ eli göğüs hizasında açık şekilde duran Meryem Ana tasviri – ç.n.

tan, Epir ve Trebizond'un hükümdar ailelerinden kişilerle evlenirken, gayri meşru iki kızı bir Moğol ve bir İlhanlı hükümdarıyla evlendi. İmparator kendi egemenliğindeki Latin halkının onu desteklemesini sağlamak da zorundaydı. Belki de 1262'den itibaren birlikle ilgili görüşmeleri başlatmak suretiyle papalığa tekrar yaklaşmak istemesinin sebeplerinden biri budur. Ancak bu ters tepti. Konuyla ilgili Nicaea dönemindeki tartışmalar ciddi bir direnişe neden olmamışsa da artık durum tersiydi. Zaten yabancılaşmış olan Arsenitlerin aynı şekilde seslendirdiği birliğe direniş takip eden on yıllarda büyüdü ve imparatorluğun takibatına maruz kaldı. Bu sırada Mihail saltanatının en ciddi tehdidiyle karşılaştı: Fransa Kralı IX. Saint Louis'in kardeşi Anjoulu Charles 1266'da Sicilya'yı fethedip Konstantinopolis'in azledilmiş Latin imparatorunun senyörü oldu. Charles kendisinin şehri geri alacak bir Haçlı Seferi'ne hazır olduğunu duyurdu. Epir ve Mora ittifaka katıldı, bu Mihail'in tüm düşman güçlerini bozguna uğratmasının mümkün olamayacağı anlamına geliyordu. Tehdide karşılık olarak iki farklı yol izledi: Birlikle ilgili konuşmalarını yoğunlaştırdı ve bunun 1274'teki Lyon konseyinde imparatorluk heyeti tarafından kabul edilmesini sağladı. Bu, Charles'in hizipçilere karşı sefere çıkma iddiasının elinden alınması demekti; tedbir Mihail'e diğer yol olan örtülü diplomasiyi takip etmek için zaman sağlayacak şekilde işledi. İmparator Angevine (Anjou hâkimiyetindeki) Sicilya'ya Aragones'in sızıp onu yıkmasını teşvik ve finanse etti. Charles'in savaş çabaları yoğunlaştıkça Mihail'in birliğe yönelik muhalefeti kovuşturması da yoğunlaştı. Oysa muhalefet güçlüydü ve yalnızca sıradan insanları değil, Mihail'in kendi ailesi de dahil, aristokrasinin geniş kesimlerini kapsamaktaydı. Sicilya Akşam Duası Katliamı, yani 1282'de Sicilya'daki Fransızların kanlı bir şekilde katledilmesi Angevine'in ada üzerindeki umutlarına darbe vurdu. Birkaç ay sonra Mihail batıdan gelen tehlikeyi savuşturmak için neredeyse on senesini vermiş olarak öldü. Bedel hem devlet, hem de kendisi açısından oldukça ağırdı. İmparator Kilise cemaati dışında öldüğü, hatta ilk başta Hıristiyan defin töreninin bile reddedildiği sırada Arsenitlerin hizipçiliği

ve (birliği reddettiği için istifa eden Patrik Yosef'in destekçileri) Yosefitlerin [*Josephites*] birlik karşıtı siyaseti devam ediyordu ve devlet maliyesi özellikle Mihail'in Angevine karşıtı siyasetini inşa edip sürdürmek için kullanmış olduğu rüşvetin büyüklüğü yüzünden berbat durumdaydı.

Oğlu II. Andronikos'un uzun saltanatı (1282-1321) babasının politikalarının birçok şekilde tersine dönüşünü ifade ediyordu. Andronikos (babası hayattayken kendisinin de desteklemiş olduğu) birliği derhal reddetti ve kovuşturulan herkesi sürgünden geri çağırdı. Aralarında başbakanı olacak olan Teodor Metokhites de vardı. Andronikos, Arsenit ve Yosefit hizipçiliğini tatlıya bağlamak için büyük çaba sarf etti. İlki resmen ancak 1310'da kaldırılırken, her ikisinin de önde gelen şahsiyetleri daha sonra aziz olarak tanındı. Bu dönem boyunca Konstantinopolis patrikliğinin baskın kişisi derin bir sofu geçmişi olan, fakirlerin yılmaz koruyucusu I. Atanasius'tu. Onun öncelikle patriklik ruhbanına ve piskoposlarına yönelik yeniden tahsis politikaları ve katı ilkeleri alt sosyoekonomik tabakada onu çok popüler yapmış ama onu iki kere (1293 ve 1309'da) azlettirmeyi başaracak olan –hem Kilise içindeki hem de dışındaki– seçkinleri çok kızdırmıştı.

Mihail Küçük Asya'yı ihmal etmiş, Küçük Asya'nın artık kahraman olarak hatırlanan Laskarislerin hatırasına sadık olan nüfusu ağır vergilerle cezalandırılmıştı. Bu eğilimi tersine çevirmeyi ancak saltanatının son yıllarında denedi. II. Andronikos bu toprakların kaybını durdurmak için ciddi bir çaba sarf etti, ancak çeşitli sebeplerden dolayı gidişat değiştirilemedi. Tasarruf gereksiniminin sonucu olarak Andronikos'un ilk tedbirlerinden biri imparatorluk donanmasını dağıtmak ve ordunun boyutlarını küçültmek olmuştu. Bu noktadan itibaren paralı askerî kuvvetlere olan bağımlılık çoğunlukla felaketli sonuçlarla hızlı bir şekilde arttı. Ayrıca 1290'larda Bizans seferlerinin bölgede sağladığı ilk başarılardan bazıları, yerel kodamanların askerlerin desteklenmesi için kendi mülklerinin kullanılması konusundaki toplu isteksizliği ve başarılı komutanların isyanları yüzünden silindi gitti. Bir başka faktör daha da belirleyiciy-

di: 1258'de Moğollar Bağdat'ı yağmaladıktan sonra Rum Selçuklu sultanlığının çöküşü 1300 civarında fiilen tamamlanmış, Moğol ve Bizans Anadolu'su arasındaki güç boşluğundan kaynaklanan birkaç beyliğin, yani Türk emirliğinin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bunlar arasında kuzeybatıda olan Osman'ınki takip eden yüzyılda Bizans'ı fethedecek hanedanı doğuracaktı. 14. yüzyıl başında imparatorluğun fiilî kontrolünün zaten olmadığı Ege meselelerinde Smyrna [İzmir] merkezli Aydın kıyı emirliği de aynı şekilde tehlikeliydi.

1303'teki Türk başarısı karşısında Andronikos, yüksek bir unvan ve eş olarak imparatorun yeğeninin verildiği Roger de Flor'un liderliğindeki yaklaşık 6.500 Katalan askerini hizmetine aldı. Katalan birliği Anadolu'da ilk önce başarılıydı ama derhal bölgedeki Rum halkın mallarını yağmalamaya başladılar. 1304'te Roger güya imparatorun teşvikiyle öldürülünce birlik (bir Bulgar akınıyla uğraşmak üzere geri çağrıldıkları) Trakya'yı talan etmeye başladı ve ertesi yıllarda, 1311'de Atina Dükalık güçlerini yok edip bölgede kendi devletlerini kurmadan önce Makedonya ve Tesalya'ya girdi.

Küçük Asya'daki Türk istilalarından kaçan mültecilerin Konstantinopolis'e gelişiyle, başşehrin tarımsal hinterlantındaki ürünlerin tahrip edilmesinin toplu etkisi şehirde zenginlerin spekülasyonu ve vurgunculuğu sonucunda ağırlaşan kıtlıklara neden olmuştu. Patrik Atanasius imarethaneler kurup yozlaşmış memurları ve onların muhtaçları sömürmesini yerden yere vurarak krizin yönetiminde aktif bir rol aldı. Korkunç vaziyet ancak 1307'de toprak tavizleri ve imparatorluk ailesiyle bir evlilik birliği önerilerek satın alınan Bulgar tahılıyla hafifletildi. Benzer bir düzenleme birkaç yıl önce Makedonya'daki Sırp akın ve fetihleriyle baş etmek için yapılmıştı. 1299'da Sırp kralı Milutin'e Makedonya'da istila edilen yerlerin çeyiz olması kabul edilip eş olarak Andronikos'un kızı Simonis verilmişti; Simonis 5, Milutin ise 46 yaşlarındaydı ve bu evlilikten kötü kokular yayılıyordu.

II. Andronikos saltanatının yüksek vergilendirme ve üst düzey devlet memurlarının yolsuzluk ortamının tanımladığı son yılları özellikle çalkantılıydı. 1320'de devletin varisi IX. Mihail

güya, oğlu III. Andronikos'un adamlarının kazayla küçük oğlu Manuel'i öldürdüğü suçlamasına çok üzüldüğünden dolayı öldü. Aynı adlı dedeyle torun arasındaki gerilim arttı. Bu aşılmaz bir kuşak farkına benziyordu. Geniş toprak mülkiyetine sahip son derece zengin bir adam olan yakın arkadaşı İoannis Kantakuzenos ve aristokrat ailelerin diğer üyeleriyle çevrili olan genç Andronikos, yaşlı Andronikos'u ve güvendiği yardımcısı Metokhites'i zamana ayak uyduramayan ve Bizans'ın işlerini yönetmemesi gereken adamlar olarak görüyordu. Diğer taraftan II. Andronikos ve taraftarları genç imparatoru toy ve uçarı olarak görüyordu. Çatışma hızla, son yıllarına kadar imparatorluk için felaket sonuçları olacak olan Paleologlar arasındaki birçok iç savaşın ilkine dönüştü. Aslında imparatorluğun (eşit olmayan) iki parçaya bölünmesi demek olan barıştan sonra 1323'te savaş yeniden alevlendi, sonrasında 1327'ye kadar huzursuz bir barış muhafaza edildi. Bu arada Osmanlılar Konstantinopolis'ten 200 kilometre kadar uzaklıktaki Bursa'yı ele geçirip başkent yapmıştı. İç savaşın son aşaması, (Teodor Metokhites'in önde gelen kurbanı olduğu) yeni bir el koyma ve sürgün dalgası devletin en yüksek mevkilerinin yeni adamlar tarafından işgal edilmesini sağlarken, dedesini azledip günlerini geçirmesi için manastıra gönderen genç Andronikos'un zafer kazandığına şahit oldu.

III. Andronikos'un nispeten kısa (1328-1341) saltanatı süresince Osmanlılar 1331'de Nicaea'yı, 1336/1337'de Nikomedya ve Pergamon'u [Bergama], 1341'deyse Hrisopolis'i alarak Küçük Asya'daki Bizans topraklarını fethetmeye devam etti. Sırbistan ve Bulgaristan, Sırp kralı Stefan Dušan önderliğinde bir ittifak oluşturup yavaş yavaş kuzey Yunanistan'ı işgal etmeye başladı. Andronikos büyük ölçüde Aydın emirliğinden gelen paralı Türk askerlerinden oluşan bir orduyla 1337'de boyun eğdirmeyi becerdiği Epir'e karşı daha başarılıydı.

Çeşitli dış tehditler Bizans müstemlekelerini azaltırken, imparatorluğu bölecek ama onun maneviyat ve kimliğini de şekillendirecek teolojik bir tartışma ortaya çıktı. Bu, geleneksel olarak İsihazm [*Hesychasm*] terimi altında toplanan uygulama ve

inançlar etrafındaki anlaşmazlıktır. Yunanca *hesychia* (sakinlik, sessizlik) teriminden türeyen bu sözcük yeni olmayıp Antik Çağ sonundan beri manastır düşünce ve ibadetinin ana unsurlarınından birini nitelendirmek için kullanılmaktaydı. Ancak 13. yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak özellikle İsa duası'nın ("Ya Rab İsa Mesih, Rab'bin oğlu, ben günahkâra merhamet buyur") tekrar tekrar kullanılması yoluyla Rab'bin ferasetine kavuşmak amacıyla ibadet ve tefekküre yapılan yeni bir vurguyla bağlantılı olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca bu mistik uygulama, onu entelektüel faaliyet ve rasyonel vasıtalarla kazanılan Rab bilgisinin zıt kutbu olarak, ayrıca asla açıkça belirtilmese bile, kuşkusuz teolojinin Aristo mantığı sayesinde sistemleştirilmesine şahit olan Batı Kilisesi'ndeki skolastik yöntem egemenliğinin zıddı olarak destekleyen teologlar tarafından ileri sürülüyordu. İsihazmın başarısı kesinlikle o sırada tartışılmaz manevi ve teolojik otorite merkezi olan Athos'taki manastır çevrelerinden aldığı destek nedeniyleydi. İtalya'dan gelen son derece bilgili bir düşünür olan Calabrialı Barlaam Konstantinopolis'te felsefe hocası oldu ve 1330 civarında İsihazm uygulamalarına sapkınlık diye karşı çıktı. Konstantinopolisli aristokrat bir aileden gelen Athoslu bir keşişin, geniş bir patronaj ağının da parçası olan ve ayrıca bir Ortodoks teoloğu itibarı gören Gregori Palamas'ın öfkesini kabarttı. Keşişler 1204'ten beri yüksek ruhbanda önemli mevkiler işgal ediyordu ve Palamas'ın (ve diğerlerinin) Ortodoks uygulamalarını güçlü bir biçimde savunmasıyla birlikte bu, İsihazmın başarısını sağladı. Barlaam yeniden diriltilen Roma ile birlik hakkındaki tartışmalara liderlik etti (1334'te Konstantinopolis'te ve 1339'da o dönemde papaların tahtı olan Avignon'da) ve aslında İsihazmı azarlamayı sürdürürken skolastik uygulamalara saldırdı. 1341'de III. Andronikos'un da katıldığı Konstantinopolis'teki bir konsey onun fikirlerini mahkûm etti ve Palamas'ın görüşlerinin Ortodoksluk olduğunu onayladı. Bir hafta sonra Haziran 1341'de III. Andronikos, ardında ikinci karısı Savoylu Anna'yı ve dokuz yaşındaki oğlu V. İoannis'i bırakarak öldü.

Toplumsal ve ekonomik koşulların çeşitliliği

1204'ten sonraki politik parçalanma mecburen farklı toplumsal ve ekonomik uygulamaların birlikte var olmasıyla sonuçlandı. Latin devletleri kendi memleketlerinin toplumsal normlarını getirmiş ama bunları yerel koşullara uyacak şekilde ayarlamıştı. Örneğin insan gücü eksikliği ve (direniş olsa da olmasa da) fetih sürecine bağımlı olmak yüzünden Bizans hükümdarları sistem içerisine yerleştirilmişti. Ancak, bir önceki dönemde Bizans taşrasının çok daha renkli olan resminin tersine daha katı bir şekilde tabakalaşmış topluma yönelik bir eğilim olarak halkın geri kalanı hür olmayan bireyler statüsüne geriletilmişti. Fetih ve korsanlık neticesinde kölelerin sayısı artmıştı. Parçalanma gerçeği bölgede merkezî uygulamaların sonu manasına geliyordu: Ekonomi özelleştirilip ademimerkezileştirilirken, tekeller büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştı. Ege'deki Venedik varlıkları dinamik bir şekilde ticaret ağlarına katıldığı için ticaret gelişiyordu. Yeni kentler ortaya çıktı (Peloponez'deki Clarentza ve Mistra gibi) ve müesses merkezlerden, Atina, Patras, Korint ve Monemvasia gibi bazılarına yeni bir ömür bahşedildi. Yine de zaten kurulu olan bu sistem içerisinde Bizans vilayetleri ve bunların ürünleri fiilen değersizleşmişti: mamul mal imal etmek yerine, artık büyük ölçüde çoğunlukla bölgeye geri ithal edilecek mamul ürünlere dönüştürülmek üzere İtalya'ya ihraç edilecek hammaddeler üretiyorlardı. Pax Mongolica [Moğol Barışı], yani 1220'lerden itibaren Çin'den Doğu Akdeniz'e kadar muazzam bir bölgenin Moğol hâkimiyeti altında birleşmesi anlaşmaları kolaylaştırdığı ve seyahat için güvenlik sağladığı için ticareti büyük oranda rahatlatmıştı. Karadeniz ve Trebizond İmparatorluğu gibi yerler bu rotada önemli noktalar haline gelirken, Batılıların ticari çıkarlarının Asya'nın içlerine girmesi için iltimas geçmişti.

Varis Rum devletleri düşünüldüğünde kaynaklarımız Nicaea'daki tipik sayılmaması gereken gelişmeleri incelememize çoğunlukla izin verir. Kötüleşen ekonomik ve siyasi koşullar altındaki yapıların sürekliliği kesinlikle hakim eğilimdi, fakat

Nicaea imparatorları (özellikle de III. İoannis) toplumsal ve ekonomik politikalara kendi damgasını vurmuştu. Siyasi karışıklığın sonucunda hükümdarlığın mülkleri artmıştı ve bu nedenle topraklar sadık hizmetçileri mükâfatlandırmak için kullanılıyordu. Tarım topluluklarının zenginliği devlet tarafından beslenmekteydi ve seçkinler bu örneği izlemeye zorlanıyordu. Devlet güçlüydü ve korumacı ekonomi politikaları uygulanıyordu: III. İoannis'in bilhassa gıda ve giyim alanında müsrifliği kısıtlamaya dönük yasası [*sumptuary law*] İtalyan tekstil ürünlerinin ithal edilmesini yasaklıyordu ve yerel imalatı teşvik etmiş gibiydi. Çoğunlukla devlet memurlarının ve toplumsal açıdan güçlü olanların istismarına odaklı katı bir adalet uygulaması olan otarşi, bir ideal olarak övülüyordu. Bu, hükümdarları, bir kuşak boyu kendi çıkarlarının egemen olduğu zayıf bir devlete alışmış olan aristokrasiyle çatışma içerisine soktu. III. İoannis ve çok daha açık ve çatışmacı bir biçimde, onun varisi II. Teodor saraydaki önemli mevkilere "yeni adamları" yükselterek ve aristokratlara karşı cezalandırıcı fiiller (fiziksel cezalar, el koymalar, toplumsal bakımdan aşağı düzeyde olan şahıslarla zoraki evlilikler) yoluyla imparatorluğun gücünü göz önüne sererek aristokrasinin gücünü azaltmaya hazırdı. Aristokratik tepki bir süre mayalandı; Teodor öldükten sonra patlak verdi ve bu toplumsal grubun model temsilcisi olan Mihail Paleologos'u iktidara getirdi. Sonraki yüzyıllarda çatışmalar bu hakim seçkinlerin içinde, genellikle de aynı aile üyeleri arasında olduğu için bir daha iktidara hakim aristokrasiye asla meydan okunmadı. Kişinin soyunu derhal belli eden uzun bir soyadı zinciriyle (örneğin Angelos Dukas Komnenos Paleologos) elle tutulur şekilde ortaya koyulan ve –tercihen Paleolog ailesinin bir üyesiyle– yapılan sık evlilikler sayesinde son dönem Bizans aristokrasisi sonradan görmelere aldırmayan kapalı bir gruptu.

Hükümet 1261'de Konstantinopolis'e dönünce Nicaea politikaları terk edildi ve devlet geleneksel merkezî rolünü geri aldı. Ancak çözülme geri çevrilemedi. Merkezî hâkimiyet görüntüsünün altında otorite aslında paylaşılmıştı. Devlet daha Paleo-

loglar iktidara gelmeden önce ama daha çok 1261'den sonra Selanik, Berroia, Monemvasia ve Yanya gibi önemli birkaç kente ayrıcalıklı bir konum sağlamıştı. Bu ayrıcalıklı konum, devlet tarafından kentlerin içindeki ve etrafındaki belirli bir bölge içerisinde bedava toprak mülkiyeti garantisi veriyordu; Konstantinopolis'in bakış açısından, toplumun en üst kademelerine ait olmayıp yine de kendi toplulukları içerisinde yeterince zengin ve güçlü olan kentli seçkinlerin konumunu yükseltmekteydi. Birçok vakada bu artan bir ekonomik bağımsızlığı ve güçlü bir yerel kimliği geliştiriyordu. Bazı kentler ve bazı kişiler zenginleşip güçlenirken, devlet zayıflıyordu. Devletin ekonomik düşüşünün görünür bir kanıtı sikkenin Nicaea imparatorları zamanında on sekiz karattan, 14. yüzyıl ortalarında on iki karata inecek şekilde sürekli değerinin düşmesiydi. Bu gelişmelerin neden olduğu güvensizlik, zamanla bölgede İtalyan ve Fransız sikkelerinin egemen olmasını kolaylaştırmıştı.

Bu dönemde devletle sahip olduğu topraklar arasındaki ilişkiler ilk baştan istisnai ve kişisel olan ama veraset konusu olmayan *pronoia* kurumu aracılığıyla belirlenmişti. Fakat bu dönemde devlet, memurlarına nakit ödeme yapmakta giderek zorlanınca *pronoia* zamanla mutat bir ödeme haline geldi. Bazı istisnai durumlarda bir tür veraset intikali bahşedilmişti: Örneğin VIII. Mihail zamanında iki kuşak hak sahibine *pronoia* verilmişken, daha sonra iki Andronikos'un (iç savaşı) döneminde sadakat elde edip sürdürmek için bunların daha fazlası daimi olarak verildi. Ancak, büyük bir *pronoia* trafiği olduğu için bu dönemde devletin bu ayrıcalığın kontrolünü tamamen kaybettiğini varsaymak yanlış olurdu: Aslında bunlar hak sahiplerinin hâlâ büyük ölçüde devletin insafında olduğunu gösterecek şekilde geri alınmakta, takas edilmekte ve iradeyle bağışlanmaktaydı. Daha başka *pronoia*lar vermek için serbest toprak arayışıyla –Kilise mülkiyeti de dahil– el koymalar az değildi.

Köylü nüfusu bu dönemde hâlâ artmaktaydı. Hakkında en çok bilgiyi Athos manastır arşivlerindeki dokümanların sağladığı Makedonya'da, örneğin yüzyılın ilk on yılındaki Katalan saldırıları sonucu oluşan yerel aksiliklere rağmen 13. yüzyılın

ortasına kadar nüfus yükselişteydi. Bu dönemde devletin, bölgenin ekonomik üretimini artmış olarak gördüğünü gösterecek şekilde vergi yükü de artmıştı. Ancak köylülerin refahı azalıyordu; bu, demografik artışın ve veraset modellerinin sonucuydu: Tüm çocuklar ebeveynlerinin mülkünü eşit şekilde paylaştığından toprak mülkiyeti giderek bölünüyordu. Aynı şekilde bu dönemde hem özgür, hem de bağımlı köylüler büyük toprak sahiplerinden koruma istediği ve topraklarını onlara sattığı için özgür küçük toprak sahiplerinin sayısındaki azalma devam etti. Özellikle II. Andronikos zamanında vergi yükü katlanılır gibi değildi; ayrıca devlet, gelirleri garanti etmek için büyük ölçüde nefret edilen vergi iltizamı uygulamasını artırdığından buna devlet memurlarının ve vergi toplayıcılarının azgın istismar ve yolsuzluğu eşlik ediyordu. II. Andronikos'un yakın dostları olan Teodor Metokhites ve Nikiforos Choumnos gibi önde gelen devlet memurları makam satışından büyük serveter biriktirirken, II. Andronikos filoyu dağıtarak, maaşları geciktirerek, sikkelerin ayarını düşürerek, hatta bütün *pronoia*lara aşar vergisi dayatarak harcamaları azaltıyordu.

Devlet gelirlerinde aslan payı (hem vergi hem de ürün şeklinde) topraktan elde ediliyordu ama ticaret bu dönemde genel ekonominin gitgide artan önemli bir faktörü haline geldi. Bilhassa Venedik ve Cenova, kazançlarını diğerlerine kabul ettirmeyi sürdürdürmek için ayrıcalıklı statülerini kullanıyordu, bunu da örneğin liman tesisleri sayesinde oldukça yüksek hacimdeki uluslararası ticareti çekerek ve böylece Bizans devletini potansiyel bir gelirden mahrum ederek yapıyordu. Kısacası İtalyanlar, daha sonra da diğer bazı Batılı tüccarlar Konstantinopolis ve diğer önemli limanların ekonomik ve stratejik konumunu tamamen sömürürken, devlet olarak Bizans dışlanmıştı. Bu bazı Bizanslılar kâr etmedi demek değildir. Bu dönemde kaynaklarımızda *mesoi*, yani orta denilen yeni bir toplumsal grubun dinamik bir şekilde ortaya çıkışına şahit oluyoruz. Bu kentli bir gruptu ve bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun artan zenginliği geleneksel seçkinlerde olduğu gibi toprak sömürüsünden değil, ticaret (özellikle yiyecek), borç para

verme ve imalattan kaynaklanan kalabalık birkaç kent merkezini kapsadığının hatırlanması önemlidir. Hükümdarlarla karıştırılmaması gereken *mesoi*, aracıları ya da simsarları olarak İtalyan tüccarlarla ve aynı şekilde Batı'dakinin tersine tarımdan elde ettikleri üretim fazlasını pazarlara getiren toprak aristokratlarıyla bağlantılıydı. Fakat bu, iki grubun birbirine karıştığı anlamına gelmez; aristokratik ayrıcalığa hâlâ oldukça katı bir sadakat vardı. Bizans'taki diğer bütün toplumsal gruplar gibi *mesoi* de ortak çıkar ve hedefler oluşturmamıştı ve belki de izleyen yıllarda hızla yok olmalarının sebeplerinden biri buydu.

Özellikle Atanasius gibi patrikler zamanında, adli gücü artan ve hazinenin taleplerine, zengin ve güçlülerle aralarında büyüyen toplumsal ve ekonomik uçuruma karşı fakir ve mülksüzler için ateşli bir savunma tesis eden Kilise, devlete alternatif ve ondan çok daha güvenilir bir kurum haline gelmişti. Ayrıca Selanikli bir grup entelektüel, ekonomik faktörlerin imparatorluğun toplumsal yaşamıyla ilgili kaygı uyandırmaya başladığını gösterecek şekilde ekonomik faaliyetler hakkında, devlet müdahalelerine (örneğin el koymalara) karşı özel mülkiyet hakkını savunan ya da (Batı'nın tersine Bizans'ta yasal bir uygulama olan) faizle borç para verenleri kınayan yazılar yazmaya başladı.

Paleolog döneminin başındaki kültürel diriliş

1204'ten sonraki kültürel hayatı her bölgenin siyasi coğrafyası belirliyordu. Örneğin imparatorluğun eski topraklarına yerleşen Fransız şövalyeleriyle Venedik elitleri ve bunların aileleri kendi geleneklerini ve kitaplarını getirmiş ve o sırada Batı'da moda olan tarzda hem dünyevi, hem de dinî binalar inşa etmeye başlamıştı. Bugün başka yerlerin yanı sıra Yunanistan anakarasında, ama özellikle Girit ve Kıbrıs'ta Akdeniz Gotiği'nin birkaç örneği hâlâ hayattadır. Fethi takip eden dönemde ve belki de karma evliliklerin ve daha kalıcı yerleşimin neticesinde bu Latinlerin birçoğu Yunanca öğrenmeye, konuşup yazmaya başlamıştı. Dönem ayrıca Yunan konuşma dilinde ama kahraman-

ları Latin aristokrat yerleşimciler olan çok ilginç bazı tarihçelerin ortaya çıkışına tanıklık etti.

Varis Rum devletlerinde, özellikle de Nicaea'da öncelik elbette yitirilen imparatorluğun ve bilhassa başkentinin kültürel ortamını çok daha sınırlı vasıtalarla da olsa yeniden inşa etmekti. Nicaea imparatorları yalnızca prestij adına değil, yönetime eğitimli genç adamlar gerektiği için eğitimi geliştirmişti. Nikiforos Blemydes (1220-1270) bu çağın en önde gelen mahsulü olarak karşımıza çıkar: Dünyevi ve teolojik yazıların ve ender bir otobiyografinin bu verimli yazarı, öyle çok özgün bir düşünür değildi ama seçkin bir öğretmen olarak (Nicaea imparatorlarından biri de öğrencisiydi) –bir kuşaktan daha fazla– bilgini etkilemişti.

Konstantinopolis'in yağmalanmasının kışkırttığı güçlü anti-Latin duyguların sürgün edilen Bizanslıların kimlik oluşumunda önemli bir rolü olması sürpriz değildir. Bunun merkezinde, artık sürgün devletlerin her birinin kendi başına olduğundan daha genel ve kapsayıcı olup zıt kutbu ve manevi düşmanı Latin Hıristiyanlığı olan Ortodoksluk bulunuyordu. Dahası, etkisi muhtemelen sınırlı da olsa, dikkate değer ek bir kimlik unsuru olan Helenizm vardı. (Örneğin Küçük Asya'daki, Nicaea'nın hinterlantındaki harap antik şehirlerde görünen) Yunan başarılarına olan hayranlık ve saygı bu dönemde proto-milliyetçilik heyecanı yaratacak şekilde kayıp toprakların geri alınması idealleriyle ve savaşçı Ortodokslukla kaynaşmıştı.

Konstantinopolis 1261'de geri alınınca ilk önce tahrip olmuş şehrin aslına sadık kalarak yenilenmesi ve tamir edilmesi üzerine odaklanıldı. Yeni Konstantin diye selamlanmasına rağmen VIII. Mihail ancak kesinlikle elzem olan şeylere odaklandı. Yine de Ayasofya galerisindeki çarpıcı mozaik bu dönemin ürünüdür. Oğlu II. Andronikos zamanında başşehirdeki inşaat çalışmaları yükselişe geçti: Önemli bir kısmı kadın olan aristokrat kurucular tarafından on kadar yeni manastır inşa edildi, yirmi ikisiyse aslına sadık kalınarak yenilendi. Bu manastırlardan bazılarının kiliseleri, özellikle Khora (şimdi Kariye Müzesi) ve Pammakaristos (Fethiye Camii) bugün hâlâ hayattadır. Teodor Metokhites tarafından restore edilen Khora son dönem Bizans

Ayasofya Galerisi'nden İsa Mesih'i gösteren mozaik panel detayı. Çalışma, Konstantinopolis'in 1261'de Latinlerden geri alındığına şükür edilmesinin bir simgesi olarak VIII. Mihail Paleologos tarafından yaptırıldı. (Fotoğraf: Myrabella, *Wikimedia*.)

stilinin usta işi olarak görülür. Ana kilisede mozaikler ve pahalı mermer kaplamalarla, mezar şapelindeyse fresklerle süslenmiş olarak, sadece özellikle güzel bir anıtı değil, üretimine yatırılan büyük servetin kanıtını da temsil eder. Seçkin anıtlardaki bu artışın, perde arkasında imparatorluğun köylü halkının üzerindeki rahatsız edici bir mali baskının önünde olduğu gerçeğinin göz ardı edilmesi güçtür. Dönemin eşit şekilde dikkate değer anıtları Selanik (Patrik I. Nifon tarafından finanse edilen Kut-

Kariye Müzesi'nde (eski Khora manastırı), 1320'lerde kiliseyi büyütüp ona pahalı süslemeler ekleyen Teodor Metokhites'i gösteren mozaik panel detayı. (© Dumbarton Oaks, Resim Koleksiyonu ve Saha Çalışması Arşivleri, Washington D.C.)

sal Havariler) ve Athos'ta (Hilandar, Vatopedi ve Protaton) bulunabilir.

Ancak dönemin sanatsal üretimi anıtsal resim ve mozaiklerle sınırlı değildi. İlk başta Konstantinopolis atölyelerinde ve Selanik'te olmak üzere nakışlı tekstil ürünleri, yaldızlı ikona kaplamalar ve taşınabilir ikonalar, tezhipli elyazmaları ve mikro mozaikler gibi lüks ayin objeleri üretildi. Bizans sanatının ışıltısı Sırbistan ve Bulgaristan'daki Ortodoks anıtlarında ve Venedik'teki San Marco mozaiklerinde, ayrıca beklenmedik biçimde, 13. yüzyıl Siena resminde görülebilir. Elbette, devletin politik parçalanışına ve artan ekonomik zorluklarına rağmen Bizans, hâlâ imparatorluğu prestijli kılan imrenilesi objeler üretebiliyordu.

Paleolog bilginlerinin önceki dönemin kültürel bakımdan verimsiz olduğunu belirtmek istemeleri gerçeğine rağmen Yunan metinlerinin aktif şekilde incelenmesine dair canlanma Nicaea'dan devam etti. Bu dönemde müstesna birkaç bilgin ortaya çıktı; bunlar eski metinleri arama, kopyalama, şerh koyma ve öğretimde kullanmada faaldi. Bunlardan bazılarına bağımsız vasıtalara sahip centilmen bilgin denebilecekken, diğerleri imparatorluğun ya da seçkinlerin himayesine daha çok bağımlıydı. Bu bilginlerin çoğu Konstantinopois'te yaşıyordu ama

Selanik de aynı şekilde faal bir kültürel hayata sahipti. Bu edipler birbirleriyle ağlarla ve ayrıca öğrenci ve destekçilerinin çevreleri yoluyla bağlantılıydı; birbirlerinin çalışmalarını okuyor ve sıklıkla yorumluyorlardı. Ayrıca sık sık imparatorluk ve aristokrat edebiyat salonlarını ihtiva eden *theatra*da buluşuyorlardı. Orada, en azından 13. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri götürülebilecek bir dönemden sonra yeniden gelişen mükemmel Atika Yunancasıyla yazılmış belagatı süslü çalışmalar icra ediliyor, itibar elde ediliyor ya da geri alınıyor ve sarayda umut verici kariyerler sağlanıyordu. Hem çalışmalar, hem de bunların icra edilmesi uzun zaman geçmiş ihtişama, dil ve biçem yapmacıklığına sığınan fildişi kulesi bilginlerinin gerçeklerden kaçış eylemi olarak algılanmıştı. Bu görüşe karşı çıkılmış olup artık bu bilginler yazılarıyla laik bir eğitimin önemi için kulis yapan dinamik bir grup olarak görülebilir. Entelektüel arayışların tersine bir istikamette ilerlendiğinden, bu entelektüel takımının son demleriydi. Bu bilginlerden bazıları gündelik siyasete yabancı değildi. Örneğin (14. yüzyılın ilk yarısında) Thomas Magistros, Eshilos'un *Persler*'i hakkındaki yorumlarını o sırada kendi şehri Selanik'i rahatsız eden Türkler ile

Burada imparatorluk filosu kumandanı *Grand dux* kıyafetinde görünen Aleksios Apokaukos tarafından 1330'larda görevlendirilen Hipokrat'ın çalışmalarını içeren elyazması. (Par. gr. 2144, fol 11 © Fransa Milli Kütüphanesi.)

ilişkilendirmişti. Ayrıca güçlü bir yerel yurttaş kimliği ileri süren birkaç söylev yazmış ve toprağa el konulması gibi dünyevi konular hakkındaki kaygılarını ifade etmişti. Bu ediplerin belki de en tanınanı Maksimos Planudes'tir (1260-1300). Planudes Konstantinopolis'te popüler bir öğretmendi ve öğrencilerinden bazıları onun engin üretimine denk olmasa da onun çalışmalarını devam ettirecekti. (Keşfedilip yayılmasını sağladığı) Batlamyus'un coğrafyasından matematik, retorik, dilbilgisi ve şiire kadar göz atmadığı bilim alanı yok gibiydi. En benzersiz başarılarından biri Antik Çağ'ın son döneminden beri Latince metinleri (felsefe, teoloji, şiir) ilk kez tercüme etmesidir. Batı'nın bilgisi artıyordu ve kendine daha güvenli olduğu çağlardaki gibi Latin Hıristiyan yazarların başarılarının geçersiz ve barbarca diye reddedilmesi artık mümkün değildi. Bu bilgi kuzey İtalya cumhuriyetlerindeki siyasi gelişmelere bile tesir etmişti: İoannis Kantakuzenos ve Teodor Metokhites gibi adamlar sırf redlerini ya da itirazlarını dile getirmek için Venedik ve Cenova'nın gidişatına dair durum değerlendirmesi yapıyordu.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Çöküşe Doğru Gidiş (1341-1453)

1341'de III. Andronikos'un ölümünden hemen sonra iktidar için rekabet eden iki taraf arasında çatışma çıktı. Rekabetin bir tarafında müteveffanın güvendiği dostu ve hükümetinin arkasındaki güç olan İoannis Kantakuzenos vardı. Babasının ölmek üzere olduğuna inandığı 1330 yılında belirttiği gibi Kantakuzenos, genç prensin naibi olarak atanmayı bekliyordu. Kantakuzenos'a karşı zamanla dul İmparatoriçe Savoylu Anna, Patrik İoannis Kalekas ve belki de en şaşırtıcısı imparatorun *mesazon*u (en yüksek kademe sivil memur) ve kariyer ve serveti büyük ölçüde Kantakuzenos'un himayesiyle mümkün olan Aleksios Apokaukos'un dahil olduğu bir cephe oluştu. Bu sözde naipliğin herhangi bir politik gündemi yok gibiydi; maksadı muhtemelen otoritesini her şeye kadir Kantakuzenos gölgesinden uzak tutup genişletmekti. Belki de Nicaealı varis İoannis'in icabına bakan VIII. Mihail'in hatırası onları akıllandırmıştı. Çatışma naip ilan edilen Kantakuzenos'un 1341 sonunda Trakya'daki Dimetoka üssündeki ordugâhtayken görevlerinden el çektirildiği zaman başladı. Destekçi ve akrabaları tutuklandı, annesi hapsedildi ve aile mülklerine el konuldu. Karşılık olarak Kantakuzenos, komutası altındaki ordu tarafından imparator ilan edildi ve iç savaş başladı. Naiplik, çatışmanın toplumsal bir ışık

altında, yüksek aristokrasiyle giderek zenginleşen ama politik haklardan mahrum olan *mesoi* dahil, alt sosyoekonomik tabakanın çıkarları arasındaki bir mücadele olarak algılanmasını sağladı. Kantakuzenos aristokrasi, ordu ve yüksek ruhbanın, aynı şekilde Palamas ile ilişkisi sayesinde Athos manastırlarının geniş desteğinden yararlandı. İçine *mesoi*yi de katmamız gereken kentli nüfus Apokaukos'u destekliyordu. Her iki taraf da mevcut kutuplaşmayı ciddi sonuçları olacak şekilde körükleyen bir ortam oluşturdu. Avrupa illeri savaş meydanı haline geldi: Sırbistan ve Osmanlılar gibi komşu güçlerin sağladığı askerlerden uzun vadede kurtulmak neredeyse imkânsızlaşırken, zirai üretim çarpıcı bir biçimde azaldı. İmpartorluğun, kontrolüne her iki tarafın da odaklandığı şehirlerinde şiddet ve kavga ortamı yaygınlaştı. İller büyük ölçüde Kantakuzenos'a sadıktı. Ancak önemli şehirlerde durum farklıydı. Önce Adrianople, sonra da Selanik'te aristokratlar hedef alındı. Selanik'te, 1342'de kent Kantakuzenos'a teslim olmanın eşiğindeyken benzersiz bir ayaklanma oldu. Kantakuzenos ve destekçilerini dışarıda tutmak için çoğu sıradan insanlardan, kentli profesyonellerden (özellikle denizci ve liman işçileri zikrediliyodu), hatta aristokrasinin üyelerinden oluşan karma bir grup ayaklandı. Apokaukos'un oğlu İoannis kente 1349'a kadar hakim olan Zelotların ilk liderlerinden biri oldu. Aristokratlar katledilip mülklerine el konuldu; kentin savunmasını güçlendirmek gibi ortak amaçlar için manastır ya da kilise mülkleri bile kullanıldı.

Kantakuzenos giderek gerçek imparator olarak görülürken Sırp Kralı Stefan Dušan güneye doğru muzaffer bir biçimde yürüyüp Sırpların ve Romalıların imparatoru olarak taç giydi: Tuna'dan Korint'e ve Adriyatik'ten baskıya dayanmayı başaran Selanik yakınlarındaki Kavala'ya kadar uzanan bir bölgeyi kontrol ediyordu. Naiplik manevra sahasının az olduğunu anladı ve Apokaukos'a karşı Konstantinopolis içinde bile aristokrat tepkisi büyüdüğü için ona daha fazla yetki verdi. Apokaukos, bu şiddet ortamının kurbanı oldu: Kantakuzenos'un 1347 yılının başında girdiği başşehri geri almak için harekete geçmesinden sonra 1345'te öldürüldü. Birkaç ay önce Ayasofya kub-

besinin doğu yarısı kıyamet korkusu dalgaları yayarak çökmüştü; birkaç ay sonra da Karadeniz'den gelen Cenova gemilerinin güvertesindeki Veba [Kara Ölüm] İtalya'ya, oradan da tüm Avrupa'ya yayılıp küresel bir demografik krizi tetiklemeden önce Konstantinopolis'e vardı ve kasıp kavurdu. Konstantinopolis'in düşüşüne kadar Bizans'a veba en az on kere daha dönecekti.

Kantakuzenos'un başarısı üzerine naiplik sırasında zorluk çekmiş olan Palamas aklandı: 1347 ve 1351'deki konseyler onun ortodoksluğunu tasdik edip eski ve yeni muhalifleri suçladı. O ve takipçileri önemli Kilise makamlarına bir kuşak boyunca egemen oldu; bazı müritleri Konstantinopolis'te patriklik tahtına yükselirken kendisi Selanik başpiskoposu yapıldı (fakat 1350'ye kadar Zelot kontrolündeki şehre giremedi). Kısa süren saltanatında (1347-1354) Kantakuzenos yeni bir filo inşa etmeyi denedi ama ayrıcalıklarını insafsızca savunmaları, ticari ve siyasi çıkarlarını, özellikle de kârlı olan Karadeniz ulaşımını hedeflemeleri Bizans'ı düşmanlıklarının kurbanı haline getiren Venedik ve Cenova arasındaki savaş hali yüzünden başarısızlığa uğradı. Savaşın 1350'lerdeki ilk aşamasında Cenovalılar yeni filoyu ele geçirmeyi de, yok etmeyi de başardı. Kantakuzenos, (o sırada kuzeyde Macaristan'a karşı savaşmakta olan) Dušan'ın ele geçirdiği bazı toprakları ilk birkaç seferde geri aldığı ve Zelotları Selanik'ten atmaya muvaffak olduğu Balkanlarda daha başarılıydı.

Kantakuzenos'un kızıyla V. İoannis arasındaki evliliğin de dahil olduğu uzlaşma çabalarına rağmen iki adam arasındaki gerilim büyüdü. Yaşlı İoannis genç imparatora bol bol teminat verdi ama yine de kendi oğullarını kayırarak hanedan politikası izledi. 1349'da Manuel Kantakuzenos Mora despotu (lordu) olarak atandı ve Mistra'ya gönderildi; onun yönetimi altındaki devlet 1380'e kadar gelişti. V. İoannis'e Selanik verildi ama sonra o zamana kadar Kantakuzenos'un en büyük oğlu Mateus tarafından yönetilen Dimetoka ile takas edildi. 1353'te Kantakuzenos'un Mateus'a eş-imparator tacı giydirme hamlesi V. İoannis'i eyleme geçmeye zorladı: Bir yıl içerisinde Cenovalıların yardımıyla Konstantinopolis'in kontrolünü ele geçirmiş ve

Kantakuzenos'u tahttan feragat ettirip kendini manastıra adamasını sağlamıştı. Kantakuzenos 1383'teki ölümüne kadar keşiş Yosef olarak, o sırada hepsi akrabası olan imparatorlara siyasi ve ideolojik destek sunan, sahnelerin ardındaki kır saçlı saygın kişi olmayı sürdürecekti. Mateus ise bütün imparatorluk tutkularından resmen vazgeçmeye zorlandı, sonra da Mistra'daki kardeşiyle babasına katıldı.

V. İoannis'in darbesinden hemen önce bir deprem önemli bir kale olan Gallipoli [Gelibolu] kalesini yıkmıştı; Orhan'ın oğlu, Kantakuzenos'un bir kızıyla evli olan Süleyman'ın önderliğindeki Osmanlılar boğazı geçti ve yol boyunca rehine alarak (aralarında en önde geleni Palamas) büyük stratejik önemi olan burayı işgal etti. Gelibolu'da bir Osmanlı ileri karakolu kurulması geleneksel olarak onların Balkanları kabaca bir yüzyılda tamamlanacak olan fethedişinin ilk adımı olarak görülür. Osmanlı gücü arttıkça Sırbistan'ınki azalıyordu: Dušan 1355'te ölünce, geniş devleti, çabucak birbiriyle kavgalı birkaç prensliğe bölündü.

Ardından gelen on yıllar Osmanlı ilerleyişinin ister Rum, isterse Latin ya da Slav olsun Doğu Akdeniz'deki bütün devletler için en büyük tehlikeyi teşkil ettiğini gösterdi. Artık Bizans'ın komutası altında önemli bir güç olmadığından bununla uğraşmak için tek yol diplomasiydi. Ancak Batı'dan yardım beklenebilirdi ve bunu sağlamakta papalığın rolü çok mühimdi. Kilise birliği bir kez daha geçerli hale geldi. Nihai amaç ilerleyişleri durdurulmaz görünen Osmanlılara karşı bir Haçlı Seferi idi. Dimetoka ve (kısa zamanda Osmanlı başkenti olacak olan) Adrianople 1362'de, Plovdiv [Filibe] ise 1363'te alındı. Haçlı Seferi'nin toplanması o zaman oldu. (Anne tarafından V. İoannis'in kuzeni olan) Savoylu Amedeus'un liderlik ettiği sefer, Macar birlikleriyle Cenova Lesbos'unun [Midilli] güçlerinden oluşuyordu ve 1366'da Gelibolu'yu geri almayı başardı. Bu, Osmanlılara karşı tek başarılı askerî girişim olarak kalacaktı.

1369'da Bizans imparatoru Roma'ya gitti ve Roma inancına geçti; bu kişisel bir hareketti ve Bizans'ta bir tepkiye neden olmadı. İoannis'in Bizans'a dönüşü muazzam borçları yüzünden

onu alıkoyan Venedik tarafından engellendi; ayrılmasına izin verilmeden önce küçük oğlu Manuel'i rehin bırakmak zorunda kaldı. Son yirmi yılı, devam eden Osmanlı fetihleri ve aile kavgaları içinde geçti. Daha 1372-1373'te V. İoannis Osmanlı lideri I. Murat'ın vasalı haline geldi. Bu yalnızca önemli bir haraç ödenmesi değil, seferlerde Osmanlı ordusuna katılacak askerî birlikler sağlama zorunluluğu anlamına geliyordu. İoannis'in en büyük oğlu IV. Andronikos o sırada varislikten çıkarılmıştı ve bir Osmanlı prensiyle birlikte babasına isyan etti. Babası yurtdışı seyahatindeyken onun yerine hüküm sürmüş olduğundan, belki de iktidarı paylaşmak istemiyordu. İsyan bastırıldı, Andronikos hapsedildi ve küçük kardeşi Manuel eş-imparator tayin edildi. Andronikos babasına ve kardeşine karşı 1376'da Osmanlı yardımıyla Konstantinopolis'i ele geçirip onları hapsettiği bir darbe daha tertipledi. Yardımlarının mükâfatı olarak Gelibolu Osmanlılara iade edildi. 1379'da İoannis ve Manuel Murat'a kaçtı ve aralarında Anadolu'daki son özgür Hıristiyan kenti olan Philadelphia'nın teslimi de olmak üzere Andronikos'tan daha iyi koşullar vaat ettiler; az bir zaman sonra Manuel orayı zapt edecek olan Osmanlı seferinde yer almaya zorlandı. Sorunlu aile 1381'de Andronikos'un yeniden İoannis'in varisi yapıldığı ve has olarak (Trakya'daki) Selymbria'nın [Silivri] verildiği bir antlaşma yapmayı başardı. Manuel 1382'de Selanik'i ele geçirdi ve birkaç Makedon kentini fethedip şehri artan Osmanlı baskısına karşı idare ederek bazı küçük başarılar sağladı. Athos Dağı toplulukları 1386'da Osmanlılarla, mülklerinin önemli bir kısmını korumalarına izin veren bir antlaşma yaptı. Selanik'in 1387'deki kaçınılmaz fethi arifesinde Manuel Lesbos'a kaçtı. Şehrin düşüşünden sonra Osmanlıların daha ileri gitmesinin yolu açılmıştı: 1388'de Bulgaristan haraçgüzar bir devlet haline geldi ve 1389'da Kosova savaşında her iki tarafın ağır kayıplarından sonra aynı akıbete Sırbistan uğradı.

Mihail Kantakuzenos 1380'de Mistra'da öldü ve yerine kardeşi Mateus geçti. Paleologlar ile Kantakuzenler arasında bir veraset savaşı patlak verdi; Paleologlar kazandı ve Peloponez'de V. İoannis'in oğullarından biri olan Teodor 1407'deki ölümüne

dek devletin yönetimine hakim oldu. Teodor'un saltanatında yarımadanın fethedilmesi, Mora prensliğinden kalan toprakların geri kazanılması başarıyla devam etti.

1385'te IV. Andronikos, peşinden de 1391'de babası V. İoannis öldü. Yeni Osmanlı hükümdarı I. Bayezid [Yıldırım Bayezid] (1389-1402) itiraz etmesin diye derhal Manuel'e imparator tacı giydirildi. Bayezid bu *fait accompli*yi [emrivaki] kabul etti ama haraçta önemli bir artış ve şehirde kendi yargıcı olan bir Türk bölgesi talep etti. Bayezid fetihlerini sürdürüyordu. 1390'ların başında Tesalya ele geçirilmiş ve Bulgaristan vilayet olarak Osmanlı'ya bağlanmış, Türk kuvvetleri sık sık Mora'ya karşı akınlara başlamıştı. Konstantinopolis artık alınmaya hazır görünüyordu ve sultan 1394'te uzun kuşatmayı başlattı. Seferini desteklemesi için Boğaz'ın Asya yakasına etkileyici bir kale olan Anadolu Hisarı'nı inşa etti. Bizans başşehrinin uzun süre dayanması beklenmiyordu. Bunun anlaşılması, Avrupalı güçleri, Konstantinopolis'in alınmasının hem Venedik hem de Cenova Osmanlılarla daha 1380'lerde ticaret antlaşmaları imzalamış olmasına rağmen, Batı'nın Levant'taki ticari çıkarlarını tehdit ederek hem politik, hem de ekonomik bakımdan oluşturacağı ciddi tehlike konusunda açıkça ikaz etmiş olmalıdır. Bulgaristan ve Sırbistan gibi Bizans'ın da kaybedilmesinin kendi toprakları olan Macaristan ve Eflak'ın da fethine yol açacağını hisseden hükümdarlar tarafından Osmanlılara karşı bir Haçlı Seferi çağrısı yapılması şaşırtıcı değildir. Çağrı Korkusuz Jean ve Mareşal John Boucicaut'un liderlik ettiği Burgonyalı asillerden ve 1309'dan beri Rodos'ta üslenmiş olan Hospitaller Şövalyelerinden oluşan bir birlikle yerine getirildi; Venedik de kuvvet yolladı. Heybetli ordu 1396'da Bayezid'in birlikleriyle Tuna üzerindeki Nikopolis'te [Niğbolu] karşılaştı ve ezici bir mağlubiyet aldı. Macar kralı Sigismund Konstantinopolis'e kaçtı ama Burgonyalıların çoğu yakalanıp daha sonra fahiş fidyelerle serbest bırakıldı. Haçlı ordusunun çoğu katledilmişti. Bayezid artık galipti ve Konstantinopolis kuşatmasına geri döndü. Manuel umutsuz durumun ancak Batı'nın yardımıyla düzeltilebileceğine karar verdi ve bunun için kendisinden önce

babasının yaptığı gibi Avrupa saraylarına şahsen gitmeye hazırlandı. John Boucicaut'un yardımındaki yeğeni VII. İoannis'i gönülsüzce şehrin sorumlusu olarak bıraktı. Moskova büyük dükasından yardım istemek için bir elçi gönderdikten sonra 1400 yılında ailesini Peloponez'deki Venedik kontrolünde olan Modon'a götürdü ve Venedik'e doğru yola çıktı. Manuel Batı'da iki yıldan fazla zaman geçirdi; Venedik, Padova, Milano, Paris ve Londra'yı ziyaret etti. Doğu imparatorunun ve maiyetinin kellifelli ama aynı zamanda da egzotik görünüşü genel bir sempati uyandırsa da bu sempatiye karşılık verilen vaatler neticede boş birer söz olarak kaldı. Onun Batılı hükümdarlarla görüşmelerinde yüksek rütbeli Hospitallerin yardımına güvendiği açıktır ki bunlar durumun ciddiyetinin şiddetle farkında olan kişilerle Doğu'da oluşturulmuş ilişkilerdi.

Güçlü Moğol önderi Timur Anadolu'daki Türkmen prensliklerini korumak için saldırıp Bizans beklenmedik bir şekilde kurtulduğunda Bayezid ona boyun eğdirmek üzereydi; Timur 1402'deki Ankara Muharebesi'nde Osmanlıları ağır bir mağlubiyete uğrattı. Sultan yakalandı ve bu Osmanlı devletini on yıldan fazla süren uzun bir kargaşa içine soktu; Anadolu'daki yerel savaş beyleri Osmanlılara karşı ayaklanırken oğulları birbirleriyle iktidar mücadelesine girişti.

Son nefes

Aynı yıl Manuel Konstantinopolis'e döndü. O artık Konstantinopolis ve onun Trakya hinterlantını, kuzey Ege'deki birkaç adayı ve Peloponez'deki Mora despotluğunu kapsayan parçalanmış, küçük bir devletin hükümdarıydı. Bunun için "imparatorluk" pek de doğru bir adlandırma değildi. Bizans İmparatorluğu'nun çöküşü komşularının ve müttefiklerinin dikkatinden kaçmamıştı. Bayezid'in Konstantinopolis kuşatması sırasında Moskova büyük dükası I. Basil Ortodoks Hıristiyanlarının bir kilisesi olduğunu ama imparatoru olmadığını iddia etmiş fakat patrik tarafından güçlü bir biçimde azarlanmıştı: "Hıristiyanların kilisesinin olup da imparatorluğunun olmaması imkânsızdır."

Timur bölgeden ayrılmadan önce Smyrna'yı yağmaladı ve Hospitaller Şövalyelerini kovarak Anadolu'daki Latin varlığına fiilen son verdi. Bayezid'in oğulları Süleyman, İsa, Mehmet ve Musa hâkimiyet için Avrupa ve Asya'da birbirlerine karşı mücadele etti. Manuel ilk başta Süleyman'ı güçlü bir konumda destekledi ve karşılığında Selanik'i aldı. VII. İoannis'i oraya imparator unvanıyla gönderdi; 1407'de yerine oğlu V. Andronikos geçmiş olarak, 1408'de öldü. Bu dönemden itibaren iktidar sadece II. Manuel ve oğullarında kaldı. Osmanlı Fetret Devri 1413'te I. Mehmet'in (1413-1421) kalan biraderleri üzerindeki zaferiyle sona erdi. Bu dönemde Akdeniz'deki bütün Hıristiyan devletleri kendilerini bariz şekilde zor durumda bulmuş olmalı. Manuel Heksamilyon'u, yani Peloponez girişindeki koruyucu duvarı güçlendirdi ve çocukları için (Moskova ve İtalya'dan Monferrato ve Malatesta büyük dükalarıyla) muhtemelen koruyucu ittifakları güçlendirmek anlamına gelen birkaç evlilik organize etti. I. Mehmet 1421'de ölünce Bizans bu kez mağlup ama mücadeleci olan Mustafa'yı destekledi. Galip lider II. Murat bunu hoşgörmedi: Daha 1422'de hem Konstantinopolis'i hem de Selanik'i kut-

1420'lerde Mistra'da inşa edilen Pantanassa (Herkesin Kraliçesi) Manastırı. *Fleur-de-lis* [zambak] ile taçlandırılmış süslü çelenkleriyle Gotik unsurların bariz işaretleri bulunan kuzey cephesi.

tı. Konstantinopolis başarıyla direndi ama Selanik sakinleri kenti 1423'te bunu biraz gönülsüzce kabul eden (önemli bir liman olmasına rağmen geçmişte Venedik oradan pek fazla yararlanmamıştı) Venedik'e teslim etti; Venedik kenti Osmanlılar tarafından temelli olarak fethedildiği 1430 yılına kadar kadar elinde tuttu.

II. Manuel'in oğlu VIII. İoannis 1425'te onun yerine geçti. Geriye kalan Bizans müstemlekeleri küçük kardeşleri Konstantin ve Thomas'a (ağabeyleri Teodor'un zaten hükmettiği) Mora, Demetrios'a ise Selymbria şeklinde has olarak verildi. Bu dönemde Mora despotluğu geriye kalan Latin toprak parçalarını askerî seferler ve evlilikler yoluyla ilhak ederek topraklarını genişletti. 1430'da tüm Peloponez 1204'ten beri ilk kez yine Bizans'a aitti. Aynı yıl Selanik ele geçirilip yağmalandı; Yanya sakinleri Osmanlılarla teslim şartlarını müzakere etti, bu yüzden bazı ayrıcalıkları korumayı başardı.

Dış yardım olmadan Bizans'ın kısa zamanda ortadan kalkacağı kanısı ortaya çıkmış gibidir. Böyle bir yardım ancak Batı'dan, belki de genel bir Haçlı Seferi biçiminde gelebilirdi. Batı Kilisesi'nde 1378'den beri var olan hizipçilik Bizans'ın dikkatinin böyle bir projeye yoğunlaşmasını zorlaştırmıştı ama 1414-1417 Constance Konseyi'nde anlaşmazlığın sona ermesiyle, bu değişti. Bizans delegeleri konseye davet edildi, birlik ve Batı'nın askerî yardımıyla ilgili tartışmalar yeniden başladı. Bizans'ın daimi olan birliğin tartışılması için ekümenik konsey talebi, ona göre birlik sadece Bizans Kilisesi'nin Roma ocağına dönüşü anlamına geldiği için bu hususu anlayamayan papalık tarafından uzun zamandır reddedilmekteydi. Artık belki de her iki tarafın zayıflığı yüzünden talep kabul edildi ve konsey 1438'de Ferrara'da toplandı. Bizans heyetine İmparator VIII. İoannis ve Konstantinopolis Patriği Yosef başkanlık ediyordu. Çok sayıda piskopos ve eğitimli Bizanslı yedi yüz kişilik grubu teşkil ediyordu. Âdet bakımından (Yosef beklendiği gibi papanın ayağını öpmeyi kabul etmeyecekti) ama öncelikle tartışıp çözmek için orada oldukları teolojik konularda Roma ile Konstantinopolis arasındaki farklar kendini hemen belli etmişti. Yeni bir veba salgınından sonra konsey 1439'da Floransa'ya gitti. Son-

suz tartışmalar oldu; yoksullaşan Bizans heyetini desteklemek için icap eden maddi vasıtalar tükendi ve entelektüel yorgunluk çöküverdi. Neticede birlik üzerinde neredeyse baskı altında anlaşma oldu ve Bizans delegelerinin biri dışında herkes gereken belgeleri imzaladı. Konstantinopolis'e dönüşlerinde imparatorun biraderi Demetrios'un liderlik ettiği birliğe karşı genel bir direniş içinde çoğu bundan caydı.

Beklenen Haçlı Seferi çağrısı 1443'te Papa Eugene tarafından yapıldı. Toplanan kuvvet Venedik, Cenova ve Burgonya'nın deniz desteğiyle çoğunlukla Macarlar ve Eflaklılar ile hâlâ bağımsız olan birkaç Sırp beyinden ibaretti. Fakat Transilvanya'daki bazı ilk zaferlerden sonra haçlı ordusu 1444'te Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısındaki Varna yakınlarında yıkıcı bir yenilgi yaşadı. Bizans'a faydası olmadı. Kalan Bizans topraklarına karşı Osmanlı saldırıları kısa zaman sonra yeniden başladı: 1446'da Mora'ya karşı yapılan bir seferde Heksamilyon yıkıldı ve 60.000 kadar insan yakalanıp esir edildi. Ertesi yıl VIII. Ioannis öldü ve yerine diğer kardeşlerinin muhalefet ettiği oğlu XI. Konstantin geçti. Konstantin son Bizans imparatoru olacaktı ve 1204'ten sonra birlik karşıtlarının birlik yanlısı Patrik Gregor'un Roma'ya kaçmasına neden olan direnişlerini sürdürdüğü Konstantinopolis'teki Ayasofya'da taç giymeyenin tek o olması kayda değerdir. Konstantin'in kardeşleri Demetrios ve Thomas Mora'yı yönetmeleri için geride bırakıldı. 1451'de II. Murat ölünce, yerine Konstantinopolis'i almak için yeni bir kararlılık gösteren genç oğlu II. Mehmet [Fatih Sultan Mehmet] geçti. Boğaz'a girişi kontrol etmek için babasının dedesinin inşa ettirdiği kalenin karşısında, Boğaz'ın Avrupa yakasına yeni bir kale, Rumeli Hisarı'nı dikti. Top ateşine dayanmak üzere inşa edilmemiş olan şehir surlarının karşısına hantal ama heybetli bir süper top da dahil, çok sayıda top yerleştirildi. Haliç'e girişi kapatan engeli atlatmak için Boğaz'dan gemiler şehri gören Pera'nın arkasından karada taşındı. Küçük olsa da hoş karşılanan Batılı takviyelere rağmen Konstantinopolis'in savunması azdı. Bedeni sağlam her şehirli, örneğin surlardaki gedikleri tamir etmek için moloz taşıyarak elinden

geldiğince yardım etse de şehrin muazzam surlarını etkin bir şekilde savunmak mümkün değildi. 29 Mayıs 1453 Salı günü Konstantinopolis alındı ve Bizans İmparatorluğu bin yıl var olduktan sonra, önemi dünyanın her köşesinde kaydedilmiş bir olay olarak sona erdi.

Zengin yurttaşları olan zayıf bir devlet

İç savaşın toplumsal ve ekonomik boyutları toprak zengini ve asil soydan eski aristokrasiyi temsil eden Kantakuzenos'u, daha az geleneksel kaynaklardan (kendi durumunda başka şeylerin yanı sıra devletin tuz tekelinin yönetiminden) türeyen zenginliği destekleyen ve muhtemelen kendisi de zor zamanlar geçirmiş bir aristokrat olan Apokaukos'un karşısına çıkarmıştı. Sosyoekonomik açıdan alt sınıfların zengin aristokratlara yönelik hoşnutsuzluğu Selanik'teki Zelotlar rejimi örneğinde olduğu gibi sınıfsal nefrete dönüşmüştü. O yüzden Kantakuzenos'un galibiyetinin bu yeni oluşan dinamik toplumsal grup için sonuçları olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Genel olarak, iç savaştan sonra, sahadan da yok olduğu anlamına gelmese de, *mesoi* kaynaklarımızdan yok olmuştur. Bir başka gelişme meydana gelmiş, faaliyetleri tamamen yeni olmayıp artık Bizans'ın ekonomik yaşamına egemen olmaya başlayan aristokrat girişimciler denilen yeni bir grup güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştı.

Osmanlı ve Sırp fetihlerinde mülklerini büyük ölçüde kaybetmeleri karşısında aristokratlar hayat tarzlarını sürdürmek için topraktan kaynaklanan gelire artık güvenemezdi. Ayrıca devlet memurlukları sınırlıydı, o yüzden de bunlar için rekabet özellikle yoğundu. Aristokratlar giderek *mesoi* stratejilerini benimsedi ve İtalyan ticari girişimlerine ve bankacılığına yatırım yapmaya başladı. Konstantinopolis'in düşüşü yaklaştıkça bunların mevcudiyeti de artıyordu. Nikolas Notaras ve oğlu Lukas; George Goudelis, oğlu İoannis ve torunu Francesco Draperio gibi kimileri son derece zenginleşmişti. Bazıları imparatorluk yönetiminde hâlâ makam sahibiydi ama Venedik ve/veya Cenova yurttaşlığını da elde etmiş olup sermayelerinin büyük bir

kısmını İtalyan bankalarında tutuyorlardı. Bizans'ın son yüzyılı devletin, özellikle ekonomisinin ve vilayetler üzerindeki hâkimiyetinin çözülmesine şahit olmuş olabilir ama aristokrat girişimcilerden bazıları için bu harfiyen altın bir çağdı. Böylece Bizans'ın o noktaya kadarki durumunun tersine Bizans ülkesine akan ana gelirler, bu kârların aslan payı aslında İtalyanların eline geçse de, ticaretten kaynaklanıyordu.

Giderek fakirleşen bir devletin işaretleri birçok düzeyde görülüyordu. İç savaşın bitiminde Kantakuzenos taç giydiğinde gerçek taç mücevherleri Venedik'e rehin bırakıldığı için, onun ve karısının giydiği taçlar renki camlarla süslenmişti. Birkaç yıl sonra Bizans devleti 4. yüzyıla kadar giden bir geleneği sonlandırarak altın sikke çıkarmayı durdurdu. Konstantinopolis nüfusunu kaybediyordu; artık boş alanlarla çevrili, çoğu yıpranmış, eskiden büyük olan bir binalar topluluğuydu; açık sarnıçları sebze bahçelerine dönüşmüştü. Ticarete önem vererek Konstantinopolis 15. yüzyılda küçük bir ticari şehir devletine, Boğaz'da bir Venedik'e dönüşebilirdi. Belki de II. Manuel'e devletin artık imparatora değil, bir idareciye ihtiyacı olduğunu haykırtan şey bu gelişmelerin anlaşılmasıydı.

Asırlardır imparatorluğun motoru olan taşra artık düzensizlik içindeydi. 1340'lardaki iç savaşın ve ilk veba salgınının sonucunda bölgenin demografisi değişmişti. Yunanlı olmayan az sayıda halk (örneğin Makedonya'daki Sırplar) varken, bölgeye diğer etnik gruplar önemli ölçüde yerleşmişti. Bunlardan başlıcaları (önce kuzey Yunanistan ve Epir'deyken, zamanla orta Yunanistan ve Peloponez'e inen) Arnavutlar ve önce Konstantinopolis'in hinterlantı olan Trakya'ya ve Tesalya'ya, sonra da Bizans'ın çöküşünden önceki son on yıllarda Peloponez'e yerleşen Türklerdi. Yine de nüfusun çoğunluğu Yunan olarak kalmıştı. Bu demografik akın yalnızca savaşın neticesi değildi. İç savaş ve veba tarımsal nüfusun zenginliğinin engeli olarak görülebilir. Vebanın neden olduğu ölümlerle çapulcu ordulardan etkilenmemiş olan yerlere doğru kaçmanın birleşik etkisi Makedonya ve Trakya'da tarım üretimini yok etmiş, korsanların saldıracağına dair korku bazı adaların ve sahil mahallerinin terk edilmesine yol

açmıştı. Askerî harekât sürecinde yerleşik büyük gruplar yakalanıp Bizans bölgelerinden (örneğin Anadolu'ya) götürülmüştü. Dahası Osmanlı egemenliğine geçen yerlerde vergi sistemi basitleştirilmiş, hatta katkılar Bizans sistemindekinin neredeyse yarısına indirilmiş, bu da kuşkusuz yeni hükümdarlara uyum sağlamayı ve direnci azaltmayı cazip kılmıştı.

Devlet yönetiminde merkezî unsur resmî ilke olarak kalmıştı ama hakikatte siyasi parçalanma bir gerçeklikti ve bunun uygulanması aslında bizzat merkezî hükümet tarafından destekleniyordu. Bu dönemde hâlâ devlete ait olan bazı topraklar hemen hemen özerk bir şekilde yönetilmek üzere genç hanedan üyelerine has olarak veriliyordu. Kendi seçkinleri ve kültürel üretimi olan Selanik ve Mistra başlıca genç saraylardı. Buna ek olarak, kesinlikle Konstantinopolis ile doğrudan bağlantının kopuk olduğu gerçeğinin yardımıyla çeşitli şehirlerdeki özerklik eğilimi devam ediyordu; örneğin Selanik ve Mistra'ya ancak gemiyle gidilebiliyordu. Birkaç şehir Osmanlılara teslim olmayı (ya da olmamayı) müzakere ediyordu. Olanlar (Selanik, Serres [Serez], Yanya) korundu ve göreceli bir ayrıcalıklı konum elde etmeyi başardı. Olmayanlar zorla zapt edildi, sakinleri köle yapılıp Türklerin yerleştirildiği şehirlerden çıkarıldı; örneğin 1453'ten yirmi-otuz yıl sonraki Osmanlı nüfus sayımlarına göre Türk nüfusunun yüzde seksenden fazlasını oluşturduğu Larissa'da durum buydu. Peloponez'deki vaziyete kanıt sunan benzer belgelere göre yaşayan Arnavut nüfusun büyük bir bölümü, yeni oluşturulmuş köylerde ikamet eden Yunanlılardan ayrıştırılmıştı.

Bizans toplumunun temel yapıları değişmemiş, fakat zenginle yoksul arasındaki uçurum önemli ölçüde büyümüştü. Gerilim işaretleri vardı, Konstantinopolis'teki bazı zengin Bizanslılar kendilerini ayaktakımından korumak için kuleleri olan tahkimatlı evler inşa etti.

Bir önceki dönemde zaten görünür hale gelmiş olan bir eğilimi izleyen Kilise ufalanan devlete kıyasla en istikrarlı kurum olarak daha da fazla zemin kazanmıştı. Fetih durumunda, Osmanlıların Kilise mülküne büyük ölçüde saygı gösterdiği ka-

nıtlanmış olduğundan, bir kısmını korumak umuduyla oraya daha fazla mülk aktarılıyordu. Athos manastırları bu meseleye bir örnektir: Osmanlılara uyum sağlanması sayesinde büyük manastırlar mülklerinin büyük bir kısmını elde tutmayı ve işlevlerini sürdürmeyi başarmıştı. Bunların İsihazmın desteklenmesindeki önemli rolü, Athos'u Ortodoks kimliğinin Balkanlar'dan Rusya'ya ve Hıristiyan Doğu'ya kadar ışıyan merkezi yapmıştı. Bu şekilde cemaat yalnızca Bizans'tan değil, Sırbistan, Bulgaristan ve Eflak'tan da büyük bağış almıştı. Kimliklerine ihanet pahasına hayatta kalmaktan çok Ortodoksluğun korunmasını zamanın esas kaygısı olarak görenler Paleologların Batı ile yakınlaşmasına karşı muhalefeti oluşturdular. Patriklik ruhbanı kiliselerin birleşmesi halinde güç ve ayrıcalıklarının tehlikeye gireceğini anladığı için bu grup bu hareketin desteklenmesinde kilit rol oynamıştı. Karşılarındaki kutupta yalnızca imparatorlar değil, ekonomik çıkarları Batı'da olan aristokrat girişimciler ve Batılı bir Haçlı Seferi'nin Bizans'ı hâlâ Osmanlı belasından kurtaracağını uman, inancını yeni değiştirmiş entelektüeller de vardı. Hepsinin hatalı olduğunu tarih gösterdi.

Değişmek ya da değişmemek

İç savaştan ve ilk Kara Ölüm (veba) salgınından sonraki dönem Bizans kültürü için özellikle sorunlu ve zor bir zamanı işaret eder. İmparatorluğun hamiliği çok sayıda bilgini geçindirmeye artık yeterli değildi. Elbette, örneğin imparatorlar ve akrabaları için methiyeler üretmek gibi hâlâ elde edilecek fırsatlar vardı ama bunlar çok daha sınırlıydı. Kaynaklarda, hepsinin üstünde yaygın mektuplaşmalarının ortaya koyduğu ağlardan anlıyoruz ki aydınlar hâlâ görünürdü; Paleolog döneminden 6.000'den fazla mektup kalmıştı. Aristokrat girişimcilerin ve bunların büyük zenginliklerinin süratle artmasının geleneksel eğitim görüşüne etkisi olmuş gibidir. Belli ki gençler artık önceki gibi uzun ve çetin bir eğitim yoluyla saf Atika Yunancasının harikalarını edinmeye teşvik edilmiyor, iş konularına yönlendiriliyordu. Eğer önceki dönemde toplumdaki en güçlü

ve zengin kişiler (Metokhites, Chumnos, hatta Apokaukos) aynı şekilde eğitim ve kültürleriyle biliniyorduysa da, bir Notaras ya da Gudelis'in eğitiminin övünülecek bir şey olmadığı açıktı. Bu olgunun muhtemel bir başka nedeni İsihazmın ya da bazı muhaliflerinin öyle görmeyi tercih ettiği gibi Palamizmin mutlak galibiyetiydi; bu, dünyevi eğitimin değersizleşmesi ve neredeyse sadece mistik bir şimdi ve gelecek anlayışına odaklanılması anlamına geliyordu. Bu içe dönük görüş insani günahlar için çağdaş kötülükleri suçluyor ama diğer düşünürlerin yaptığı gibi belirli grupları, örneğin zayıfları ezdikleri ve devlete yardım etmedikleri için zenginleri suçlamayı reddediyordu. İsihazm bilerek ya da bilmeyerek tevekkülü teşvik ediyor ve aslında mevcut durumu savunuyordu. Hakim manastır idealleri bu görüşe karşı olanları alternatifleri gayet zorlaştıran bir tutumda katılaşmaya itecekti. Bu, bu dönemde seçkin entelektüellerin olmadığı ya da edebî üretimin sadece teolojik olduğu anlamına gelmez. Örneğin (15. yüzyılın ilk yarısındaki) İoannis Kortasmenos geometri, astronomi, Aristo felsefesi, retorik ve şiire büyük ilgi duyan, ayrıca doyumsuz bir elyazması koleksiyoncusu ve hattatı olan bir kilise adamıydı.

Artan çaresizlik birtakım aşırı tepkilere sebep oldu. Çoğu aydın olan bazı Bizanslılar Roma inancına geçtiler; diğerleri, elit üyeleriyle ruhban ve keşişleri içine alan bir eylemci ve sempatizan ağını ortaya çıkaran patrikliğin cadı avını teşvik eden sihir uygulamalarında teselli buldu. Göç de vardı: Yurttaki olanaklar sınırlı ve sürekli düşman akınları baskısı olduğu için, Bizans entelektüelleri İtalya'da 14. yüzyılın ortasından beri büyük talep gören Yunanca öğretme fırsatının peşinden gitti. Barlaam bu dilin ilk öğretmenlerinden, Boccaccio da onun ilk öğrencilerinden biri oldu. 1396'da Bizanslı aristokrat ve diplomat Manuel Krisoloras Floransa'ya Yunanca öğretmek için davet edildi. Bu dilin öğrenilmesini kolaylaştıran ve çok popüler olduğunu kanıtlayan yeni bir dilbilgisi oluşturdu. 1438/1439'da Ferrara/Floransa Konseyi'ne katılan bilginler içinde bu eğilim daha da baskın hale gelecekti. Onların bilgileri ama ayrıca Batı'da yüzyıllardır görülmeyen çalışmalarla dolu kıymetli elyazmala-

rı özellikle talep ediliyordu. O sırada Medici'yi şehirde İtalyan Rönesansı'nın en önemli bilginlerinden bazılarını bir araya getiren bir meclis olan Platon Akademisi'nin hamisi olmaya teşvik eden şey, söylentiye göre Plethon'un (aşağıda göreceksiniz) Platon ile ilgili Floransa'daki dersleriydi. 1350'lerde devlet adamı ve bilgin Demetrios Kidones'ten, 1430'larda Bessarion'a (bir sonraki bölümde göreceğiz) kadar İtalya'ya göç edenlerin birçoğu Roma Kilisesi'ne geçti. Bunlar Latinceden, bu defa teolojik metinlere, özellikle de teolojinin anlaşılmasında alternatif yollara açık olmayı öneren Skolastisizmin ana düşünürlerinden biri olan Aziz Thomas Aquinas'ın etkili yazılarına özel bir vurgu yapan ikinci bir çeviri dalgasından sorumluydu.

Aynı zamanda İtalyanlar da Yunanca öğrenmek ve elyazması toplamak için Konstantinopolis'e üşüşmüştü. Örneğin 1423'te Giovanni Aurispa Konstantinopolis'ten İtalya'ya 248 kitap götürdü. Francesco Filelfo (15. yüzyılda) 1420'lerde Konstantinopolis'te vakit geçirdi, Yunanca öğrendi, aristokrat bir Bizanslı kadınla evlendi ve önce diplomat sonra da İtalya'da Yunanca öğretmeni olarak çalışmaya başladı. Bazıları Yunanca olan sayısız mektup (biraz şaşırtıcı biçimde İtalyanlara da Yunanca mektuplar gönderdi ki bu, dile hakim olmanın gurur ve prestiji hakkında bir şeyler söyler) ve şiir (1453'ten sonra II. Mehmet'e epey dalkavukça olan bir tanesi de dahil) yazdı; gizli gündemi Yunan kayınvalidesinin serbest bırakılmasını istemekti. İtalya'da önemli bir siyasi kişi haline gelen Filelfo hem 1453'ten önce, hem de sonra Batı'daki Bizanslı göçmenleri destekledi ve "Ben tamamıyla Yunanlıyım," diye ilan etti. Bu kültürel trafikteki bir başka önemli figür (15. yüzyılın ilk yarısında) Doğu'ya yaptığı birçok seyahatinde Yunanca öğrenen tüccardan dönme âlim Anconalı Cyriac idi. Cyriac'ın mektup ve günlükleri istisnai öneme sahip kaynaklardır çünkü ziyaret ettiği artık birçoğu kayıp olan kitabeleri ve antik harabeleri özenle kaydetmiş (hatta bazen çizmiştir). Perilerle ve pagan tanrıçalarına şiirlerle dolu olan metinlerinin tonu dokunaklı bir şekilde sözde-pagandır ama Cyriac, peşinden Bizans'ı Osmanlılardan kurtaracak Haçlı Seferi'nin geleceği bir ekümenik konseyin yılmaz bir kulisçi-

sidir. Öldüğünde her ikisi de (istenilen sonuç gerçekleşmeden) olmuş, Konstantinopolis'in Türklerin eline düştüğünü görecek kadar yaşamamıştı.

Fakat işin başka bir yönü şuydu ki hem Latin Batı ile hem de İslâmi Osmanlı ile giderek yakın temasta bulununca oldukça dar parametrelerle özel bir şekilde tanımlanmış bir kimlik oluşturarak kendilerini muhalefet yoluyla tanımlamayı tercih edenler de vardı. Paleolog döneminin sonundaki metinlerde, birlik ister Roma Kilisesi ile isterse de İslâm ile olsun, Diğer'ine muhalefet önemli bir temadır. II. Manuel, *Bir Persli ile Diyalog*'unda bir İslâm bilginiyle yapmış olduğu gerçek bir diyaloğun ayrıntılarına girmiş ve çalışma İslâm karşıtı metin tarzındaki daha önceki Bizans çabalarından belki daha az saldırgan da olsa, imparator Hıristiyan üstünlüğü konumundan tartışma yürütüyordu. Bağlam dışı olarak alınan bazı kısa pasajlar 2006'da Papa XVI. Benedict tarafından Almanya'daki bir konuşmada kullanılıp birkaç İslâm âliminin ateşli İslâm savunusuna neden olduğunda, II. Manuel'i çok daha büyük bir kitleye tanıtan metin son yıllarda oldukça dile düşmüştü.

Bu dönemin sanatsal üretimi doğal olarak Bizans'taki politik, toplumsal ve ekonomik gelişmeleri takip etmişti. Konstantinopolis'ten az şey kalmıştı. 14. yüzyıl ortalarındaki yıkıcı depremden sonra Ayasofya'daki tamir çalışmalarını biliyoruz, fakat geriye dünyevi ya da dinî başka bir bina kalmamıştı. Yine de en üstün nitelikli sanat, şimdi Britanya Müzesi'nde olan Ortodoksluğun Zaferi gibi ikonalar ve değerli objeler burada hâlâ üretilmekteydi. Bizans objeleri Batı'daki izleyicileri büyülemeyi sürdürdü. Aynı şekilde bu dönemde Bizanslılar da Batı sanatını hem yurtdışına seyahat ettiklerinde, hem de Bizans topraklarındaki Batı kiliselerinde görme fırsatına sahipti. Şimdi Rönesans sanatının başyapıtları olarak gördüğümüz şeylere karşı ender olarak kayda geçmiş tepkileri doğrudan negatif olmasa bile muğlaktı. Önreğin Bizans'ın Ferrara/Floransa heyeti Venedik'i ziyaret ettiğinde San Marco'daki değerli objelere hayran olmuş ama bunların en harikalarının 1204'te Konstantinopolis'ten yağmalanmış olduğunu gözlemlemekte güçlük çekme-

14. yüzyıl sonu, Konstantinopolis'ten Ortodoksluğun Zaferi'ni (843) tasvir eden ikona. Sağda imparatoriçe Teodora ve oğlu III. Mihail. İkonanın içindeki ikona Konstantinopolis'in en saygı gösterilen resimlerinden biri olan havari Luka tarafından canlısından yapıldığına inanılan meşhur Hodegetria'yı tasvir eder. (© Trustees of the British Museum.)

mişti. Aynı heyetin bir üyesi ve Konstantinopolis'in gelecekteki son birlikçi patriği olan Gregor da Batı kiliselerindeki tasvirleri ne tanıyabildiğini ne de bunlara saygı duyabildiğini gayet kuru bir şekilde belirtmişti. Yine de Batılı unsurların Bizans'ın görsel dünyasına zamanla nüfuz ettiği izlenimi uyandıran kanıtlar mevcuttur. Konstantinopolis'teki Kariye Manastırı'nda

Bizans mekân betimlemesine uymayan, bir İtalyan gelişmesini temsil eden perpektifle çizilmiş, kaide üzerine oturan bir kişiyi gösteren bir fresk parçası vardır. Batılı obje ve motifler Bizans seçkinleri tarafından Athos manastırlarına bağışlanan birkaç değerli nesnede de bulunabilir.

1300'lerden Aziz Demetrios'u betimleyen bir ikona. (Başrahip Efraim Vatopedinos'un izniyle.)

Bu dönemin en önemli kültürel gelişmelerinden bazıları Konstantinopolis'in ikiz sarayında, güney Peloponez'deki antik Sparta sitesinden uzak olmayan Mistra'da meydana gelmişti. İlk olarak Haçlılar tarafından kurulmuş olan bu müstahkem kent 13. yüzyılın sonunda Paleolog hanedanının küçük oğullarının hükmettiği bağımsız bir saraydı. Mistra Bizans'ın son elli yılında hem sanatsal, hem de entelektüel bakımdan kültürel bir gelişim yaşamıştı. Site iyi korunmuştur ve hem kiliselerle, hem de Paleologların saray külliyesinin de dahil olduğu dünyevi binalarla doludur. Çoğu 15. yüzyıla ait kiliselerin fresklerle süslenmiş olup, mozaik ve çok renkli mermer kullanılması özellikle pahalı ve geçmişe ait bir şeydi. Patrikliğin meşgalelerinden uzakta olan saray entelektüel bakımdan Konstantinopolis'ten daha az kısıtlayıcı olmuş gibi görünüyor. Orada yaşamış ve çalışmış en ünlü bilgin, eğer öyle biri varsa, kuşkusuz yaklaşımı Psellos ve Italos'un felsefi projelerinden yararlansa da eşsiz bir kişilik olan Plethon'dur (Altıncı Bölüm'de gördük). Başka yerlerin yanı sıra zamanın Osmanlı başkenti Adrianople/

Edirne'de de çalışmıştı. Yazıları ivedi devlet ve toplum sorunlarına alternatif öneren yıkıcı bir proje oluşturur. Plethon, Palamite cemiyetinin devletin hayatta kalması için elzem kabul ettiği manastır rejimi ve bunun Bizans'ın yaşamındaki rolü de dahil olmak üzere hiçbir şeye saldırmaktan geri durmuyordu. Büyük antik felsefe bilgisi ve bunu ateşli bir şekilde yeniden düzenlemesi nedeniyle ona "Helenlerin sonuncusu" deniyordu (Platon'u çağrıştırsın diye Plethon adını almıştı), fakat onun Bizans'ın geleceğiyle ilgili ülküsü gayet özgün olan radikal bir düşünür olarak görülmesi daha uygundur. Plethon kültürel bir Helenizm inşasına bağlanmıştı; bu onu, başka şeylerin yanı sıra, Mora Despotluğu'nun model bir devlet olarak toplumsal, siyasi ve iktisadi örgütünün ayrıntılarıyla tasavvur edilerek yeniden düzenlenmesine dayanan Helenizmin yenilenmesi projesini oluşturmaya yöneltmişti; bunun asla uygulamaya konulmadığını söylemeye gerek yoktur ama onun radikal düşüncesi halen felsefi ve siyasi araştırmada çok popülerdir. Bitirilmeden kalan son çalışması *Yasalar* paganlığa o kadar çok olumlu göndermede bulunmuştur ki, metnin tek elyazması Bizans'ın düşüşünden sonraki ilk Konstantinopolis patriği tarafından yakılmıştı. Öyleyse Plethon'un kalıntılarının, onun büyük hayranlarından biri olan Rimini savaş beyi ve papalığın başdüşmanı Sigismondo Pandolfo Malatesta tarafından alınıp bugün de hayatta olan ve Plethon'un kabrinin bulunduğu Tempio Malatestiano'ya konulması belki de uygundu.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Akıbet ve Sonrası

Konstantinopolis'in düşüşü Bizanslı olan her şeyin değil, Bizans devletinin sonunu işaret eder. 1453'te hâlâ fethedilmemiş çeşitli Bizans toprak parçaları ve nüfusu baskın şekilde Bizanslı olan Latin kontrolünde bazı devletler vardı. 1453'te birdenbire bitişini ilan etmek imparatorluğun uzun tarihi için adil olmaz: Hem şahsiyetler, hem de daha önemlisi yapılar bu tarihin çok ötesine kadar hayatta kalmış olup bunların kaderinin peşinden gitmek ancak Bizans tarihinin son dönemini ve hem bölgede, hem de daha geniş Avrupa ortamında daha uzun ömürlü olan mirasını anlamamıza yarar.

Zorla alınmış bir şehir olan Konstantinopolis İslâm hukuna göre geleneksel olarak üç günlüğüne yağmaya açıldı. Gerçekte ne olduğu kuşatılanların travmatik deneyimi nedeniyle gayet anlaşılabilir olan, epeyce duygusal ve hâlâ mevcut anlatımlarda belirsizdir: Yağma üç gün sürse de veya II Mehmet tarafından daha önce durdurulmuş olsa da sonuç yıkıcıydı. Kuşkusuz savaşırken yakalanan herkes öldürüldü, bütün sivil halk esir edildi ve şehrin maddi dokusu, özellikle de surlar ve bunlara bitişik yerler büyük zarar gördü. Taşınmaz mülkler devlete aitti ve sultan bunların korunması gerektiğini açıkladı. Konstantinopolis'i imparatorluğunun yeni başşehri ilan etti; fakat an-

cak 1460'tan sonra resmî olarak yönetim merkezi haline geldi. Ayasofya şehrin birinci Cuma camisi olarak adlandırıldı ve savaş biter bitmez orada Müslümanlar dualarını etmeye başladı.

Son Bizans imparatorunun kaderi net değildir. Çoğu Rum kaynağı ona şehitlik atfederek savaşırken öldüğünü söyler. Bazıları ölünce tanınmamak için sembollerini bile çıkarttığını belirtiyor. Türkiye'den kaynaklar onun cesedinin teşhis edildiğini ve kesik kafasının sultana sunulduğunu ifade ediyor. Ünlü olduğu için onun meçhul kaldığını varsaymak zordur. Ölümünün gerçek koşulları ne olursa olsun kamuya açık bir şekilde gömülmediği açıktı; mezarının yeri kaydedilmemişti. Elbette bu, efsaneler üretilmesine neden oldu: Mermere dönüşen Konstantin'i bir melek kaldırmış ve bir mağaraya saklamıştı. Tanrı istediği zaman imparator canlanacak ve şehrini kurtaracaktı.

Bizans seçkinlerine gelince, sultan yüksek aristokrasinin hayatta kalan tüm üyelerini, özellikle yüksek makam işgal etmiş olanları bizzat fidyeye bağladı. En yüksek sivil memur Lukas Notaras ve oğulları bunların arasındaydı. Farklı Türk asker ve subayları tarafından zapt edilme sonucunda aileler dağılmış olduğundan, bunların yeniden birleştirilebilmesi için Notaras aristokrat kişilerin ve ailelerinin bir listesinin oluşturulması işine tayin edildi. Birkaç gün Konstantinopolis'i sultanın yerine yönetmesi için Notaras'a güvenilecek gibi görünüyordu. Fakat işler ters gitti. Bazı kaynaklar Osmanlı tarafından Notaras'ın kabul etmeyeceği talepler olduğunu ileri sürer; çok muhtemelen eski düzenle bu kadar ilişkili bir kişiye böylesine önemli bir makamın verilmesi (aşağıda göreceğimiz hem Türk hem de Rum) Osmanlı seçkinlerine aşırı görünmüş olabilir. Sonuç olarak yüksek aristokrasinin diğer erişkin erkek üyeleriyle birlikte o ve iki büyük oğlu ve torunlarının hepsi idam edildi. Karısı ve iki kızı sultanın kölesi olarak muamele görüp Adrianople'deki Osmanlı başkentine götürülürken, en küçük oğlu saraya girdi ve İslâma geçmeye zorlandı. Kızlarından ikisi, Helena ve Anna, anneleri Adrianople yolunda öldüğü için, o sırada hayatta kalan tek akrabaları olan iki kız kardeşlerinin fidyeyle kurtarılması gibi zahmetli bir işe girişti. Babaları Venedik ve

Cenova bankalarına önemli miktarlarda para yatırmış ama kentin düşüşü esnasındaki çalkantı içinde meşru varisler tanımlanıncaya kadar tüm hesaplar dondurulmuştu. Sonunda Helena, II. Mehmet'in kız kardeşleri için talep ettiği yüksek fidyeyi temin etmeyi başardı, 1453'ten birkaç sene sonra serbest bırakıldılar ve ikisi de rahibe oldu.

Kısmen muhafaza edibilmiş olan olan 1455 nüfus sayımı kayıtları, Konstantinopolis'in büyük kısmının terk edilmiş ve harap olduğunu gösteriyor. Şehrin işleyen bir kent merkezi haline döndürülmesi; dahası eski Bizans halklarının yeni imparatorlukla bütünleştirilmesi gerekiyordu. Şehri yeniden iskân etmek için II. Mehmet (I. Konstantin'in 4. yüzyılda takip ettiğine benzer bir taktikle) vergi muafiyetleri de dahil ayrıcalıklar sayesinde halkı cezbetti. Ayrıca mültecileri şehre dönmeye zorladı ve onlara mutlaka önceden kendilerine ait olanları değilse bile, konut garantisi verdi. Bu ayrıcalıklı koşullar Bizans'ın düşüşünden sonraki ilk yirmi yıl için geçerliydi.

Şehrin nüfusu Yunanistan ve Anadolu sakinlerinin mecburi yerleşimi (*sürgün*) yoluyla da arttırıldı: Kaynaklar Konstantinopolis'e 5.000 ila 8.000 ailenin yerleştirildiğini söylüyor. Mehmet'in saltanatı 1481'de sona erdiğinde (60.000-70.000 civarı nüfusla) Konstantinopolis Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şehri olmuştu; 36.000 kadar yeni hemşeri getiren İspanya'dan sürülen Yahudilerin kabul edildiği 1492'den sonra sayı tekrar arttı. Sultan'ın ana planı (yeniden) bir şehir ortamı oluşturmak ve buna uygun nüfus temin etmekti. İnşaat programı bunu yansıtır: 1459'dan sonra şehrin merkezindeki Teodosius Forumu'nda (şimdiki Eski Saray) yeni bir saray külliyesini, kendi cami külliyesini (Konstantin'in yıkılan imparatorluk anıtkabri olan Kutsal Havariler'in yerindeki Fatih'i), kapalı bir çarşıyı (bugünkü Kapalı Çarşı'nın en eski kısmı olan Cevahir Bedesteni) hizmete soktu; ayrıca yollar, köprüler, hamam ve su kemerlerini ve elbette surların tamir edilip, Altın Kapı'nın [Yedikule] Avrupa'da ilk defa yıldız şeklinde bir hisar olarak yeniden tahkim edilmesini sağladı. Ek olarak Osmanlı seçkinleri Konstantinopolis'te inşaat projeleri üstlenmeye teşvik edi-

Ayasofya'nın içinin Galeri'den görünüşü. Üzerinde Allah'ın, Muhammed'in ve ilk dört halifenin adının yazılı olduğu altı Osmanlı hat levhasından üç tanesi görünüyor.

lip zamanla şehir bir Osmanlı imparatorluk ikâmetgâhına dönüştürüldü. Bu birinci aşamanın ayırt ediciliği yeni inşaat projelerinden ve şehrin altyapısının tamirinden mütevellitti. Kilise ve manastırların camiye çevrilmesi, Ayasofya istisnasıyla, Mehmet'in saltanatı sonrasında gerçekleşti. Şehir halkı karışıktı ama Osmanlı unsuru egemendi.

1453 yılı Osmanlı devleti için de bir dönüm noktasını işaret ediyordu. (Konstantinopolis'in bilindiği adıyla) *Şehir*'e sahip olmak Mehmet'in aşmayı hedeflediği Bizans'tan ders almasını sağladı. Bu, sınırlardaki gazi savaş beyleri gibi Osmanlı genişlemesine öncülük etmiş seçkinlerin çıkar ve güçlerinin önemsizleştirilip imparatorun mutlak iktidarı altına alındığı merkezî bir devlete doğru belirleyici bir dönüşün başlangıcına işaret ediyordu. Eyüp'teki yeni cami bunu ortaya koyuyor. Şehrin dışında, Muhammed peygamberin bir arkadaşının olduğu varsayılan türbenin yerine inşa edilen cami Konstantinopolis'in ilk yeni camisiydi ve eski seçkinlerin şehir için herhangi bir şey yapmaktaki isteksizliğini gösteriyordu; Konstantinopolis fethedilmiş, yağmalanmış ve terk edilmişti. Fakat sul-

tana göre Konstantinopolis onun yeni devlet vizyonunun hem vasıtası hem de mesajı işlevini görüyordu. Sultanın yeni seçkinleri onun köle ordusundan toplanacak ve fiilen yaratılacaktı; bu yüzden her şeyi ona borçlu olacaklar ve sadakatleri garantilenecekti. Yeni devlet Bizans, İslâm, Türk ve İran geleneklerine dayanıyordu.

Konstantinopolis yeniden iskân edilip dönüştürülürken sultan topraklarını pekiştirmeye koyuldu. 1453'ten sonraki yirmi yıl içinde bölgedeki Bizans ya da Latin hâkimiyeti altında kalan özgür toprak parçalarının çoğu Osmanlı kontrolü altına alındı: 1456'da Atina, 1459'da Sırbistan, 1460'ta Mistra, 1461'de Trebizond, 1462'de Mytilene [Midilli], 1470'te Negroponte [Eğriboz], 1475'te Caffa [Kefe].

Osmanlılar iktidarda olunca İtalyan cumhuriyetlerin Bizans hâkimiyeti zamanında faydalandıkları ayrıcalıklı konum çarpıcı bir daralmaya uğradı. Konstantinopolis'teki tüm İtalyan faaliyeti suyun ötesindeki Galata/Pera'ya aktarıldı ve ilk baştaki mütabakata rağmen (örneğin Konstantinopolis'in alınmasından hemen sonra Cenovalılarla bir antlaşma imzalanmıştı) bölgedeki Venedik ve Cenova varlığı azaldı. Cenova'nın Karadeniz ticaretinde özellikle kârlı olan rolü yüzyılın sonunda küçülürken, periyodik birkaç aksamaya uğrasa da 17. yüzyıla kadar Osmanlıların önemli bir ticari müttefiki olarak kalan Venedik uzun vadede daha iyiye gitti. 1350'lerin ortasından kabaca 1500'lere kadar Bizans'ın son dönemini nitelendirmiş olan siyasi mekânın parçalanması tersine dönmüş ve bir kez daha tek bir güç bölgeyi kendi kontrolü altında birleştirmişti. Kilit bazı Bizans kurumları için, bunun önemli etkileri olmuştu.

Bu yeni devlet içerisinde eski Bizans düzeninden hayatta ve ayakta kalanlar aranınca bunların özellikle ayırt edilebildiği iki ana alan olduğu ortaya çıkar: Kilise ve Konstantinopolis asıllı Rum seçkinler. Bu ikisi oldukça sıkı bağlantılıydı. Konstantinopolis düşmeden önce elli yıldan fazla bir süre Osmanlı devletinin içinde zaten izole bir Bizans hâkimiyet adası olduğu için en azından on dördüncü asrın son yıllarından itibaren eski Bizans dünyasının kişi ve kurumlarına yeni efendilerle işbirliği

yapma seçeneği sunulmuştu. Teslimiyet ve uyum sağlama (çeşitli manastır ve şehirlerde olduğu gibi) ayrıcalık ve mülklerin elde tutulması anlamına geliyor, hatta bariz toplumsal ve ekonomik ilerlemeler için fırsat sunuyordu. Konstantinopolis'in düşüşünden hemen sonra sahnede bazıları iyi tanınan ailelerden, diğerleriyse tamamen yeni olan birkaç zengin ve güçlü kişi belirmişti. Bunlar ticari girişimlere sermaye yatırmak için yeni kurulan imparatorluk devletinin avantajından yararlanan kimselerdi. Bu sermaye fetihten önce mevcut olmalıydı, fakat çalkantılı siyasi koşullar, ayrıca İtalyan tüccarların kontrolsüz rekabeti onları bunu kullanmakta isteksizleştirmişti. Kuşkusuz onları yeni efendilerinin gözünde çekici kılmış olması gereken, yapıları ve işlerin nasıl yürüdüğünü bilmelerinin avantajından yararlanarak artık yıldızlarını parlatabilirlerdi. Mehmet'in kâtibi Thomas Katabolenos böyle bir örnekti. İltizam, devlet tekellerinin (örneğin tuz) ve ücretli geçişlerin idaresi bu kişilere zenginlik ve bağlantı sağlıyordu. Bunlardan bazıları son Bizans imparatorunun yeğeni olan daha sonraki vezîriâzam Mesih Ali Paşa gibi sarayda gücü olan önde gelen dönmelerle ilişkiliydi. Konstantinopolis'in düşüşünden sonraki ilk on yılda ileri gelen makamlarda Kantakuzenos ya da Paleologos gibi aile isimleri olan kişiler eksik değildi. Aynı dönemde giderek daha fazla zengin Konstantinopolisli hürriyetini satın alıp eve dönmeyi başardıkça bunların rütbeleri arttı. Ayrıca yeni fethedilen yerlerdeki (Mora ve Trebizond) seçkinler şehre üşüştü ve otoritelerini tekrar faal hale getirmeye ya da yeniden oluşturmaya çalıştı. Yeni siyasi durumda Konstantinopolis patrikliğinin tekrar kurulmasının Rum halkının yeniden şehre yerleşmesinde önemli bir motivasyon olacağı fikrini Mehmet'e bu ilk kazananlar önermişti. Fetihten altı ay kadar sonra birlik karşıtı hizbin eski lideri olan keşiş Gennadios Skolarios'un fidyesi sultan tarafından ödendi (böylece bir şekilde onu ömür boyu yanaşması yaptı); kendisi tarafından, ancak piskoposlar meclisinin gereken şekilde onaylaması suretiyle yeni patrik seçildi. Sultan, Osmanlı hukukunda öyle bir tüzel kişilik bilinmediği için kurum olarak patrikhaneye değil, patriğin şahsına bazı ayrıcalık-

lar bahşetti. Gennadios kendisini Ortodoks halk üzerinde idari ve adli haklara sahip olarak, en azından ilk başta gayet ayrıcalıklı bir konumda buldu. 1453'ten sonraki ilk on yıllarda patrikler vergiden muaftı. Sorumlulukları mevcut kilise ve manastır mülklerinin (yani kapsamlı Osmanlı istimlâklerinden kalan kısmın) yönetilmesini ve Ortodoks cemaati içerisinde aile hukukunun uygulanmasını içeriyordu. 1453'ten sonra yirmi yıldaki birbirini izleyen patrikler hassas durumu açıkça gösterir: Yirmi yılda bizzat Skolarios'un makama üç kez, sonraki haleflerinden biri olan Simeon'un iki kez gelmesi de dahil, on bir kişi patrik olmuştu.

Osmanlı hâkimiyeti altındaki ilk patrik olan Gennadios neredeyse bir efsane muamelesi görüyordu. Gerçekte ise, sultanın (sık sık değişen) arzularıyla rahip olmayan güçlü Rum seçkinlerinin önemli ve artan desteğinin patrikhaneye uyguladığı baskı arasındaki tehlikeli sularda seyreden makama bedeli karşılığında bir yol bulup yapmayı gerektiren eldeki iş son derece zor olduğu için memuriyetinin kaderi başarısızlıkla sonuçlanacaktı (üç kez, 1456, 1463 ve 1465'te istifa etmişti). Sadık bir birlik karşıtı olan Gennadios, Ortodoks halkın bütünlüğü temin edilecekse elzem bir adım olarak cemaatine karşı hoşgörüsünü kanıtlamıştı. Fakat bu onun eski destekçilerinden birçoğunu öfkelendiriyordu. Örneğin eşi ölen (ya da öldüğü varsayılan) kişilerin yeniden evlenmesini hoşgörerek kritik durumlara uyum sağlıyordu. Patriğin fark ettiği gibi Kilise imparatorsuz var olabiliyordu, aslında bir şekilde cemaatinin kafasında onun ikâmesi haline gelmesi ve birleştirici faktör rolünü üstlenmesi gerekiyordu. Fakat bütün bunlar, Skolarios'un ve kuşkusuz birçok çağdaşının aklında, zamanın gelmek üzere olan sonu bağlamında vuku buluyordu: 1492 yılı yedinci bin yılın sonunu işaret ediyordu ve Kıyamet Günü'nü getireceği kesindi (492 civarındaki benzer durumlar için İkinci Bölüm'e bakınız). Bu ışık altında Ortodoks saflığının korunması hiç olmadığı kadar önemliydi ve Bizans'ın çöküş travması kozmik planın bir parçası olarak izah edilebilir ve yönetilebilirdi. Osmanlı devleti Ortodoks kimliğinin bu güçlenişini destekledi. Örneğin, Latin

II. Mehmet hayattayken, Gentile Bellini tarafından 1480'de yapılan portresi. Taçlar sultanın fethettiği krallıklara (Bizans, Trebizond, Asya) göndermede bulunur. (Telifsiz fotoğraf. G. Gronau, *Die Künstlerfamilie Bellini*. Bielefeld ve Leipzig 1909, levha 18'den alınmıştır).

hâkimiyeti altında olan eski Bizans toprakları fethedildiğinde Osmanlılar buralarda zulüm gören Ortodoks Kilisesi hiyerarşisini yeniden kurmakta çabuk davrandı. Karşılığında patrikhane buna uygun olarak Batı Kilisesi ile tüm bağları koparttı. Hor görülen Floransa Birliği, 1483'te Doğu patrikhanelerinden gelen delegelerin de içinde yer aldığı, tüm Ortodoks kiliselerinin bulunduğu konseyde reddedildi.

Kentli nüfusu acil olarak Konstantinopolis'e geri getirme hedefi yoluna koyulduktan sonra, özellikle de 1470'lerdeki askerî seferler kaynakların artmasını gerektirince, patrikhanenin çalışması için ilk başta olumlu olan şartlar zamanla sınırlandırıldı. Dahası Osmanlı devletiyle patrikhane arasındaki ilişkiler kurumsal olarak belirlenmiş olmayıp, patrikle her yeni sultan arasında baskın biçimde kişisel olan değişken bir dizi düzenlemeyi temsil ettiği için bunlar da farklılaştı. Patriğin yıllık bir vergi ve verilen ayrıcalıkların hediyesi olarak sabit bir tutar ödemesi zamanla âdet, sonra da zorunlu hale geldi. Bu tutarların karşılanacağı gelirler Ortodoks cemaatinin ilk başta isteğe bağlı ama giderek mecburi olan katkılarından, yani Bizans zamanından kalma *kanonikon*dan geliyordu. Ayrıca kilise ve manastır mülklerinin yönetilmesinden elde edilen sermaye, panayırların vergilendirilmesi ve özel vesilelerle (örneğin nikâh kutlamalarından sonra) verilen hediyeler de vardı. Fakat Osmanlıların beklediği miktar arttıkça patriklerin bunu karşılaması giderek zorlaşıyordu. Kodamanların etkisi-

nin önemli olduğu yer burasıdır. Bunlar bu tutarları borç vererek Kilise'nin işlerini yönlendirmeyi, hatta tercih ettikleri adayları çoğunlukla patriklik tahtına seçtirmeyi başarıyordu. Bunlar baskın biçimde Rum seçkinleriydi ve bu nedenle patrikhane bir Rum müessesesi olarak kaldı.

Bu ilk dönemin şekillenmesinde II. Mehmet'in rolünün önemli olduğu açıktır. Çok genç bir yaşta iktidar sahibi olduğundan (on üç yaşındayken babası onun lehine geri çekilmişti) Konstantinopolis'i yirmi bir yaşında ele geçirmişti. Mehmet, Bizans kutsal obje ve kalıntılarına yüksek saygı göstermiş gibidir; bunları hazinesinde toplamış ve muhtemelen safdil bazı söylentilere göre bir Bakire tasvirine hürmet etmişti. Ayrıca sarayda saray kâtiplerinin oluşmasına yardımcı olacak elyazmaları kurulunu içeren bir Rum arşivi tesis etmişti (1520'ye kadar Rumca resmî fermanlar çıkarılmıştı). Dönemin saray tarihçilerinden biri olan Kritobulos'un Rumca ama artık kahramanın Osmanlı sultanı olduğu bir Bizans imparatorluk tarihi çalışması yazmış olması manidardır. Çeşitli Rum yazarlar geleneksel olarak Bizans imparatoruna söylenenlerin tamamen aynısı olan sözcüklerle Mehmet'e methiye düzmekte zorlanmamıştı. Son on yılında Mehmet sarayına Venedikli bir ressam istemişti. Bu karşılaşmanın sonucu yeni Osmanlı imparatorluk görünümünün Avrupa Rönesans dünyasıyla kesişmesinin bir işareti olan ve şimdi Londra'daki Ulusal Galeri'de bulunan Gentile Bellini'nin yaptığı meşhur portresidir. Varisi II. Bayezid (1481-1512) babasının Bizans ya da Batı sanatı hayranlığını paylaşmıyordu; hatta babasının koleksiyonlarını satışa çıkardı (örneğin Londra'daki portre muhtemelen o dönemde Venedik'ten satın alınmıştı). Fakat bu onun önemli Rönesans şahsiyetlerine proje vermesine engel olmadı: Hem Leonardo da Vinci hem de Michelangelo, asla gerçekleşmese bile, İstanbul için bir köprü tasarlamakla görevlendirilmişti.

Yine de Osmanlı İmparatorluğu ile Hıristiyan Avrupa arasındaki ilişkilerin bu özetin belirttiği kadar barışçıl ve uyumlu olduğunu düşünmek yanlış olur. Bizans İmparatorluğu'nun çöküşü ve Konstantinopolis'in fethi Hıristiyan dünyasının her ta-

rafına şok dalgaları yaymıştı. Ortodoks Ruslar gibi bazıları bunu dönekliğin, yani Bizans'ın Kilise Birliği'ni kabul etmesinin ilahi cezası olarak yorumladı. Hümanistler değerli ve ender el-yazmalarının yitirilişini kastederek Homer ve Platon'un ikinci ölümüne hayıflandı. Diğerleri, özellikle artık kendisini genişleyen Osmanlı imparatorluğu'nun sınırında bulan yerlerin, örneğin İtalya ya da Macaristan'ın sakinleri bu genişlemenin sonrasında nereye varacağını kaygıyla seyredecekti. 1480'de Osmanlılar Otranto'yu aldığında bu pratikte gerçekleşmişti. Çok kısa bir hadise olduğu ve şehir ertesi yıl Napoli tarafından geri alındığı halde, Roma'dan yalnızca dört yüz mil kadar uzaklıkta bir Osmanlı üssünün varlığının sebep olduğu panik dalgaları hayal edilebilir.

Avrupa'daki Bizans

Bizanslı mülteciler ve Konstantinopolis'in düşüşünden sonra hayatta kalan diğerleri Osmanlı tehdidi algısının şekillenmesinde ve bunun araçsallaştırılmaya çalışılmasında önemli bir rol oynamıştı. Osmanlıların kente girişi sırasındaki kargaşada Venedikli bazı gemiciler Haliç'teki engeli kırıp ablukayı yarmayı başardıktan sonra bazı Konstantinopolisliler Venedik ve Cenova gemilerine yüzmüştü. Bunlar Chios [Sakız] ve Girit'e götürüldü, oradan da birçoğu İtalya'ya gitti; bazıları Paleologos, Kantakuzenos ve Laskaris gibi belli başlı adlar taşıyordu. Ferrara/Floransa Konseyi'nden sonra Roma Kilisesi'ne geçip kardinal olan Nicaea'nın eski Bizans piskoposu Bessarion'un çabaları sonucunda çabucak Konstantinopolis'i geri alma ve Osmanlıları bölgeden atma fikri ortaya çıktı. Hümanist Papa II. Pius'un enerjik desteği 1459'da Mantua'da uzun bir kongreye ilham verdi. Avrupa'nın her yerinden delegeler sekiz aylık bir dönem için konuk olurken, Bessarion ve Pius, Osmanlılar kontrol altına alınmadıkça İtalya ve Macaristan'ın da kısa zamanda onların hâkimiyeti altına gireceği mesajını anlaşılıncaya kadar vurguladılar. Onların çabalarına rağmen, lojistik ve ayrıntılarında prensip olarak anlaşılan Haçlı Seferi'ne asla çıkılmadı.

Hem Pius, hem de Bessarion, artık bu türden Haçlı Seferi çağrılarının yayılmasını çok daha kolaylaştıran yeni basılı medyanın yardım ettiği yorulmak bilmeyen bir propagandayla bu girişimden hiç vazgeçmedi. 1461'de Pius Mehmet'e mektup şeklinde uzun bir risale bile yazdı; bunda hem sultanın erdemlerini övüyor (hatta onu Büyük Konstantin ile kıyaslıyor), hem de aynı zamanda Hıristiyan halkların boyunduruk altına alınmasını kınıyor ve onu Hıristiyanlığa geçmek suretiyle ölümsüz bir şeref kazanmaya çağırıyordu. Mektubun gönderildiği kesin değildir. Pius 1464'te daha küçük ölçekli bir Haçlı Seferi'ne çıkış hazırlıkları yaparken Ancona'da öldü; ama vefatından sonra bu da suya düştü.

Bessarion en önde gelen Bizans mültecilerinden bazılarını destekliyordu. Son imparatorun kardeşi ve Mora'nın eşhükümdarı olan Thomas Paleologos'un çocuklarını babaları 1465'te Roma'da ölünce kanatları altına aldı. Andreas, Manuel ve Zoe'ye papalar maaş verdi ve Bessarion yaşadığı müddetçe gelirleri güvencede oldu. Zoe'nin Moskova Büyük Prensi III. İvan ile evliliğini ayarladı (Sophia adını aldı ve Korkunç lakaplı IV. İvan'ın büyükannesi oldu). Bessarion bir rahip ve Haçlı propagandacısı olmanın çok ötesindeydi; aynı zamanda göze çarpan bir entelektüeldi. 1450'lerin sonundan itibaren önde gelen bir diğer göçmenle, Trebizondlu Yorgo ile Platon'un Aristo'ya üstünlüğü hakkında sert bir münakaşaya girişti. Bessarion, sevgili hocası Plethon'un çalışmasını da bir şekilde savunan ateşli bir Platon müdafaası yazmıştı ve şüphesiz bu tartışmanın galibi olarak görülmesi gerekir. Fakat Bessarion'un kendisi yalnızca özgün ve etkili çalışmalar yazmamış, belki daha da önemlisi büyük bir Bizanslı göçmen âlim grubunu destekleyip teşvik etmiş ve kariyerlerine İtalya'da başlamalarına yardımcı olmuştu. Rum olan Yunanca öğretmenlerine ve onların sağlayabileceği kıymetli elyazmalarına olan talep 14. yüzyılın sonundan beri İtalya'yı sarmıştı (bkz. Sekizinci Bölüm). Artık Bizanslı bilginler hem öğretmen, hem de zengin hümanistlere arzu ettikleri elyazmalarının kopyalarını temin eden kâtipler olarak hayatlarını kazanabilirdi. Ayrıca önemli Yunanca metinleri Latin-

ceye çevirebilir, sonra da Yunanca metinlerin hem tercümelerini hem de asıllarını baskıya verebilirlerdi. İlk olmasa da kesinlikle en saygın ve güzel ilk baskılardan bazıları Venedik'te Bizans göçmenlerinin önemli katkısıyla Aldus Manutius'un matbaasında çıkarılmıştı. 1495 ila 1498 arasında Aristoteles'in dört ciltlik çalışmasının Yunanca yayımlanmasının muazzam başarısı bunların başındaydı.

Yunanca metinlere olan bu yeni ihtimam nedeniyle Venedik'e yeni Atina adı verilirken, Bessarion şehre belki çoğu Bizanslı mültecinin yerleşmeyi tercih ettiği yer olduğu için öteki Bizans diyordu. 1479'da kentin Rum nüfusu yaklaşık dört bin olarak hesaplanmıştı. Bu kişilerin çoğu Girit, Mora ya da Negroponte gibi Yunanistan'ın Venedik'in elinde olan yerlerinden geliyordu. Bunlar yalnızca bilgin de değildi. Çoğu Rum olan ve *stradioti* denilen bir grup hafif süvari asker önce Venedikliler tarafından Mora'da Osmanlılara karşı kullanılmıştı. 1470'lerin sonundan itibaren bunlar gitgide Venedik'in İtalya'daki savaşları için de seferber edildi. Bazıları Paleologos gibi önde gelen Bizans soyadlarını taşıyordu. 15. yüzyılın sonuna doğru Venedik'teki Rumlara, bir kardeşlik cemiyeti olan Scuola de San Nicolò'yu kurma hakkı verildi. Birkaç yıl sonra şehirde hâlâ ayakta kalan Rum kilisesi San Giorgio dei Greci'nin inşasına başlamalarına müsaade edildi. Venedik'in kültürel manzarası 15. yüzyılda her ikisi de Bessarion tarafından yapılan iki bağışla değişti; 1463'te Gerçek Haç'ın önemli bir rölikerini Scuola Grande della Carità'ya miras bıraktı (şimdi Londra'daki Ulusal Galeri'de bulunan portresinde anılır) ve 1468'de 482 Yunanca, 264 Latince kodeksten oluşan muazzam elyazması koleksiyonunu Venedik'e bağışladı. Bunlar bugüne kadar Bibliotheca Marciana koleksiyonunun esasını oluşturagelmiştir.

Bütün bu eylemler daha fazla Yunanca elyazması arayışını teşvik etmişti. Bu talebin tatmin edilmesi için eski Bizans topraklarına seyahatler düzenleniyordu. Örneğin 1490'ların başında Bessarion'un himayesindeki kişilerden biri olan Janus Laskaris, Medici kütüphanesi için Yunanca elyazmaları satın almak maksadıyla Konstantinopolis'e gitti. Aranılan yalnızca me-

tin değildi. Özellikle minyatür mozaik şeklindeki Bizans ikonaları popüler olmuş görünüyor. Bunları Floransa'daki Medici'nin ya da daha sonra Papa II. Paul olan Kardinal Barbo'nunki gibi 15. yüzyıl koleksiyonlarının envanterlerinde buluyoruz. Baskın biçimde Ortodoks nüfusa sahip bir Venedik müstemlekesi olan Girit'te ressamlar ve atölyeler yalnızca yerel Ortodoks piyasası için değil, İtalyan müşteriler için de iş üretmekle meşguldü. Girit'te 1499 tarihli tek bir sözleşme bu türden yedi yüz objenin ihracat için sipariş edildiğini gösteriyor. Bizans sanat objeleri asla Antik Yunan ve Romalılarınkiler kadar aranır hale gelmese de, kıymetli ve saygıdeğer koleksiyonlara dahil edilmeye değer görülüyordu.

16. yüzyılın ilk yıllarında Avrupa'da Bizans sorunu, göçmenler, onların torunları ve öğrencileri tarafından, örneğin hükümdarlara Yunanca ve Latince dilekçe ve şiirlerle başvurularak, yani siyasi gündemli hümanizmle canlı tutulmuştu. Aynı zamanda Hıristiyan Doğu'da topraklar giderek artan bir şekilde Osmanlıların eline geçmekteydi: 1500'de Modon ve Koron, 1540'ta Monemvasia, 1566'da Sakız Adası, Nakşa ve Kikladik. Acil çağrılara rağmen Avrupalı güçler Türklere karşı yeni bir Haçlı Seferi'ne yatırım yapamayacak kadar birbirleriyle savaşmakla meşguldü. Fakat 1571'de Kıbrıs alınınca Venedik kendini harekete geçmek zorunda hissetti. İspanya ve papalıkla Kutsal Birlik oluşturuldu ve ortak filo aynı sene Osmanlıları İnebahtı'da ezici bir mağlubiyete uğrattı. Savaşçılardan biri Cervantes idi ve günün muzaffer atmosferi onun *Don Quixote* adlı eserinde görünür haldedir: "Dünya üzerindeki tüm milletler Türklerin denizde yenilmez olduğunu hayal ederek içinde oldukları yanlışı anladı." Ancak zafer politik manzarayı değiştirmedi; 1573'te Venedik sultanla barış antlaşması imzalamış bulunuyordu ama artık Ege'deki son önemli kolonisi olan Girit'in vaktinin tükendiğini hissetmiş olmalıydı. Adada sanat büyük bir gelişim gösteriyordu ve Girit Rönesansı tabiri kullanılıyordu. Yunanca edebiyat çoğalmıştı. Bu dönemin en ünlü kişisi bir şekilde bunun kıyısında yer alır: En önemli ve olgun sanatsal üretimini Girit'te değil, İtalya'da, hatta en fazla 1577'den son-

ra yerleştiği İspanya'da gerçekleştirdiği için daha çok El Greco (1541-1614) olarak bilinen ressam Doménikos Theotokópoulos. Bu sanatsal patlamanın ciddi bir tehdit bağlamında vuku bulduğunu Girit'te tamir ya da inşa edilen ve Heraklion [Kandiye], Chania [Hanya] ve Retimo [Resmo] kentlerine hâlâ egemen olan devasa tahkimat kanıtlar.

Bizans araştırmaları

İnebahtı Muharebesi'nden sonra Bizans meselesi için siyasi çözüm bir daha hiç geçerli olmadığı halde, entelektüel seviyede Bizans'a olan ilgi azalmadı: Birkaç Avrupa şehrinde Yunanca öğretiliyor, kitaplar ısmarlanıyor, kopyalanıyor veya basılıyordu, ayrıca kraliyet ve prenslik kütüphanelerini donatacak Bizans el yazmaları arayışı artıyordu. Yunanca metinlere karşı uzun zamandır var olan hümanist ilginin dışında iki ek sebep bu ilgiyi teşvik ediyordu. Bir taraftan son Osmanlı ilerleyişlerinin harekete geçirdiği hakiki bir Türk fobisi dikkatleri Bizans Hıristiyanlarının kaderi üzerine çekiyordu. Öbür taraftan Alman topraklarında ortaya çıkan Reform'un ileri gelen şahsiyetleri Ortodoks Kilisesi'ne, Roma Katolik Kilisesi'ne karşı potansiyel müttefik olarak bakıyor ve geleneklerine özel bir ilgi gösteriyordu. Bizzat Luther Antik Kilise'nin geleneklerine çok daha yakın olduğu için itibar ettiği Ortodoks Kilisesi'ne oldukça sempati duyarken, Melanchthon Konstantinopolis patriğiyle temas arıyordu. İki taraf elçi alışverişinde bulundu ama kısa zamanda ortak bir düşmana sahip olmalarına rağmen, asıl farklılıklarının uzlaşmaz olduğunu keşfettiler. En çetrefilli meselelerden birisi Ortodoks Kilisesi'nin ikonolazm döneminde itinayla tanımladığı (bkz. Dördüncü Bölüm) ama Protestanlar tarafından putperestlik kabul edilen tasvirlere olan hürmetti. Gelecekte iki inanış arasındaki ilişkiler uzak ama genelde dostane kalacaktı.

Bu ortamda Hieronymus Wolf (1516-1580) özellikle mühim bir figürdür. O, Augsburglu asilzade Fugger ailesi için çalışırken, 1548'den sonra Bizans tarihçilerinin ilk basılı yayınlarını çıkaran verimli bir âlimdi. "Yunan" adının zamanla sade-

ce Antik Yunan tarih ve kültürünü ve Bizanslıların kendilerini tanımlayışını belirtmek için kullanılır olduğu Batı ortamında "Romalı" söz konusu olmadığı için, Doğu Roma İmparatorluğu'nun kültürünü nitelendirmek üzere "Bizans" terimini aslında Wolf icat etmişti. Wolf, kopyalamalarını çoğu Rum olan kâtiplere sipariş ederek çok sayıda Bizans metninin toplanması için patronlarına yardım etti; elyazmalarının çoğu Münih'te hâlâ mevcuttur. Onun bir Bizans metinleri külliyatı oluşturma çabaları tamamlanmamıştı ama Bizans tarihini araştırılmaya değer uzak bir çağ olarak gördüğü gerçeği Avrupa'da Bizans araştırmalarının doğup gelişmesi için elzemdi.

Wolf'un projesi kuşaklar sonra Fransa'da çok daha yöntemli ve başarılı bir şekilde alınıp sürdürüldü. Güneş Kral XIV. Louis'in sarayında ve saltanatındaki Kardinal Mazarin ve Colbert gibi en önde gelen kişilerin desteğiyle sanat alanında patronaj gelişti. Destek alan sahalardan birisi Louvre'deki Kraliyet Matbaası'nda devlet fonlarıyla basılan Bizans metinleriydi. 1640'lardan 1711'e kadar Bizans tarihinin her döneminden kalma görülmemiş bir metin külliyatını toplayan (*La Byzantine du Louvre* olarak bilinen) otuz dört cilt basıldı. Bizans sanat objelerinin yanı sıra bunlar da kraliyet koleksiyonlarında yerini aldı. Projenin entelektüel yönü bağımsız bir şekilde işliyordu; Fransız sarayına prestij kattı ve burayı Avrupa'nın önde gelen entelektüel merkezi haline getirdi. Bizans konularına olan (aşırı büyütülmemesi de gereken) bu ilginin ek bir nedeni de Fransız krallarının, hem 1204'ten sonraki Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'na, hem de daha yeni olan Paleologos tahtının son meşru varisi tarafından Fransız kralına satılan haklara kadar giden biraz örtülü bir Bizans tahtı iddiasıydı. Du Cange senyörü (1610-88) Charles du Fresne bu Fransız-Bizans dirilişinde anahtar kişiydi. Onun hâlâ başvurulan, Dördüncü Haçlı Seferi sonrası Levant'taki Fransız varlığı üzerine odaklı Bizans tarihi araştırmaları hem Bizans tabirinin kendisinin, hem de tarihsel maceranın bu özel alanının pekişmesine yardım etmişti.

Aşağı yukarı aynı zamanda Ege'deki son Venedik kalesi de Osmanlıların eline geçmişti: Girit'e karşı muazzam sefer

1645'te başlamış ama neredeyse üç yıllık bir kuşatmadan sonra 1669'da başkent Kandiye'nin teslim olmasıyla bitmişti. Yine çoğunlukla Korfu ve Venedik'e olmak üzere mülteci dalgaları oluştu ve yine göçmenler sanat çalışmaları ve elyazmaları getirip eski Doğu İmparatorluğu'nun kültürüne olan ilginin yenilenmesine yardımcı oldu.

Avrupa Aydınlanma Çağı'na girerken Bizans'a yönelik tutumlar değişti. İmparatorlukta Kilise ve Devlet'in sıkıca kucaklaşması ve imparatorluğun otokratik yönetim tarzı Hümanistlerin olumlu görüşüne ve Bizanslı hocalarına olan borcuna gölge düşüüyordu. Voltaire ve Montesquieu gibi çağın önemli düşünürleri Ortaçağ'a ait olan her şeyle birlikte Bizans'ı da geri ve gülünç diye düşünüyor, uzun süreli varlığına elle tutulur bir nitelik bağışlamıyordu. Bu dönemin hakiki bir ürünü, yalnız kendi değil, bizim zamanımızda da halkın Bizans İmparatorluğu algısını belirleyen ses haline gelen Edward Gibbon idi. Ona göre "barbarlığın ve dinin zaferi"ni anlatan *Decline and Fall of the Roman Empire* (*Roma İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü*) adlı devasa eseri (1776-1788) kusursuz bir üslupla bu kültürün kesin bir şekilde reddedildiği otoriter bir bilgeliğin birleşimi olarak sunulmuştu. Gibbon Bizans tarihinin yalnızca 6. yüzyıl sonrasının neredeyse komik şekilde kısaltılmış bir uyarlamasını sunduğu halde, onun görüşü yüzyıllardır Bizans'a olan bakış açısını biçimlendirmişti. Bizans tarihi hakkındaki hiçbir çalışmanın, belki de çalışmasını kendi zamanının Britanya İmparatorluğu hakkında bir yorum ya da kinaye olarak yazmış olan Aydınlanma'nın bu önemli kişisiyle ilgili eleştirel methiye ya da reddiye sözleri olmadan yapılamaması tesadüf değildir. Gibbon'un Bizans'a verdiği en fena zarar onun ciddiye alınmasını neredeyse imkânsız hale getirmesiydi. Şu şekilde nitelendirilen bir kültür nasıl ciddiye alınabilir: "[Bizanslılar] o kutsal mirası yaratmış ve geliştirmiş olan ruhu miras almadan babalarının zenginliğini cansız ellerinde tuttular: okudular, ibadet ettiler, derlediler, fakat uyuşuk ruhları düşünmekten ve eylemekten aciz görünüyordu. On yüzyıllık bir devir içerisinde insanlığın itibarını yüceltecek ya da mutluluğunu artıracak tek bir keşif yapılmadı."

19. yüzyıl yeni gelişmeleri beraberinde getirdi. Yunan İsyanı (1821-1832) Avrupalıların ilgisini hem eski Doğu İmparatorluğu coğrafi bölgesine hem de oranın Hıristiyan sakinlerinin kötü durumuna yoğunlaştırmıştı; ancak Bizans, hareketin bilindiği şekliyle Yunan bağımsızlığına taraftar [*Philhellenism*] denklemin parçası değildi. Modern Yunanlılar Gibbon tarafından bunca kötülenen orta dönemi benimsemeden eski atalarına bağlanmıştı. Yine de aynı zamanda yeni bir entelektüel girişim olan ve 1828'den 1897'ye kadar elli kadar cildi toplayan bir Bizans metinleri baskısı olan, bu nedenle de bu kültüre adanan yeni bir akademik disiplinin oluşmasının temeli haline gelen Bonn Külliyatı'nın yayımlanmasının ivme kazanması pek rastlantısal değildir. Karl Krumbacher 1897'de Münih Üniversitesi'nde ilk Bizans araştırmaları kürsüsünün başındaydı; bunu hemen ardından diğer önemli Avrupa merkezleri izlemişti. Benim kurumum olan Londra Kraliyet Koleji'nde [King's College London] Koraes kürsüsünü ilk olarak 1919'da başka şeylerin yanı sıra Bizans hakkında da yazan Arnold Toynbee almıştı; hem Bizans kürsüsü hem de araştırmaları bugüne kadar devam etti. Bu genç disiplin, dünyanın her yerinde üniversite başvurularının çoğalmasıyla, uzman yayınlarıyla ve buna ayrılmış bültenler ve uluslararası toplantılarla büyüyor. 2011'de Sofya'da yapılan Uluslararası Bizans Araştırmaları Kongresi'ne binden fazla delege katıldı.

Bugün Bizans

Çağdaş dünyamızda Bizans'ın algılanış şeklini oluşturan çoğunlukla çelişkili birkaç unsur mevcuttur. Ana faktör muhtemelen onun sözümona yabancılığı ve çok uzun olan tarihinin büyük Batı tarihi anlatımına hizmet eden dönemselleştirmelere uydurulamamasıdır; örneğin 5. yüzyılda çöküşe geçmemişti (tam tersine), yıldızı Ortaçağ'ın sonlarında Batı yükselişteyken solmaktaydı. Sonuç olarak Avrupa'nın geçmişine değinen konularda Bizans'ın basitçe görmezden gelinmesi, hem akademik, hem de popüler tartışmalara dahil edilmemesi ço-

ğunlukla kolaydır. Bizans uzmanları ve daha genel olarak Ortodoks mirasa sahip olan ülkelerin entelektüelleri sıklıkla bu yokluğu kınar ama eğilimi değiştirmek için bunun yeterli olmadığı ortadadır. Aynı zamanda onun yabancılığı bazen kendi lehine işler. Bizans temalarıyla ilgi son zamanlardaki (örneğin 1997 ve 2004'te New York Metropolitan Müzesi'ndeki ya da 2008/2009'da Londra Kraliyet Akademisi'ndeki) kapalı gişe sergiler son derece popülerdi. Bunların lüks, egzotizm ve mistisizme vurgu yapması bir tür Oryantalizm kokabilir ama halk bunu sevmiş görünüyor. Böyle bir algı Bizans'ın İngilizce dilindeki en meşhur kullanımının, W. B. Yeats'in 1928'deki "Yaşlılara göre değil bu ülke" mısrasıyla başlayan "Bizans'a Yelken Açmak" şiirinin çağrıştırdığı dünyadan pek farklı değildir. Yeats, daha sonraki bir metinde, "Bizans'ın ilk yıllarında, belki daha öncesinde ya da kayda geçmiş tarihten beri olmadığı şekilde dinî, estetik ve pratik hayat bir olup, mimariyle zanaatkârlar [...] kalabalığa da, birkaç kişiye de aynı şekilde hitap ediyordu," diye belirterek imparatorluğun manevi yönünü vurgular ama ayrıca Bizans ustalığına benzersiz bir ışık tutar.

Kurmacada Bizans temalı çalışmalar asla geniş bir izleyici kitlesine ulaşamadı. Ortaçağ romanı *Gülün Adı*'yla (1980) küresel bir isabet kaydeden Umberto Eco, Bizans tarihçisi Nikitas Honiatis'in (bkz. Altıncı Bölüm) kurgusallaştırılmış bir uyarlamasının ana kişilerden birisi olduğu *Baudolino* (2000) ile başarısını tekrarlayamadı. Belki bu Robert Graves'in Roma İmparatorluğu'nun ilk döneminin bilindik dünyasında geçen *Ben, Claudius*'un (1934) büyük başarısıyla, Justinyen döneminde geçen *Kont Belisarius*'unun (1938) çok daha mütevazı olan talihi arasındaki farkı yansıtır. Daha yeni bir roman sayılacak, güzide dilbilimci ve psikanalist Julia Kristeva'nın *Bizans'ta Cinayet*'i (2004) Avrupalıların ("tarihin kör noktası" şeklindeki) Bizans algısını, unsurlarından biri Anna Komnini etrafında dönen suç kurgusu tarzında yeniden düzenlemeyi hedefler; çalışma çoğunlukla uzmanlar tarafından okunmuş görünüyor, bu yüzden havanda su dövdüğünü söyleyebiliriz.

Görsel sanatlarda Bizans çok ilginç bazı dönüşümlerden geçmişti. Rönesans zamanında Bizans resim sanatı *maniera greca*, en ünlü sanat kuramcısı Giorgio Vasari tarafından geri, katı ve kaba, doğallıktan yoksun ve açıkça belirtilmese de gölge ve perspektif kullanmıyor olmakla eleştirilmişti. Fakat aynı bu özellikler, yani mekân yassılığı, aşkınlığın görselliğe tercih edilmesi 20. yüzyılda modernist hareketin öncüleri olarak göklere çıkarılacaktı; Bizans ikonoklazmı bile sanatsal temsilde simgesel olana daha genel bir itirazı ifade eder diye görülüyordu. Böylece 1950'lerde meşhur sanat eleştirmeni Clement Greenberg, Bizans sanatıyla, diyelim Kübizm ve Soyut Dışavurumculuk arasında benzerlikler bulabiliyordu. Şu anda bu çok verimli olan yörünge gayet geçerlidir ama yine de bunun olumlu çağrışımlarının ana akıma nüfuz etmediği belirtilmelidir.

Öyleyse, bugün Bizans nerede? Yalnızca hâlâ mevcut olan anıtlar sebebiyle değil, bu bölgelerde hem akademi topluluğu hem de genelde halk için Bizans tarihi ulusal tarih anlatımlarına dahil edildiği ve kimliklerinin bir parçası olarak hizmet ettiği için onu Ortodoks Milletler Topluluğu denilen yerde, Balkanlar ve Rusya'da bulmak daha kolaydır. Bilimde ve sanatta Bizans temaları vardır ve hararetli bir şekilde tartışılır. Örne-

Stelios Faitakis'in İmparatoriçe Teodora'sı. Ressam Bizans ve Japon resmiyle sokak sanatı unsurlarını Teodora'nın Ravenna'daki ünlü tasvirinin bir yenisini üretmek üzere birleştirir. (Bizans İmparatorları dizisinden, 2010, kâğıt üzerine mürekkep, yumurta, tempera, metalik boya, 30x21 cm, Özel Koleksiyon, Londra, The Breeder'in izniyle, Atina.)

ğin filminde (1966 yapımı *Andrei Rublev*), filme adını veren dindar 15. yüzyıl ressamı Rublev'in yaptığı ikonaların görüntülerinin özel bir yeri olan Rus yönetmen Andrey Andrey Tarkovski'ye (1932-1986) ya da çalışmaları Bizans resminin görsel dilinden yararlanan ama bunu girift çağdaş alegoriler oluşturmak için kullanan Yunan ressam Stelios Faitakis'e (1976-) işaret etmek yeterlidir. Sonuca varmak için Bizans İmparatoru'nun yabancılığına dönülmesi gerekir. Hakim hegemonik söylemimiz Batı merkezli olduğundan Bizans'ın önemsizleştirilmesi kaçınılmazdır. Samuel Huntington'ın tartışmalı bir şekilde belirttiği gibi: "Avrupa nerede bitiyor? Batı Hıristiyanlığının bitip İslâm ve Ortodoksluğun başladığı yerde." Coğrafyası ve tarihi sayesinde Batı Hıristiyanlığı ile İslâm arasında, her ikisine de karşı olan ve herhangi bir ulus-devlette hayatını sürdürmeyen, bu yüzden de tek bir milliyetçi tarih anlatımıyla fiilen savunulamaz olan Doğu İmparatorluğu geniş fakat uygunsuz bir bağdaştırma alanı olarak kalır. Bazılarına göre o geri ve durağan, elle tutulur tek erdemi Antik Yunan bilimini korumak ve komşularına yaymak olan totaliter ve teokratik bir devletti. Diğerleri onu Kilise'de, imparatorluk makamında, toplumsal örgütlenmesinde eski tarz gelenekleri koruyan neredeyse ütopik bir Nuh'un Gemisi olarak görmektedir. Bizans kaynaklarının inanmamızı istediği şeye rağmen, Bizans hareket etmeyen eski bir organizma olmanın çok uzağındaydı. Klasikleşmiş arkaizm ve üslupçuluk örtüsünü kaldırınca sürekli bir değişim ve adaptasyon sürecini görürsünüz. Ancak belki de bu kâfi değildi. Kökleri çoktan yok olmuş bir antik dünyada olan bu devletin toplar ilerleyinceye kadar zapt edilemeyen surları gibi yavaş değişen ivmesi, değişen çevresinin ivmesine ayak uyduramamıştı. İtalyan şehirlerinin seçimleri getirmeye başladığı ve İngiltere'nin jüri huzurunda yargılamayı kabul ettiği sırada Bizans'ta her şeye, hâlâ imparator olsun, patrik olsun tek adam tarafından karar veriliyordu. Âlim ve devlet adamı Teodor Metokhites'in 14. yüzyılda öngördüğü gibi, bütün imparatorluklar doğmuş, gelişmiş, gerilemiş ve nihayetinde ölmüştü.

EK

Bizans'ın Çevresindeki Halklar

Göçebe bozkır halkları

Avrasya steplerinden gelen Türkî göçebeler (ya da yarı göçebeler) batıya ve güneye doğru olan ve Bizans İmparatorluğu'nu etkileyen göç hareketlerinin bir kısmını oluşturmuştu. Bunların ilki 4. yüzyılda önce diğer halkları batıya doğru ittiren, sonra da 5. yüzyılda Attila komutasında Doğu Avrupa'ya yayılarak büyük bir imparatorluk kuran ama onun ölümünden hemen sonra çöken *Hunlar*dı. *Avarlar* 6. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde ortaya çıktı ve ilk başta Bizans ile müttefik olsalar da, Slavlarla konfederasyon kurup imparatorluğa karşı saldırılar düzenleyerek ciddi bir tehlike teşkil ettiler. 7. yüzyılın sonunda Şarlman tarafından mağlup edildiler. Doğuda Bizans, Heraklius komutasındaki Sasanilere karşı bir göçebe konfederasyonu olan *Göktürkler*le ittifak yaptı. Bunlar daha sonra Çin'deki Tang hanedanının egemenliğine girdi. *Bulgarlar* Karadeniz bölgesine ilk olarak 6. yüzyılda geldi ve zamanla biri (bir başka Türkî halk olan *Kutrigurlar*la birlikte) yerel Slav halkına egemen oldukları Bulgaristan bölgesine gelen, diğeriyse Volga bölgesine yerleşip daha sonra İslâma geçen iki gruba ayrıldı. Volga Bulgarları 10. yüzyılda Kiev Rus hâkimiyetine girdi. Kuzey Kafkasya bölgesine 10. yüzyıl ortasından itibaren *Hazarlar* egemen-

di. İlk başta Avarlara, Perslere ve Araplara karşı Bizans'ın müttefikiydiler, ancak Kırım'a yerleşip önderleri de Yahudiliğe geçince Bizans onlara karşı çıktı. 10. yüzyıl sonu, 11. yüzyıl başlarında Ruslar tarafından yok edildiler. *Peçenekler* Volga havzasına 9. yüzyıl sonunda geldi, Bizanslılar için Bulgarlarla ve Ruslarla çarpıştı ama sık sık taraf değiştirip özellikle önce I. Aleksios, sonra da 1122'de II. İoannis tarafından yenildikleri 11. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğa saldırdılar. Doğudan gelen *Fin-Ugor halkları/Macarlar* 9. yüzyılda Don havzasına girmiş, sonra da Peçenek baskısı altında Karpat havzasına yerleşmişti. Bizans ile bazı evlilik bağlantılarına rağmen Macarlar sık sık güney ve güneybatıya akınlar yaptı. Bizans'ın son yüzyılında Macarlar Osmanlılara karşı askerî yardım sağladı. Avrasyalı göçebe ve yarı göçebe kabilelerin bir konfederasyonu olan *Kumanlar* 11. yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa steplerinde Peçeneklerin yerini aldı ve 13. yüzyılın başında Moğolların boyunduruğuna girdi. 13. yüzyılda sık sık Bizans'a paralı asker olarak hizmet ettiler. 11. yüzyıl ortalarından itibaren *Selçuklular* Aral Denizi'nden zamanla batıya doğru ilerledi. İran'ı fethettiler, sonra da Anadolu'nun geniş bölgelerinde (başşehri İkonion/Konya olan) Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdular. Anadolu'yu 1085'ten sonra yüzyıl kadar *Danişmendler* kontrol etti. Moğol istilaları sonucunda Selçuklu sultanlığı 13. yüzyılın başında parçalandı. Avrasya'daki son önemli hareket, Cengiz Han'ın (ölümü 1227) ve varislerinin önderliğindeki *Moğollar* Baltık'tan Pasifik'e kadar uzanan bir imparatorluk oluşturduğunda gerçekleşti. Muazzam devlet iki parçaya bölündü: (Volga civarındaki) Altın Ordu ve İran'daki *İlhanlılar*. Moğollar 1240'ta Rusları ezdi ve 1258'de Bağdat'ı fethetti. *Osmanlılar* ilk önce (1300 civarında) kurucuları olan Osman'ın önderliğinde genişlemeye başladığı Bitinya'daki bir emirliğe hükmeden bir Türk hanedanıydı. Başta Osmanlılar Bizans'a paralı asker olarak hizmet etti ama 1453'te Bizans İmparatorluğu topraklarının ve Balkanlar'ın çoğunu fethetmiş bulunuyorlardı.

Arap dünyası

Bizans, Roma İmparatorluğu ile Sasani İran arasındaki tampon bölgedeki Arap kabile konfederasyonlarının müttefik olarak kullanılması şeklindeki son dönem Roma stratejisini devam ettirdi. 3. yüzyılda Yemen'den göç etmiş olan *Gassaniler* 5. yüzyıl sonlarına doğru Bizans'ın günümüz Suriye ve Filistin'indeki en güçlü ve etkili müttefikleri haline geldi. Onların başdüşmanı modern Irak'taki yerleşimlerinden sık sık Bizans sınır bölgelerine saldıran ve Perslerin müttefiki olan *Lakhmidler*di. Kabaca aynı dönemde Lakhmidler Kuzey Arabistan ve Mezopotamya'ya akınlar yapan *Kindit* konfederasyonunun tehdidiyle karşılaştı. Gassani konfederasyonunun bir kesimi (özellikle de hakim sınıflar) Miafizit Hıristiyanlığı benimsemişti ki, bu sonunda konfederasyonun çözülmesine neden oldu. Heraklius'un eski gücüne kavuşmak amacıyla Gassanilerle ittifak kurma teşebbüslerine rağmen, doğu sınırı savunması Müslüman ordularının 634 sonrası saldırılarına dayanamayacak kadar zayıflamıştı.

Daha güneyde bugünkü Yemen'de *Himyeriler* egemenliklerini 270'lerde kurmuştu. Seçkinlerinin bir kısmı bir tür Yahudiliği benimseyince bu Güney Arabistan'da Hıristiyanlığı yeniden kuran başarılı bir Aksumit-Habeş askerî seferine sebep oldu.

Muhammed'in ölümünden on yıl sonra Müslüman orduları Bizans Yakın Doğu'sunun büyük kısmını ele geçirmişti. Peygamber halefliği konusunda iç çatışmalar patlak verdi. Halefl erden üçüncüsü olan *Emevi* kabile üyesi Osman 656'da öldürülünce halef seçilen Ali'yi toplumun yalnızca bir kısmı destekledi. Muaviye'yi karşı halife olarak sunan Emevi kabilesinin takipçileriyle Ali hizbi (*şia*) arasında, neticede Sünnilerle Şiiler arasında siyasi-dinî bölünmeye yol açan ilk İslâmi iç savaş (*fitne*) çıktı. Emevi Halifesi'nin gölgesi altında, Muhammed'in amcası el-Abbas'ın soyundan gelen bir grup *Abbasi* özellikle (İran'daki) Horasan'da destekçi aradı ve 747'de Emevilere karşı açık bir ayaklanmaya girişti. 750 yılı baharında Şam'ın düşmesinden sonra, tek bir prens, İspanya'ya kaçıp *Kordoba Emevi*

Emirliği'ni kuran Abdurrahman dışında tüm Emevi ailesi öldürüldü. Abbasi Halifeliği İslâm dünyasını önce Bağdat'tan, sonra da Samarra'dan yönetti. Abbasilerin hâkimiyeti çeşitli ayaklanmalarla ve zamanla parçalanmayla karşılaştı. 10. yüzyıl ortalarında iktidarları ancak sözde bir biçimde mevcuttu ve eski Abbasi topraklarında yerel birkaç hanedan bağımsız bir şekilde hüküm sürmekteydi.

800 yılında en meşhur Abbasi Halifesi Harun Reşid, İbrahim bin Agleb'i Kuzey Afrika'ya emir yapmıştı. İbrahim'in varisleri olan *Aglebiler* yüzyıl kadar fiilen bağımsız bir şekilde hüküm sürdü ama Abbasi halifesini ismen tanımaya devam ettiler. 827'de Bizans Sicilya'sının fethine giriştiler. Hanedan 9. yüzyılın son çeyreğinde gerilemeye başladı; Calabria'da sahip olduklarını Bizans ele geçirdi ve sonunda Mısır'daki Fâtımîler tarafından yıkıldı.

890 ila 1003 yılları arasında *Hamdaniler* Suriye'nin kuzeyinin bir kısmında ve Irak'ta başlangıçta resmen atanmış vali olarak hükmettiler. Hamdaniler onuncu asrın ortalarında, 945'ten Selçuklular ve Şabankara Kürtleri tarafından tahttan indirildikleri 11. yüzyılın ortasına kadar Abbasi Halifeliği'ni fiilen kontrol eden ve günümüzdeki Irak ile İran arasındaki sınırlarda hüküm süren bir hanedan olan *Büveyhi*lerin kontrolü altına girdi. Bir Hamdani hükümdarı olan Seyf el-Davla 969'da Şii İslâmı kabul etti ve 1003'te Halep'teki Hamdani hâkimiyetine son veren Mısır'daki Fâtımîlerden yardım istedi. Aslen 9. yüzyılda ortaya çıkan Şii bir mezhep olan *Fâtımîler*, özellikle Kuzey Afrika'da Aglebilere karşı Fâtımî darbesini kolaylaştıran Berberi halk arasında etkiliydi. Hanedan 978'e kadar Suriye ve Filistin'in geniş kısımlarını yönetti, kutsal Mekke ve Medine şehirlerini kontrol etti. Ancak 12. yüzyılın başından itibaren Fâtımî imparatorluğu ciddi mali ve idari problemlerle karşılaştı. Suriye ve Filistin'i Selçuklular ve Haçlılar ele geçirdi. Selahattin Fâtımî Halifeliği'ne son verip Mısır ve Suriye'de *Eyyubi* hanedanını kurdu. 9. yüzyıldan beri Abbasi halifeleri büyük ölçüde kraliyet kölelerinden (Arapça *memalik*; tekili *memluk*) oluşan seçkin muhafızlarına güveniyordu. Selahattin de aynı şekilde bu Abbasi mo-

delini Mısır'a getirmişti. 1249'da Eyyubi Sultan el-Salih ölünce Memlûk generali Aybeg onun dul karısıyla evlendi ve 1517'de Osmanlılar tarafından fethedilene kadar Mısır ve Suriye'ye hakim olan Memlûk Sultanlığı'nı kurdu. Memlûkler Moğol akınlarını başarılı bir şekilde engelleyen tek devletti.

Cermen dünyası

Cermen halklarının bu dönemdeki önemli göç hareketi büyük ölçüde 4. yüzyılın ikinci yarısındaki Hun baskısı sonucunda meydana gelmişti. *Gotlar* 370'lerde Karadeniz'in kuzeyindeki yerleşim yerlerinden batıya doğru hareket edip Tuna'yı geçtiler ve imparatorlukla yoğun bir alışveriş dönemini başlattılar. *Vizigotlar* denilen bir grup Got Adrianople'de Roma ordusunu yendi, daha sonra da Trakya'ya yerleşti. Alarik'in yönetimi altında Balkanlar'ı yağmalayıp, İtalya'yı istila ederek (410'da) Roma'yı yağmalayacak, sonra da Galya üzerinden İspanya'ya geçeceklerdi. Vizigotlardan iki kuşak sonra *Ostrogotlar* Teoderik'in liderliği altında bir grup oluşturdu. Teoderik, imparatorlukla müttefik olacak ve sonunda İtalya'da bir krallık kuracaktı. Ostrogotlar yirmi yıl süren savaştan sonra 550'lerde Bizanslılar tarafından mağlup edildi. *Vandallar* 5. yüzyılın başında Ren'i geçerek imparatorluğa girdi; İspanya'yı katederek 429'da Afrika'ya geçtiler ve 439'da bölgenin büyük bir kısmını ele geçirdiler. 534'te yenildiler. *Gepidler* Hun hâkimiyeti altına girdikleri kuzey Dacia'ya (günümüzdeki Romanya) yerleşen bir doğu Cermen halkıydı. Attila'nın ölümünden sonra Tuna'nın sol kıyısındaki bölgeyi işgal ettiler ve Ostrogotlara karşı imparatorlukla müttefik oldular. 567/568'de Lombardlara yenildiler. 6. yüzyılda yukarıdaki tüm halklar tarihten kayboldu. *Lombardlar* 6. yüzyıl başlarında Panunya'yı işgal eden bir batı Cermen halkıydı. Ostrogotlara karşı imparatorluğun müttefiki olarak hizmet ettiler ama 560'ların sonunda Avarlar tarafından batıya, İtalya'ya doğru itildiler. Yedinci asrın sonunda kuzeyi fethedip bir krallık kurmuşlar, güneyde ise Benevento Dükalığı Puglia ve Calabria'daki Bizans mülklerinin çoğunu ele geçirmişti.

751'de Bizans yönetiminin merkezi olan Ravenna'yı zapt ettiler ama krallıkları 774'te Şarlman tarafından dağıtıldı. Güneydeki Lombard prenslikleri Bizans ile Karolenjler, daha sonra da Otto hanedanına karşı ittifaklar arasında parçalandı ve bocaladı. 9. yüzyıl sonlarından itibaren Bizans İtalya'da yeniden önemli bir güç haline geldi ama sonunda hem Bizans, hem de Lombard bölgeleri 11. yüzyılın sonunda *Normanlar* tarafından ele geçirildi. Bunlar 10. yüzyılda kuzey Fransa'ya (şimdiki Normandiya) yerleşen çoğu İskandinavyalı olan Vikinglerdi. Yerel Frenk halkı tarafından çabucak asimile edilmiş ve bölgede güçlü bir prenslik kurmuşlardı. 11. yüzyılda Norman savaş beyleri İtalya meselelerine karışmaya başlamış ve yüzyılın sonlarında İtalya'nın güneyine boyun eğdirip Sicilya'yı Aglebilerden almışlardı. 12. yüzyıl başlarında her iki bölge üzerinde bir Norman krallığı kurdular. Bizans söz konusu olduğunda önemli rol oynayan bir başka Kuzey halkı esasen 9. yüzyılda kuzeydoğu Avrupa'ya akınlar yapan ve Bizans'a karşı hem akın, hem de ticaret yapmak için nehirleri kullanan İsveçli bir Viking grubu olan *Ruslar*dı. 10. yüzyılın başında Ruslar Kiev'i fethetti ve baskın şekilde Slav olan halk üzerinde hâkimiyet kurdu. Vikingler birkaç kuşak içerisinde onlar tarafından asimile edildi. Ruslar çoğunlukla Hazarlara karşı Bizans'ın müttefikiydi. 10. yüzyıl sonunda II. Basil'in kız kardeşiyle evlenen Vladimir önderliğinde Hıristiyanlığa geçtiler.

Hint-Avrupalılar

Alanlar Roma'nın son döneminde Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bölgede yerleşik göçebe hayvancılar olarak biliniyordu. 4. yüzyılın sonlarında Hunların baskısı altındaki büyük Alan grupları batıya doğru kaçtı. Bazı Alanlar paralı asker olarak çalışarak 4. ve 5. yüzyıllarda kariyer basamaklarını tırmandılar. Kuzey Kafkasya'da çoğunlukla müttefik olduğu Bizans ile yakın ilişkisi olan bir Alan devleti vardı. *Slavlar* Bizans kaynaklarının dikkatini ilk kez 6. yüzyıl sonlarında Tuna'nın sol kıyısında çekmişti. Bazı akınlara rağmen Justinyen zamanında

düzenli şekilde paralı olarak askere alındılar. Buna rağmen asrın sonuna kadar akınlar devam etti; Slavlar Maurice zamanında sık sık seferlerin hedefi oldu. Slavlar çoğunlukla Avarlar, daha sonra da Bulgarlar gibi savaşçı Türkî grupların liderliği altına girdi. 7. yüzyıl başlarında önemli bölümü Tuna'nın güneyine göç edip yerleşti.

Ek Okuma

Bu açıklamalı kaynakçayı oluştururken özellikle İngilizce ve kolay erişilebilir olan çalışmaları seçtim. Bu kitabı yazmak için başvurduğum kaynakça için bu adil olmadığından bu kitap için yapılan http://shortbyzantinehistory.com internet sitesinde daha ayrıntılı bir kaynakça sunacağım.

OUP, Oxford University Press; CUP ise Cambridge University Press anlamındadır; tüm internet bağlantılarına en son 28 Şubat 2014 tarihinde erişilmiştir.

GİRİŞ

Şu an için tüm Bizans İmparatorluğu tarihinin güvenilir ve büyük ölçüde kabul edilmiş bir monografisi mevcut değildir. George Ostrogorsky'nin *History of the Byzantine State*'i (gözden geçirilmiş İngilizce baskısı Oxford: Blackwell, 1969, ancak aslı 1930'larda yazılmış bir kitaba kadar gider) maalesef bir şekilde zaman aşımına uğramıştır. Bizans otoriteleri tarafından yazılmış ve konuyu çok farklı ama merak uyandırıcı bir şekilde ele alan oldukça yeni iki kitap vardır: Averil Cameron, *The Byzantines* (Oxford: Wiley, 2007) ve Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire* (Londra: Allan Lane, 2007). Tek yazarlı bir çalışmanın odak noktasından mahrum olsa da, hazırlanan birkaç cilt her döneme ve ana sorunlarına daha çeşitli yaklaşımlar getirir. En yetkin derlemeler CUP tarafından çıkarılmıştır. Kronolojik olarak, A. Cameron ve P. Garnsey tarafından hazırlanan (1998) *The Cambridge Ancient History*'nin son iki cildi olan A. Cameron, B. Ward-Perkins ve M. Whitby tarafından hazırlanan (2001) Cilt 13, *The Late Empire, AD 337-425* ve Cilt 14, *Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425-600* ile başlanmalı ve J. Shepard tarafından hazırlanan (2009) *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492* ile devam edilmelidir. Bunun yanı sıra (çeşitli editörlerin 1998 ila 2005 arasında yayımladığı) 500-1500 arası dönemi ele alan *The New Cambridge Medieval History*, Cilt 1-7'ye başvurulması oldukça yararlıdır. *The Cambridge History of Christianity*'nin M. M. Mitchell ve F. M. Young'un hazırladığı (2006) Cilt 1, *Origins to Constantine*, A. Casiday ve F. W. Norris'in hazırladığı (2007) Cilt 2, *Constantine*

to c. 600, Th. F. X. Noble ve J. M. H. Smith'in hazırladığı (2008) Cilt 3, *Early Medieval Christianities, c. 600 - c. 1100* ve M. Angold'un hazırladığı (2006) Cilt 5, *Eastern Christianity* de aynı şekilde önemlidir. Diarmaid MacCulloch'un Kilise meseleleri hakkındaki *Christianity: The First Three Thousand Years*'ta (New York: Viking, 2010) verilen özet bol miktarda Bizans İmparatorluğu tartışmasını içerir.

A. P. Kazhdan'ın 3 cilt olarak hazırladığı *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford: OUP, 1991) tüm Bizans konularını içeren, referans olarak bakılması gereken ilk kitaptır. Maddeler kısa ve güvenilirdir. E. Jeffreys, J. F. Haldon ve R. Cormack tarafından hazırlanan *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, (Oxford: OUP, 2008), bazıları genel okuyucuya ilginç gelmeyebilirse de, Bizans araştırmaları için çeşitli önemli konularda kısa bölümler ihtiva eder. İki yeni derleme olan L. James'in hazırladığı *A Companion to Byzantium* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2010) ve P. Stephenson'un hazırladığı *The Byzantine World* (Londra: Routledge, 2010) konu seçimlerinde oldukça eklektiktir fakat önemli katkılar sağlamakta olup okuyucuya çok fazla değinilmemiş konularda rehberlik eder. Ekonomi tarihi hakkında A. E. Laiou tarafından hazırlanmış, konuya oldukça ciddi bir biçimde eğilen üç ciltlik *The Economic History of Byzantium*'a (Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002) internetten de ulaşılabilir: http://www.doaks.org/resources/publications/doaks-onlinepublications/economic-historyofbyzantium. Bu, genel problemlerle ilgili diğer her sentezden daha ayrıntılı bir analize sahiptir. Daha kısa bir yaklaşım için bkz. A. E. Laiou ve C. Morrisson, *The Byzantine Economy* (Cambridge: CUP, 2007), ayrıca Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy* (Cambridge: CUP, 1985). Toplumsal konular henüz hak ettikleri ilgiyi çekmiş değildir; J. Haldon'un hazırlamış olduğu *A social history of Byzantium* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2009) iyi bir başlangıçtır. Elbette savaş Bizans tarihinin çok önemli bir yönüydü. Şu iki genel çalışma bol miktarda bilgi sağlayacaktır: John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204* (Londra: Routledge, 1999) ve Telemachos C. Lounghis, *Byzantium in the Eastern Mediterranean: Safeguarding East Roman Identity, 407-1204* (Lefkoşa: Cyprus Research Centre, 2010). Bizans sanatı hakkında bkz. John Lowden, *Early Christian and Byzantine Art* (Londra: Phaidon, 1997). Bizans tarihinin bütün dönemlerinin detaylı haritaları için en iyi çalışma: John F. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine history* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2005).

KRİZDEN I. KONSTANTİN'E

Bu dönemi konu alan çalışmalar Peter Brown ve onun çığır açıcı *The world of Late Antiquity* (Londra: Thames ve Hudson, 1971) adlı kitabına çok şey borçludur. Özellikle Konstantin öncesi dönem için bkz. Simon Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284-324* (Oxford: OUP, 2000). N. Lenski'nin hazırladığı *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge: CUP, 2006) Konstantin ve onun saltanatı, selefleri ve haleflerıyle ilgili birtakım bölümlerden oluşuyor. Çok sayıda çalışması bulunan Timothy Barnes'in son çalışması *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2011) tartışmaya açık kısımları olsa da, Konstantin'in hüküm sürdüğü döneme dair on yıllara dayalı bir çalışmanın sonucu olan yardımcı olabilecek bir kaynaktır. Garth Fowden'ın *Empire to Commonwealth: The consequences of monotheism in Late Antiquity* (Princeton: Princeton University Press, 1993) adlı çalışması ise dönemim teolojik değişimlerini bağlamına oturtur.

DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU HALİNE GELİŞ, 330-491

Olaylar: Peter Heather'in *Empires and Barbarians: Migration, Development and the Birth of Europe* (Londra: Macmillan, 2009) adlı eseri imparatorluk ile barbar düşmanları, müttefikleri ve fatihleri arasındaki ilişkileri mükemmel şekilde ele alır. I. Teodosius hakkındaki esas inceleme Stephen Williams ve Gerard Friell'in *Theodosius: The Empire at Bay*'idir (Londra ve New Haven: Yale University Press, 1994). R. Price ve M. Whitby tarafından hazırlanan *Chalcedon in Context: Church Councils 400-700* (Liverpool: Liverpool University Press, 2009) çeşitli konseyleri ve bunların etkisini tartışır.

Altyapılar: Ana çalışma kuşkusuz Chris Wickham'ın *Framing the early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*'üdür (Oxford: OUP, 2005). Altın sikkenin önemiyle ilgili olarak bkz. Jairus Banaji, *Agrarian change in Late Antiquity: Gold, labour and aristocratic dominance* (Oxford: OUP, 2001) ve gayrimenkuller ve bunların rolü meselesine daha yeni ve bir parça tartışmalı bir yaklaşım için bkz. Peter Sarris, "The Early Byzantine Economy in Context: Aristocratic Property and Economic Growth Reconsidered", *Early Medieval Europe* 19.3 (2011), s. 255-284.

Ortam: Konstantinopolis'in ilk dönemi için bkz. Sarah Basset, *The Urban Image of Late Antique Constantinople* (Cambridge: CUP, 2004), özellikle Konstantin'in Kutsal Havariler'i hakkında bkz. Cyril Mango, "Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics", *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990), s. 51-62. Gilbert Dagron'un, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium* (Cambridge: CUP, 2003) adlı eseri Bizans imparatorluk makamı anlayışının yetkin bir incelemesidir; tüm Bizans dönemi için de başvurulmalıdır. Hıristiyan İmparatorluğu'nda paganizmin kaderi hakkında bkz. Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome* (Oxford ve New York: OUP, 2011). Hıristiyanlaş(tır)ma ve bunun hayatın tüm yönleri üzerindeki etkisi hakkında bkz. Peter Brown, *The body and society: Men, women, and sexual renunciation in early Christianity* (New York: Columbia University Press, 1988) ve onun hayırseverlikle ilgili en son çalışması olan *Through the eye of a needle: Wealth, the fall of Rome, and the making of Christianity in the West, 350-550 AD* (Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2012).

AKDENİZ'İN EFENDİLERİ (491-602)

Olaylar: Justinyen Çağı'nı incelemek için Fiona K. Haarer'in *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World* (Cambridge: Francis Cairns, 2006); ayrıca M. Maas tarafından hazırlanan *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*'a (Cambridge: CUP, 2005) bakılmalıdır.

Altyapı: Yukarıda bahsedilen *Economic History of Byzantium*'un geçerli bölümleri dışında Michael Decker'in *Tilling the Hateful Earth: Agricultural Production and the Late Antique East* (Oxford: OUP, 2009) adlı eseri antik çağ sonundaki ekonomik patlamanın arka planını temin eder. Antik Çağ'ın sonunun değişen manzaralarının anlaşılmasında arkeolojinin önemi hakkında bkz. J. H. W. G. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City* (Oxford: OUP, 2001) ve Luke Lavan'ın hazırladığı birkaç cildi yayımlanmış bulunan *Late Antique Archaeology* dizisi: http://www.brill.com/publications/late-antique-archaeology. Veba ve etkileriyle ilgili olarak bkz. Dionysios Ch. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire* (Aldershot: Ashgate, 2004) ve L. K. Little tarafından hazırlanan *Plague and the End of Antiquity: the Pandemic of 541-750* (Cambridge: CUP, 2007).

Ortam: Anthony Kaldellis'in çalışmaları, özellikle de "Identifying Dissident Circles in Sixth-Century Byzantium: The Friendship of Prokopios and Ioannes Ly-

dos", *Florilegium* 21 (2004), s. 1-17 ve "Classicism, Barbarism, and Warfare: Prokopios and the Conservative Reaction to Later Roman Military Policy", *American Journal of Ancient History*, new series 3-4 (2004-2005 [2007]), s. 189-218 Justinyen cephesinin ardındaki gerilimleri vurgulamaya odaklanır. Önemli ama çoğunlukla ihmal edilen eskatoloji yönü için bkz. R. Beaton ve C. Roueché'nin hazırladığı *The Making of Byzantine History. Studies Dedicated to Donald M. Nicol on his Seventieth Birthday*'deki Paul Magdalino, "The history of the future and its uses: prophecy, policy and propaganda", (Aldershot: Ashgate, 1993), s. 3-34.

GERİ ÇEKİLME PAZARLIĞI (602-717)

Olaylar: Bu dönemin bilinen çalışması John F. Haldon'un *Byzantium in the seventh century: the transformation of a culture* (Cambridge: CUP, ikinci baskı, 1997) olmayı sürdürüyor. İslâmın yükselişiyle ilgili yetkin araştırmalar: Fred M. Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton: Princeton University Press, 1981) ve Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests*. Ayrıca şunlara da başvurulmalıdır: *How the Spread of Islam Changed the World We Live In* (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 2007); Walter E. Kaegi, *Byzantium and the early Islamic Conquests* (Cambridge: CUP, 1992) ve daha yeni olan James Howard Johnston, *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century* (Oxford: OUP, 2010) ve E. Grypeou, M. Swanson ve D. Thomas'ın hazırladığı *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*, (Leiden: Brill, 2006). Sikkeler üzerindeki propaganda savaşları, en son Helen C. Evans'ın hazırladığı *Byzantium and Islam: Age of Transition*'da (New York: Metropolitan Museum of Art, 2012) tartışılmıştı. Dönemin diğer Bizans düşmanları için bkz. Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, (Cambridge: CUP, 2001). 7. yüzyıl konseyleri Judith Herrin'in şu makalesinde analiz edilir: "The Quinisext Council (692) as a Continuation of Chalcedon", *Chalcedon in Context* içinde (yukarıda), s. 148-168.

Altyapılar: Arap istilalarından sonra Bizans İmparatorluğu'ndaki idari değişiklikler meselesi üzerinde canlı bir tartışma mevcuttur. Constantin Zuckerman, "Learning from the Enemy and More: Studies in 'Dark Centuries' Byzantium", *Millenium* 2 (2005), s. 79-135 ve (çok daha ayrıntılı şekilde) Leslie Brubaker ve John F. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast era c. 680-850: a History*'de (Cambridge: CUP, 2011) eksiksiz yorumlar bulunabilir. Bir sonraki bölüm için de şu iki çalışmaya başvurulabilir. Petra M. Sijpesteijn şu makalesinde Müslümanlar tarafından ele geçirilen yerlerde ne olduğu konusunu tartışır: "Landholding Patterns in Early Egypt", *Journal of Agrarian Change 9* (2009), s. 120-133. Şehirlerin dönüşümü için bkz. Clive Foss, "Syria in transition, AD 550-750: An archaeological approach", *Dumbarton Oaks Papers*, 51 (1997), s. 189-269 ve Archibald Dunn, "The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives", *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994), s. 60-81. Dönemin toplumsal gelişmelerinin kilit meselelerini E. Kountoura-Galake tarafından hazırlanan *The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th c.)* adlı eserinin içinde Telemachos Lounghis araştırır: "Some Gaps in a Social Evolution Theory as Research Directions", (Atina: National Hellenic Research Foundation, 2001), s. 411-420.

Ortam: Felaketlerin eskatolojik olarak okunması hakkında bkz. A. Cameron ve L. Conrad tarafından hazırlanan *The Byzantine and Early Islamic Near East* kitabının içinde Gerrit J. Reinink'in şu makalesi: "Pseudo-Methodius: A Concept of History in Response to the Rise of Islam" (Princeton: Princeton University Press, 1992), s. 149-187 ve "Alexander the Great in Seventh-Century Syriac 'Apocalyp-

tic' Texts", *Byzantinorossica* 2 (2003), s. 150-178. Davud Levhaları hakkında bkz. *Byzantium and Islam: Age of Transition* (yukarıda). İslâm ile etkileşim hakkında bkz. Nancy A. Khalek, *Damascus after the Muslim Conquest* (Oxford: OUP, 2011) ve John Meyendorff'un biraz eskimiş olan makalesi: "Byzantine Views of Islam", *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), s. 113-132. Sinalı Anastasius hakkında bkz. Joseph A. Munitiz (çev.), *Anastasios of Sinai: Questions and Answers* (Turnhout: Brepols, 2011) ve http://www.anastasiosofsinai.org/qas.html ve Jamie Kreiner ve Helmut Reimitz tarafından hazırlanan *Religion, Politics, and Society from Constantine to Charlemagne: Collected Essays in Honor of Peter Brown*'daki Ioannis Papadogiannakis'in şu makalesi: "Christian Identity in the Seventh-Century Byzantium: The Case of Anastasius of Sinai", (Turnhout: Brepols, 2014).

HAYATTA KALMAKTAN YENİDEN DOĞUŞA (717-867)

Olaylar: Kilit anlatım Judith Herrin'in *The Formation of Christendom*'udur (Princeton: Princeton University Press, 1987); bunun yanı sıra Brubaker ve Haldon'a bakılmalıdır: *Byzantium in the Iconoclast Era* (yukarıda). İkonoklazm hakkında ek olarak Thomas F. X. Noble, *Images, iconoclasm and the Carolingians* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009) konuya Batılı perspektiften bakar; Doğulu bir bakış için bkz. Geoffrey R. D. King, "Islam, iconoclasm, and the declaration of doctrine", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 48 (1985), s. 267-277. Roma ile Konstantinopolis'in yabancılaşması hakkında T. C. Lounghis ve arkadaşları tarafından hazırlanan *Byzantine Diplomacy: A Seminar* kitabının içinde Maria Leontsini ve Vassiliki Vlysidou'nun bölümlerine bkz. (Athens: Ministry of Foreign Affairs, 2007), s. 83-163. Pentarşi meselesi hakkında bkz. *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire* kitabının içinde şu makale: (Princeton: Princeton University Press, 2013), s. 239-266, Judith Herrin, "The Pentarchy: Theory and Reality in the Ninth Century".

Altyapılar: Misyonerlik meselesi hakkında bkz. C. Mango'nun hazırladığı *The Oxford History of Byzantium* kitabında Jonathan Shepard'ın makalesi: "Spreading the Word: Byzantine Missions", (Oxford: OUP, 2002), s. 230-247. İslâmla kültürel etkileşim için bkz. Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society* (Londra: Routledge, 1998), Maria Mavroudi, *A Byzantine Book on Dream Interpretation. The Oneirocriticon of Achmet and Its Arabic Sources* (Leiden: Brill, 2002) ve Christos Simelidis, "The Byzantine Understanding of the Qur'anic Term al-Samad and the Greek Translation of the Qur'an", *Speculum* 86 (2011), s. 887-913. 9. yüzyıl Bizans'ının önemli yönlerinin daha genel bir incelemesi için bkz. L. Brubaker tarafından hazırlanan *Papers from the Thirtieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1996* (Aldershot: Ashgate, 1998) içindeki *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*

GENİŞLEME VE İHTİŞAM (867-1056)

Olaylar: Özet için bkz. Mark Whittow, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025* (Londra: Macmillan, 1996); daha özgün yönler için bkz. Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, (Oxford: OUP, 2005). Genişleme savaşları hakkında bkz. Anthony Eastmond'un hazırladığı *Eastern Approaches to Byzantium* içinde (Aldershort: Ashgate, 2001), s. 41-56, Catherine Holmes'un makalesi "How the East was won in the reign of Basil II"; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier* (Cambridge: CUP, 2000) ve Vlysidou (yukarıda).

Altyapılar: *Economic History of Byzantium*'daki (yukarıda) ilgili bölümlere Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200* (Cambridge: CUP, 1989) ile birlikte bakılmalıdır. Kodamanlara karşı yasalar için bkz. Eric McGeer, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2000); bu çatışmanın toplumsal yönleri hakkında bkz. Rosemary Morris, "The powerful and the poor in tenth century Byzantium", *Past and Present* 73 (1976), s. 3-27.

Ortam: Fotios ve onun dönem içindeki rolü hakkında bkz. Vlada Stankovic, "'Living Icon of Christ: Photios' Characterization of the Patriarch in the Introduction of the Eisagoge and its Significance", I. Stevovic'in hazırladığı ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ içinde (Belgrad, 2012), s. 39-43. Roma ile Konstantinopolis arasında hizipleşmeye giden yol konusunda bkz. Henry Chadwick, *East and West: The Making of a Rift in the Church. From Apostolic Times until the Council of Florence* (Oxford: OUP, 2005) – bu araştırma bu kitabın takip eden her bölümü için yararlı olacaktır. Ayrıca bunu daha yetkin bir biçimde ele alan Tia M. Kolbaba, *Inventing Latin Heretics: Byzantines and the Filioque in the Ninth century* (Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 2008). Dönemin sanat ve mimarisi için bkz. H. C. Evans ve W. D. Wixom tarafından hazırlanan *The Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era, A.D. 843-1261* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1997); edebî ve entelektüel eğilimler için bkz. Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: the transformations of Greek identity and the reception of the Classical tradition* (Cambridge: CUP, 2007). Doğu ve batı arasında tutumların sertleşmesi hakkında bkz. *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, çev. P. Squatriti (Washington, DC: Catholic University of America Press, 2007) ve Henry Mayr-Harting, "Liudprand of Cremona's Account of his Legation to Constantinople (968) and Ottonian Imperial Strategy", *English Historical Review* 116 (2001), s. 539-556. Bizans sarayının çalışmaları ve cazibesi hakkında H. Maguire'nin hazırladığı kitaba bkz. *Byzantine Court Culture from 829 to 1204* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1997).

GÜCÜN ORTAYA ÇIKIŞI (1056-1204)

Olaylar: Malazgirt'teki yenilginin etkisi Carole Hillenbrand'ın *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007) adlı eserinde anlatılır. Dönemle ilgili ortalama bir elkitabı hâlâ Michael Angold'un *The Byzantine Empire 1025-1204: a Political History* (Londra: Longman, second edition 1997) adlı eseridir. Bu tek tek imparatorlara adanmış daha yetkin araştırmalarla tamamlanmalıdır: *Alexios I Komnenos*, cilt. 1, Papers, M. Mullett ve D. Smythe (Belfast: Queen's University of Belfast Press, 1996) ve Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180* (Cambridge: CUP, 1993). Haçlılar konusunda Peter Frankopan, *The First Crusade: the Call from the East* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2012) gibi çok yeni çalışmalardan *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, A. E. Laiou ve R. P. Mottahedeh (Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2001), http://www.doaks.org/resources/publications/doaks-online-publications/crusades-from-the-perspective-of-byzantium-and-the-muslim-world ve Ralph-Johannes Lilie, *Byzantium and the Crusader States*, 1096-1204, çev. J. C. Morris ve J. E. Ridings (Oxford: OUP, 1993) gibi daha yetkin araştırmalara kadar bol bir literatür mevcuttur. Jonathan Shepard'ın şu makalesi bilhassa faydalıdır: "Cross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade", *The First Crusade*

Origins and Impact, J. Phillips (Manchester: Manchester University Press, 1997), s. 107-129; Michael Angold'un "The road to 1204: the Byzantine background to the Fourth Crusade", *Journal of Medieval History* 25 (1999) 257-278 adlı makalesi de aynı şekilde önemlidir.

Altyapılar: Harvey'in kitabı (yukarıda) dönemin ekonomisinin genel bir çerçevesini sunar. Sikkenin değerinin düşürülmesi konusu şurada tartışılmıştır: Costas Kaplanis, "The Debasement of the 'Dollar of the Middle Ages'", *The Journal of Economic History* 63 (2003), s. 768-801. İtalyan şehir devletlerinin doğuşu ve bunların Bizans ile ilişkileri şu eserlerde inceleniyor: Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: a study in diplomatic and cultural relations* (Cambridge: CUP, 1988) ve Steven A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958-1528* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996). *Pronoia* hakkında bkz. Mark C. Bartusis, *Land and privilege in Byzantium: the institution of pronoia* (Cambridge: CUP, 2013), ayrıca işin diğer yüzü için bkz. Kostis Smyrlis, "Private property and state finances. The emperor's right to donate his subjects' land in the Comnenian period", *Byzantine and Modern Greek Studies* 33 (2009), s. 115-132. *Alexios I Komnenos* adlı eserde (yukarıda) Magdalino'nun "Innovations in government" bölümü Komnenos reformlarının anlaşılması için elzemdir.

Ortam: En iyi özet Michael Angold'un eserinde mevcuttur: *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261* (Cambridge: CUP, 1995). Dönemin kültürel ve entelektüel yaşamının aktarımında şu eserleri temel aldım: Robert Browning, "Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries", *Past & Present* 69 (1975), s. 3-23, Kaldellis, *Hellenism* (yukarıda), Beşinci Bölüm ve Dion Smythe, "Alexios I and the heretics: the account of Anna Komnene's Alexiad", *Alexios I Komnenos*, s. 232-259. Pavlusçular ve Bogomiller hakkında bkz. *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-1405*, J. Hamilton ve B. Hamilton (Manchester: Manchester University Press, 1998). Dönemin belirli yazarları için bkz. Stratis Papaioannou, *Michael Psellos: Rhetoric and authorship in Byzantium* (Cambridge: CUP, 2013); *Anna Komnene and Her Times*, Thalia Gouma-Peterson, (New York ve Londra: Garland, 2000); Alicia Simpson, *Niketas Choniates: a historiographical study* (Oxford: OUP, 2013). Dönemin yeni edebî tarzları için bkz. Roderick Beaton, *The Medieval Greek Romance* (Londra ve New York: Routledge, ikinci baskı, 1996).

PARÇALANMANIN MİRASI (1204-1341)

Olaylar: Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonraki siyasi manzara için şu iki genel çalışmaya bkz. *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences*, Angeliki E. Laiou (Paris: Lethielleux, 2005) ve *Identities and allegiances in the eastern Mediterranean after 1204*, J. Herrin and G. Guillain (Aldershot: Ashgate, 2011). Bu dönemde ortaya çıkan devletlerin her birini ele alan çok sayıda yetkin araştırma mevcuttur: Michael Angold, *A Byzantine government in exile: government and society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261* (Londra: OUP, 1975); Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Antony Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond* (Aldershot: Ashgate, 2004); Peter Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500* (Londra: Longman, 1995). Donald M. Nicol'un şu eseri ayrıntılı ama artık büyük ölçüde eskimiş bir incelemedir: *The last centuries of Byzantium, 1261-1453* (Cambridge: CUP, 1993). Balkanlar'daki siyasi durum hakkında bkz. John V. A. Fine, *The*

Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1987). Anadolu hakkında bkz. Maribel Fierro'nun hazırladığı kitapta Gary Leiser'in makalesi: "The Turks in Anatolia before the Ottomans", *The New Cambridge History of Islam*, cilt 2, (Cambridge: CUP, 2010), s. 301-312 ve daha genel olarak Kate Fleet'in hazırladığı *The Cambridge History of Turkey*, cilt 1: *Byzantium to Turkey, 1071-1453*, (Cambridge: CUP, 2009).

Altyapılar: Bu dönemdeki ekonomik gelişmeler için Klaus-Peter Matschke'nin kitabındaki bölümlere bkz. *Economic History of Byzantium*. Daha özgün gelişmeler için bkz. Kostis Smyrlis, "Taxation Reform and the Pronoia System in Thirteenth-Century Byzantium", *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries. First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium: Proceedings*, A. Ödekan, E. Akyürek, N. Necipoğlu (Istanbul: Vehbi Koç Vafki, 2010), s. 211-217. Ayrıca yine onun şu makalesine bkz. "The State, the Land and Private Property. Confiscating Church and Monastic Properties in the Palaiologan Period", *Church and Society in Late Byzantium*, (haz. D. Angelov), (Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 2009), s. 58-87. Şehirlerin kaderi Demetrios Kyritses'in makalesinde tartışılmıştır: "The 'common chrysobulls' of cities and the notion of property in late Byzantium", *Symmeikta* 13 (1999), s. 229-245. Ordu ve paralı asker kullanımı meselesi hakkında bkz. Marc C. Bartusis, *The late Byzantine army: arms and society, 1204-1453* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992).

Ortam: Dönemin Bizans ideolojisini Dimiter Angelov tartışmıştır: *Imperial ideology and political thought in Byzantium, 1204-1330* (Cambridge: CUP, 2006). Paleolog dönemin başında öğrenim üzerine bkz. Costas N. Constantinides', *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca 1310)* (Lefkoşa: Cyprus Research Centre, 1982). Bu, Edmund B. Fryde'in kitabında araştırılan edebî ve sanatsal ürünlerle bağlantılıdır: *The Early Palaeologan Renaissance 1261-1360* (Leiden: Brill, 2000). Nigel G. Wilson'un *Scholars of Byzantium* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983) adlı çalışması metinlere daha fazla odaklanmışken, Helen C. Evans tarafından hazırlanan ünlü sergi kataloğu *Byzantium: faith and power (1261-1557)*, Metropolitan Museum of Art (New Haven ve Londra: Yale University Press, 2004) sanata odaklanır. Son dönem Bizans entelektüellerine yeni bir bakış şurada bulunabilir: Niels Gaul, "The Twitching Shroud: collective construction of paideia in the circle of Thomas Magistros", *Segno e testo* 5 (2007), s. 263-340.

ÇÖKÜŞE DOĞRU GİDİŞ (1341-1453)

Olaylar: Dönemin en iyi özeti şurada bulunabilir: Jonathan Harris, *The end of Byzantium* (New Haven: Yale University Press, 2010). Özellikle Konstantinopolis'in 1453'te düşüşü hakkında daha teknik olanı şudur: Marios Philippides ve Walter K. Hanak, *Siege and Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies* (Farnham: Ashgate, 2011). Daha okunaklı olanı ise Roger Crowley'in eseridir: *Constantinople: the last great siege, 1453* (Londra: Faber and Faber, 2005). Bizans'ın son yüzyılının arka planı olarak Kara Ölüm hakkında veba konusunun otoritelerinden birisinin yazdığı çalışmaya bkz. Ole J. Benedictow, *The Black Death, 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge: Boydell Press, 2004). Bizans'ı ve onun Ortodoks komşularını birleştiren hayalî bir cemaat fikri ilk defa şurada ileri sürülmüştü: Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1453* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1971).

Altyapılar: Dönemin toplumsal gelişmeleri için bkz. Tonia Kiousopoulou, *Emperor or Manager: Power and Political Ideology in Byzantium before 1453* (Cenevre: La Pomme d'or, 2011). Ekonomiyle ilgili en iyi özetler yine Matchke'nin *Economic History of Byzantium* adlı kitabındaki (yukarıda) bölümlerde ve Elizabeth Zachariadou'dadır: *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, (Venice: Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine studies, 1983). Bilhassa Konstantinopolis üzerine odaklanan bir çalışma için bkz. Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: politics and society in the late empire* (Cambridge: CUP, 2009).

Ortam: İsihazm hakkında bir özet için bkz. Dirk Krausmüller, "The rise of hesychasm", *The Cambridge History of Christianity*, cilt. 5: Eastern Christianity, (yukarıda), s. 101-126. Athos'un önemi hakkında bkz. *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, (haz. A. M. Bryer ve M. Cunningham), (Aldershot: Ashgate, 1996). Son dönem radikal düşünür Plethon hakkında bkz. Niketas Siniossoglou, *Radical Platonism in Byzantium: illumination and utopia in Gemistos Plethon* (Cambridge: CUP, 2011).

AKIBET VE SONRASI

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemi ve Bizanslı göçmenler

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemi için bkz. C. Allmand tarafından hazırlanan *The New Cambridge Medieval History*, cilt. 7, c. 1415 - c. 1500, (Cambridge: CUP, 1998), s. 812-830'da Elizabeth Zachariadou'nun makalesi: "The Ottoman World". Konstantinopolis/İstanbul'daki gelişmeler özelinde bkz. Halil İnalcık, "Istanbul", *Encyclopedia of Islam*, cilt. 4 (Leiden ve New York: Brill, 1971), s. 224-248 ve Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital* (University Park, Pa: Pennsylvania State University Press, 2009). Bizanslıların 1453'ten sonra Batı'daki yaşam ve kariyerleri şu eserlerde araştırılmıştır: James Hankins, "Renaissance crusaders: humanist crusade literature in the age of Mehmed II", *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), s. 111-146; Jonathan Harris, *Greek Émigrés in the West, 1400-1520* (Camberley: Porphyrogenitus, 1995); John Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigres* (Aldershot: Ashgate, 1995) ve Nigel G. Wilson, *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance* (Londra: Duckworth, 1992). Osmanlı fethinden sonra Kilise'nin akıbeti hakkında bkz. Elizabeth Zachariadou, "The Great Church in captivity", *The Cambridge History of Christianity*, cilt. 5 (yukarıda), s. 169-187. Yunanca kitap basılması hakkında bkz. Martin Davies, *Aldus Manutius: printer and publisher of renaissance Venice* (Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999). Venedik Girit'i için Batı'da Bizans sanatının varlığıyla ilgili bölümler de içeren şu eserlere bkz. Georgopoulou, *Venice's Mediterranean Colonies: architecture and urbanism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001) ve *Byzantine Art and Renaissance Europe*, (haz. Angeliki Lymberopoulou ve Rembrandt Duits), (Farnham: Ashgate, 2013). Bu ayrıca şu makalede de konu edilir: Anthony Cutler, "From Loot to Scholarship: changing modes in the Italian response to Byzantine artifacts, ca. 1200-1750", *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), s. 237-267.

BİZANS ARAŞTIRMALARI VE SANATTA BİZANS

R. McKitterick ve R. Quinault tarafından hazırlanan şu eser Bizans'ı eksik gören önemli yazara adanmıştır: *Edward Gibbon and Empire*, (Cambridge: CUP, 1996), s. 162-189. A. A. Vasiliev'in şu eseri Bizans araştırmalarının ortaya çıkışının bir özeti-

ni verir: *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, cilt I (Madison: The University of Wisconsin Press, 1952), s. 3-41. Aşağıdaki araştırmalar sanat ve edebiyatta Bizans'ın varlığını (ya da yokluğunu) ele alıyor: Anthony T. Aftonomos, *The stream of time irresistible: Byzantine civilization in the modern popular imagination* (Montreal: Concordia University, 2005), http://spectrum.library.concordia.ca/8229/. Clement Greenberg, "Byzantine Parallels" (1958), *Art and Culture: Critical Essays* (Boston: Beacon Press, 1961), s. 167-170; Robert Nelson, "'Starlit Dome': The Byzantine Poems of W. B. Yeats", *Hagia Sofia 1850-1950: Holy Wisdom Modern Monument* (Chicago: The University of Chicago Press, 2004); Stelios Faitakis, Katerina Gregos, *Hell on Earth* (Berlin: Die Gestalten Verlag, 2011).

Son olarak, daha genel ve küresel bir bağlamda Bizans'ın yeri hakkında düşünmeye davet eden bir deneme için şu makaleye başvurulmalıdır: Averil Cameron, "Thinking with Byzantium", *Transactions of the Royal Historical Society*, 21 (2011), s. 39-57.

I. Aleksios 162, 164, 165, 171
I. Andronikos 177
I. Basil 131, 132, 140, 145, 146, 148, 203
I. Bayezid 202, 203
I. İoannis Çimiskes 133, 136, 137, 139, 141
I. İsaakios 163
I. Justin 69
I. Jūstinyen 22, 69, 70, 85, 87
I. Konstantin 13, 22, 28, 65, 86, 105, 219
I. Leo (imparator) 54-56, 99, 109
I. Manuel 162, 164, 168, 171, 201, 203
I. Mihail Komnenos Dukas 176
I. Mihail (Rhangabe) 117, 176
I. Nikiforos 117, 122, 125
I. Otto 136
I. Romanos Lekapenos 132, 138, 143, 148, 154, 155
I. Teodosius 47, 49, 52, 57, 63-65
II. Aleksios 162
II. Andronikos 183-185, 190, 192
II. Basil 133, 137, 139, 141, 144, 145, 153, 156, 164, 169, 242
II. Bayezid 225
II. İoannis 160, 173, 238
II. İsaakios 162, 176
II. Justin 75, 76, 83, 86
II. Jūstinyen 96-98, 101, 106
II. Konstans 93, 94, 95, 100, 110
II. Konstantius 46
II. Leo 55
II. Manuel 204, 205, 208, 213
II. Mehmed 206
II. Mihail 118, 176
II. Nikiforos 132, 136, 139, 141, 143, 144, 146, 152, 153
II. Otto136, 145
II. Romanos 132
II. Teodosius 51, 65
III. Aleksios 163, 175, 176
III. Andronikos 185
III. İoannis Vatacis 176
III. Leo 110, 112, 113, 116, 118, 125, 126
III. Mihail 119, 120, 128, 151
III. Otto 137
III. Romanos Argiros 133, 137, 138
IV. Aleksios 163
IV. Andronikos 201, 202
IV. İoannis Laskaris 180, 181; I. Teodor 175; II. Teodor 176, 180, 188

IV. Konstantin 95
IV. Leo 114
IV. Mihail 134
IV. Romanos Diogenes (Romen Diyojen) 154
V. Ioannis 186, 199-201
V. Konstantin 111-113, 118, 122-125
V. Leo 117
V. Mihail (Kalafates) 134, 135
VI. Ioannis 197-201, 207, 208, 222, 226
VI. Konstantin 114, 115
VI. Leo 131, 146
VII. Ioannis 203
VII. Konstantin 132, 133, 138, 143
VIII. Ioannis 205, 206
VIII. Mihail 180, 189, 192, 193, 197
IX. Konstantin Monomachos 134, 135, 165
XI. Konstantin 22, 206

Abbasiler 111, 119, 135, 240
Abdülmelik 96, 97, 98
Adrianople (Edirne) 24, 47, 198, 215, 218, 241
Adriyatik 25, 124, 137, 156, 198
Akropolis (Topkapı) 173
Alarik 49, 60, 241
Altın Boynuz 173
Altın Kapı 219
Amorion 119
Anastasiopolis *bkz.* Dara Anadolu 68
Anastasius 67-69, 72, 78, 79, 81-84, 87, 107
Anatolikon 100, 101, 109, 117, 123, 124
Angeloi 167
Antioch (Antakya) 26, 29, 46, 52, 53, 60, 141, 158, 159, 161, 162
Apokaukos, Aleksios 195, 197, 198, 207, 210
Arabistan/Araplar 23, 26, 91-93, 96, 100, 102, 106, 107, 109-111, 113, 115, 117-119, 122, 136, 137, 142, 238, 239
Arianlık/Arianlar 37, 45, 47, 51, 52, 54, 68, 69
Arius 37, 45, 52
Arkadyus 47-49
Armeniakon 100, 101, 109, 123, 124
Arnavutluk/Arnavutlar 24, 67, 179, 208
Athos 12, 150, 186, 189, 198, 201, 210, 215
Athoslu Atanasius 62, 150, 184, 191
Atina 12, 20, 49, 65, 82, 114, 142, 148, 171, 178, 180, 184, 187, 221, 228, 235
Atina Dükalığı 178
Attila 50, 51, 237, 241
Avarlar 74-76, 91, 96, 237, 238, 241, 243
Aya İrini 113
Ayasofya 85, 105, 106, 134, 148, 160, 174, 177, 192, 193, 198, 206, 213, 218, 220
Aziz Paul Yetimhanesi 173

Bağdat 111, 184, 238, 240
Bakire Hodegetria 181
Balkanlar 23, 24, 54, 55, 67, 68, 74, 76, 78, 97, 103, 112, 120, 121, 123, 135, 140, 154, 156, 170, 200, 235, 241
Barbarossa, Frederik 161, 163
Bardas 120, 121, 127, 133, 145
Bardas (Teodora'nın kardeşi) 119
Bardas ailesi 151
Bari 136, 137, 154, 161
Belisarius 71, 73, 74, 234
Benevento 75, 95, 115, 241
Bessarion 212, 226-228
Bitinya 24, 97, 101, 238
Bizans 11, 13-25, 27, 28, 34, 37, 62, 63, 67-69, 73-78, 81, 85, 86, 88, 90-100, 106, 109-112, 114-119, 121, 123, 127-129, 131-143, 146, 147, 150-155, 157-169, 172, 174-176, 179, 180, 183-185, 187, 188, 190-192, 194, 199, 200, 202-221, 223-242
Bizans İmparatorluğu 21, 23, 25, 28, 76, 99, 104, 123, 135, 148, 157, 177, 203, 207, 225, 232, 237, 238

Blakhernai 86
Bogomiller 169, 251
Botaneiates, Nikiforos 155
Bryennios, Nikiforos 155, 159
Bulgar Simeon 138, 223
Bulgaristan/Bulgarlar 96, 99, 109, 115, 117, 128, 129, 136, 138-140, 163, 168, 178, 179, 185, 201, 202, 206, 210, 237, 243

Calabria 23, 25, 81, 110, 136, 137, 154, 240, 241
Calabrialı Barlaam 186
Cenova/Ceneviz 161, 162, 166, 179, 180, 190, 196, 199, 200, 202, 206, 219, 221
Chios (Sakız Adası) 226

Dalmaçya 23, 28, 55, 68, 110, 111, 124, 136, 159
Dara 68, 75, 77, 89, 141
David (Trabzon) 168, 177
Demetrios 205, 206, 212, 215
Dıraç 156, 179
Dimetoka 197, 199, 200
Diokletian 28, 30-32, 34, 35, 58
Dukas, Andronikos 155, 156; Konstantin X 153; İrini 114-117, 122; Mihail VII (Parapinakes) 155

Edessa (Urfa) 84, 89, 141, 160
Ege 23-25, 118, 177, 179, 181, 184, 187, 203, 229, 231
Ekûmenik konseyler: Kalkedon 51, 53-55, 57, 67, 68, 80-84, 93, 95; Constance 205; Konstantinopolis I 52, 53, 129, 18; Efes 53; Ferrara/Floransa 213; Ayasofya 112; Hiereia 112; Lyon II 182; Nicaea 37, 52, 53, 112, 115, 126; *Quinisextum* 98
Emevi/Emeviler 94, 107, 111, 119, 239, 240
Epir 176-178, 180-182, 185, 208
Ermenistan/Ermeniler 25, 26, 68, 74, 80, 92, 93, 96, 100, 102, 111, 112, 119, 140, 141, 154, 161, 168, 179

Fâtımîler 141, 157, 240
Filistin 23-25, 27, 90, 92, 100, 161, 240
Fokas, imparator 77, 89, 90, 101, 105, 132, 133, 136, 139, 141, 143-146, 152, 153
Fokas ailesi 145
Fransa/Frenkler 20, 68, 73, 135, 149, 162, 170, 178, 182, 195, 231, 242

Galata/Pera 206, 221
Galerius 30, 32-34
Gassaniler 76, 93, 239
Gelibolu 200
Girit 94, 140-142, 179, 191, 226, 228-231, 253
Gotlar 45, 47-49, 52, 68, 74, 241
Goudelis, George 207
Gürcistan 25, 141, 155, 177, 179

Haçlı Seferleri 157
Halki kapısı 114
Hazarlar 92, 96, 139, 237, 242
Heraklius 89-93, 105, 106, 237, 239
Hipodrom 57, 63, 64, 67, 69, 83, 85, 170
Honorius 47, 48, 50, 93
Hrisopolis (Üsküdar) 34, 185
Hunlar 47, 48, 50, 51, 237, 242

İberya (Kafkaslar) 25, 69, 74, 77, 97
İkonion (Konya) 238
ikonoklazm 112, 113, 115, 118, 120, 126, 148, 151, 235
İnebahtı 179, 230
İran *bkz.* Persler 24, 53, 74, 91-93, 221, 238-240
İrini (imparatoriçe) 115-117, 122, 156, 159, 160
İsaurialılar 54, 55, 67
İsihazm 185, 186, 210, 211
İskenderiye 26, 37, 52, 53, 60, 65, 92, 166
İslâm 91-94, 96-98, 100-102, 104, 106, 107, 109, 111, 122, 123, 125, 127-129, 157, 213, 217, 218, 221, 236, 237, 239, 240, 248

İstanbul *bkz.* Konstantinopolis 20, 48, 225
İtalya/İtalyanlar 21-25, 27, 30, 31, 49-51, 55, 67, 68, 71, 73-76, 78, 80, 81, 95, 101, 111, 115, 117, 119, 135-138, 142, 147, 154, 158, 161, 163, 166, 175, 186-191, 196, 199, 204, 207, 208, 211, 212, 215, 221, 222, 226-229, 236, 241, 242

Julian 45, 46, 59

Kafkaslar 25, 69, 71, 74, 92, 96, 135
Kantakuzenos 197-201, 207, 208, 222, 226
Kapadokya 24, 76, 80, 86, 124, 145
Karadeniz 24, 74, 84, 92, 94, 96, 99, 124, 135, 142, 177, 187, 199, 206, 237, 241, 242
Kartaca 6, 91, 99
Katalan birliği 184
Kecharitomene 159
Khalkoprateia 86
Khora (Kariye Müzesi) 192, 194
Kıbrıs 28, 94, 96, 106, 107, 110, 141, 163, 166, 168, 191, 229
Kırım 24, 124, 238
Kilikya Ermenistanı *bkz.* Ermenistan/Ermeniler 168
Komnini, Anna 171, 234
Konstantin (Kiril) 128
Konstantin Forumu 63, 85
Konstantinopolis 13, 18, 20-24, 26, 27, 31, 45-50, 52-59, 62-67, 69, 72-74, 76, 77, 83-87, 90-96, 101-105, 109-111, 113, 114, 116, 118, 121, 122, 127-129, 133, 135, 138, 139, 142, 147-149, 152, 153, 155-160, 163, 164, 167, 168, 170-177, 179-181, 183, 186, 188, 192, 193, 196, 198, 199, 201-209, 212-214, 216-222, 224-226, 228, 230, 231
Konstantinopolis patrikleri: Arsenios 181; I. Atanasius 62, 150, 183, 184, 191; Gennadios Skolarios 222, 223; II. Germanus 113; Nenizili Gregorios 52, 65; Gregor (III) (Birlikçi) 206, 214; İgnatius 120, 121; Ioannis Hrisostomos 65; Ioannis (dilbilgisi uzmanı) 120, 127; Ioannis Kalekas 197; Yosef 183, 200, 205; Mihail Kirularios 147, 153, 170; Nestorius 52, 53; I. Nikolas Mistikos 132; Nikiforos 120; I. Nifon 193; Fotios 120, 121, 125-129, 146, 147; Polyeuktos 146; Sergios 93; Simeon 223; Tarasios 120, 126
Konstantinopolis Senatosu 56, 102
Konstantius Klorus 30
Korint 49, 142, 187, 198
Kudüs 54, 86, 90, 92, 98, 105, 141, 158, 163
Kumanlar 156
Kuran 91, 98, 127
kuşatmalar 144
Kutsal Havariler 64, 148, 219
Kuzey Afrika 23-25, 28, 36, 50, 55, 73, 94, 95, 100, 109, 142, 240
Küçük Asya *bkz.* Anadolu 34, 54, 84, 91, 100, 170, 183, 184, 192

limanlar 59, 64, 190
Lombardlar 73, 75, 76, 89, 94, 111, 137, 241

Macaristan 75, 168, 179, 199, 202, 226
Macarlar *bkz.* Macaristan 136, 138, 152, 162, 206, 238
Magnaura Sarayı 127
Makedonya 24, 74, 124, 138, 176, 179, 180, 184, 189, 208
Malazgirt 154, 155
Mangana 148
Maniakes, Georgios 137, 138, 146
Marcianus 51, 53, 54, 56
Maurice 243
Melo 137
Metodios (Kiril'in kardeşi) 128
Metokhites, Teodor 183, 185, 190, 192, 194, 196, 211
meydan hizipleri 72, 87
Mezopotamya 22, 68, 78, 111, 140, 239

Mısır 23-25, 27, 31, 37, 54, 59, 61, 63, 81, 89, 90, 92, 93, 100, 102, 103, 128, 142, 157, 161, 163, 240, 241
Miafizitler 68, 83
Milano 30, 33, 46, 47, 203
Mistra 180, 187, 199, 201, 204, 209, 215, 221
Modon 179, 229
Moğollar 179, 184, 238
Monemvasia 180, 187, 189, 229
Monothelitizm 94, 106
Mora (despotluğu) 199, 203, 205, 216
Mora, Latin prensliği 178, 180, 182, 202, 206, 222, 227, 228
Muaviye 94-96, 100, 239
Muhammed 91, 94, 97, 107, 220, 239
Myrelaion 148

Naupaktos *bkz.* Lepanto Negroponte 178
Nicaea (İznik) 37, 51-53, 110, 112, 115, 126, 158, 175-177, 179-182, 185, 188, 189, 192, 197, 226
Nika ayaklanması 73, 75, 80, 85
Nikomedya (İzmit) 30, 185
Nikopolis 202
nomisma bkz. solidus 164
Normanlar 23, 137, 138, 147, 154-157, 160-162, 242
Notaras, Lukas 207, 211, 218

Opsikion 101, 123, 124
Ortodoksluğun zaferi 112, 119, 214
Ortodoksluk *Sinodikonu* 119
Osmanlı İmparatorluğu 219, 225, 226
Osmanlılar 21, 177, 185, 198, 200-203, 205, 209, 210, 212, 221, 224, 226, 228, 229, 231, 238, 241
Ostrogotlar 55, 69, 73, 241

Paflagonya 120, 145, 153, 177
Palamas, Gregori 186, 198-200
Paleologlar 181, 185, 201, 210, 215
Pammakaristos (Fethiye Camii) 192
Pantokrator manastırı 173
Papalar: Papa I. Gregorius 76; I. Leo 53; III. Leo 110, 112, 113, 116, 118, 125, 126; IX. Leo 147; I. Martin 94; I. Nikolas 121, 129, 131, 138, 151; II. Pius 226, 227; II. Stephanus 111; II. Urban 157
Pavlusçular 119, 140, 170
Peçenekler 138, 238
Peloponez 115, 124, 166, 168, 178, 179, 187, 201, 203-205, 208, 209, 215
Pera *bkz.* Galata/Pera 206
Peribleptos 148
Pers/Persler 23, 25, 26, 28, 29, 31, 45, 46, 54, 68, 69, 71, 73-77, 89-92, 102, 104-106, 195, 213, 238, 239
Philadelphia 168, 201
Piroska (İrini) 159, 160
Pisa/Pisalılar 161, 166
Plethon 212, 215, 216, 227
Prokopius 71, 75, 82, 87
pronoia 166, 189, 190
Psellos, Mihail 134, 151, 153, 169, 215
Puglia 25, 137, 154

Ravenna 12, 28, 49, 68, 70, 75, 76, 94, 95, 111, 235, 242
Robert Guiscard 156, 158
Rodos 94, 168, 202
Roma 20-26, 28, 29, 31-33, 36, 46-50, 52-57, 60-65, 67-69, 72, 75-77, 80, 81, 83, 84, 87, 89, 92, 94, 95, 98, 100, 103, 106, 107, 110, 111, 114-117, 121, 128, 129, 135-137, 147, 151, 152, 186, 198, 200, 205, 206, 211-213, 226, 227, 229-232, 234, 239, 241, 242
Rum ateşi 95, 96, 109, 118
Rus (Kiev) 139, 179, 237

sarnıçlar 64
Sasaniler *bkz.* Persler 91, 237, 239
Selanik 30, 49, 57, 128, 140, 148, 150, 162, 176, 178, 180, 191, 193-195, 198, 199, 201, 204, 205, 207, 209
Selçuklular 23, 141, 154, 157-159, 179, 238, 240
Seleukeia 111

Selymbria (Silivri) 201, 205
Sırbistan/Sırplar 29, 159, 162, 163, 168, 179, 194, 198, 200-202, 208, 221
Sicilya 23, 25, 27, 81, 95, 103, 104, 110, 118, 119, 136, 137, 146, 154, 160, 174, 182, 240, 242
Sina 86, 107
Sirmium 29, 30, 76
sklaviniai 90, 97
Skleros 144, 145, 153
Slav Thomas 118
Slavlar 26, 74, 76, 77, 96, 112, 115, 237, 242, 243
Smyrna (İzmir) 184, 204
Sofya, imparatoriçe 75
solidus 34, 58, 78, 79, 97, 116
Stefan Dušan 185, 198
Stefan Nemanya 162
Stilicho 48, 49
Studios 116, 153
Studioslu Teodor 116
Suriye 23-25, 27, 54, 61, 71, 87, 92, 93, 96, 100, 102, 103, 109, 110, 111, 127, 135, 140, 141, 160, 239-241
surlar 19, 31, 49, 64, 84, 92, 103, 138, 163, 206, 207, 217, 219, 236

Şam 90, 94, 107, 111, 239
Şamlı Ioannis 126, 127
Şarlman 109, 111, 115-117, 128, 237, 242

Tarasis *bkz.* Zeno Tetrarşisi 54
Teb 142, 160, 178
Teodora (I. Justinyen'in karısı) 69-71, 75, 83, 128
Teodora (Teofilos'un karısı) 119, 181, 214, 235
Teodora (Zoe'nin kızkardeşi) 135, 153
Teodosius Forumu (Eski harem) 48, 219
Teofano 132, 133, 136, 145
Teofilos 118, 119, 127
Tesalya 180, 181, 184, 202, 208
Thomas 205, 206
Thrakesion 101, 123, 124
Tizpon 90, 92
Trakya 24, 50, 68, 72, 74, 99, 100, 109, 112, 138, 176, 177, 179, 197, 201, 203, 208, 241
Trebizond (Trabzon) 112, 168, 177, 179, 182, 222, 224, 227
Tuna/Tuna sınırı 24-26, 29-31, 45-48, 50, 74, 76, 77, 96, 140, 156, 202, 241-243

Valens 46, 47, 51
Valens su kemeri 122
Vandallar 54, 55, 68, 73, 241
Vareg Muhafız Gücü 133
Varna 206
veba 26, 78, 99, 103, 107, 110, 111, 121, 141, 143, 199, 205, 208, 210
Venedikliler 117, 137, 162, 163, 166, 179, 228
Vizigotlar 49, 55, 68, 241
Vladimir (Rus lideri) 133, 139, 242

Yahudiler/Yahudilik 106, 139, 219
Yanya 189, 205, 209
Yeni Kilise 86, 148
Yeni Manastır 148, 192
Yunanistan 23-25, 27, 49, 60, 90, 97, 110, 112, 115, 122, 124, 141, 142, 148, 156, 160, 164, 168, 176-179, 185, 191, 208, 219, 228

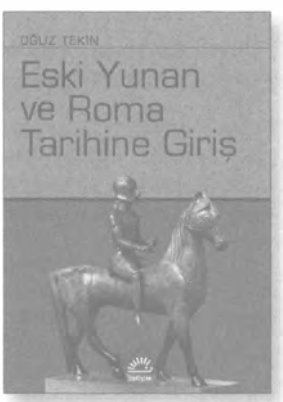
Zelotlar 198, 199, 207
Zeno 54, 55, 67, 83
Zoe (imparatoriçe) 131-135, 137, 153, 227

İletişim'den

OĞUZ TEKİN

Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş

349 sayfa

Eski Yunan ve Roma dünyası; siyaset, hukuk, askerlik, mimarlık, sanat, düşünce ve tarih yazıcılığı alanlarında günümüz Batı uygarlığı üzerinde çok önemli etkiler bırakmıştır. Batı dünyası –Girit'teki Minos uygarlığı ve Yunanistan'daki Miken uygarlığını da kapsayacak şekilde– Eski Yunan ve Roma uygarlıklarının bıraktığı miras üzerine kurulmuştur. Bu kitapta yaklaşık 3500 yıllık bir dönemin tarihi ele alınmaktadır. "Polis" denen kent-devletlerinin kurulmaya başlaması, kolonizasyon, doğa filozofları, demokrasi ve demokratik yönetim biçiminin ortaya çıkışı, Herodotos ve Thukydides ile tarihçiliğin gelişimi, edebiyat, felsefe, Sokrates'in idamı, Büyük İskender ve Hellenistik krallıklar, Roma'da krallık, Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemleri, sınıf mücadeleleri, Hannibal ve Kartaca Savaşları, "Roma Mucizesi", İç Savaş ve Caesar, Augustus ve Roma Barışı, çok tanrılı dinden Hıristiyanlığa geçiş, imparatorluğun ikiye bölünmesi ve Batı Roma'nın yıkılması gibi Antik Çağ tarihine damgasını vuran olaylar ve kişiler *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*'te ayrıntılı bir şekilde sunuluyor.

İletişim'den

MEHMET SİNAN BİRDAL

Kutsal Roma İmparatorluğu ve Osmanlı

Küresel Emperyal İktidardan Mutlakıyetçi Devletlere

Çeviren BARIŞ ÖZKUL • 280 sayfa

Osmanlı ve Kutsal Roma imparatorluklarını kurumlar, idari sistem, siyasi meşruiyet, dış siyaset ve hukuki teşkilatlanma gibi başlıklar altında mukayeseli olarak inceleyen Mehmet Sinan Birdal tarih sosyolojisinin ampirik çerçevesini genişlettiği gibi iki imparatorlukta yaşanan değişimler hakkında güçlü bir kavramsal-teorik açıklama sunuyor. Titiz araştırmacılığını özcü yaklaşımlara mahsus kavram ve kategorilerden kaçınan bir nesnel bakışla takviye eden Birdal'ın bu çalışması Türkçede Kutsal Roma İmparatorluğu'yla ilgili yapılmış ilk karşılaştırmalı analizlerden biri olma özelliğini taşıyor.

Doğu Roma İmparatorluğu olarak da bildiğimiz Bizans İmparatorluğu'nun bereketli tarihi bugün hâlâ araştırılmaya muhtaç ve pek çok yanıyla ilgi çekici olmaya devam edecek gibi görünüyor. Dionysios Stathakopoulos'un bu eseri, Bizans İmparatorluğu'nun bir kitaba sığdırılabilmesi güç serüvenini, yalnızca tek bir değişkene indirgemeden, etkileşimli bir kavrayışla, çevresiyle ilişkisini hesaba katan ve onu kapalı, izole bir tarih anlatısına hapsetmeyen bir titizlikle ele alıyor. İnsanlık tarihinin bu önemli kesitini yalnızca tarih disipliniyle ilgilenen uzmanlara değil, geniş bir okur kitlesine aktarabilmeyi başaran, ustaca bir sadelikle örülmüş bu metin bilhassa meraklısına oldukça iddialı bir başlangıç vaat ediyor.

"Hâkim hegemonik söylemimiz Batı merkezli olduğundan Bizans'ın önemsizleştirilmesi kaçınılmazdır. (...) Bizans kaynaklarının inanmamızı istediği şeye rağmen, Bizans hareket etmeyen eski bir organizma olmanın çok uzağındaydı. Klasikleşmiş arkaizm ve üslupçuluk örtüsünü kaldırınca sürekli bir değişim ve adaptasyon sürecini görürsünüz."

DIONYSIOS STATHAKOPOULOS

THG
0447339
LGE

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2447-9

9 789750 524479